

Septempunctata

SEPTEMPUNCTATA

Tanulmányok
Petrőczi Éva
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
PÉNZES TIBORC SZABOLCS

rec.iti
Budapest • 2011

A borítón látható kép a www.wordle.net segítségével készült.

© Szerzők, 2011.

Kiadja a *rec.iti*, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

TARTALOM

Tabula Gratulatoria.....	7
--------------------------	---

Tanulmányok

Mészáros Márton: <i>A reformáció nyilvánosságának multimediális modellje</i>	11
Balázs-Hajdu Péter, Jankovits László, Pap Balázs: <i>Apró madár bálóban?</i> <i>A Balassa-kódex első Rimay-verséről</i>	21
P. Vásárhelyi Judit: <i>Psalmi: arma culturae</i>	31
Szentmártoni Szabó Géza: <i>A skót márké rejtélyes magyarja</i>	35
Pénzes Tiborc Szabolcs: <i>Enyedi Sámuel:</i> <i>Egy alig ismert tudós tanár és költő a 17. századból</i>	41
Jankovics József: <i>Instrukció Draskovics Ádám és Erdődy Sándor gráci, és</i> <i>Draskovics Pál nagyszombati diákok számára</i>	51
S. Sárdi Margit: <i>Az öregkori napló</i>	61
Szigeti Jenő: <i>Egy puritán üstfoltozó magyarországi zarándokútja</i>	67
Berecz Ágnes: <i>Puritán erkölcs és megfévedt grófkézsasszony</i>	75
Imre Mihály: <i>Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje</i>	83
Móser Zoltán: <i>Egy régi kert, egy régi ének és két tsallóközű vers</i>	97
H. Kakucska Mária: <i>Göelhyei Tolnay Ferenc fellépése a Theatrum Europaeum</i> <i>heidelbergi színpadán (is) előadott szomorújátékban, avagy a leibnizi</i> <i>minden – mivel – mennyire és kivel függ össze?</i>	101
Csörsz Rumen István: <i>A pápai református kollégium bibliai éneke 1804-ből</i>	109
Szörényi László: <i>Szabadság és ellenszerei</i> – Jókai Mór: <i>A szerelem bolondjai</i>	123
Hermann Zoltán: <i>Sugarbabe, avagy „Tilinkó” szerelmes éneke</i>	131
Kőszeghy Péter: <i>A régi magyar esete a posztmodernnel</i>	139
Csoma Zsigmond, Mészáros Márta: <i>Eva almája, almatortája</i>	161

Versek

Nagy Judit: <i>The Fairies of the Lake</i>	187
Bánhegyi Mátyás: <i>BKV Sun Dial</i>	187
Fenyvesi-Félix Lajos: <i>Egy régi templomra</i>	189
Szegedi-Szabó Béla: <i>Nyárutó</i>	191
Háló Gyula: <i>Válasz</i>	193
Peter Zollman: <i>Medicine Woman</i>	195
Peter Zollman: <i>Fordítások Petróczy Éva verseiből</i>	197

Esszék

Tarián Tamás: <i>Születésnap képlap a Ráday utcából a Mátyás utcába</i>	203
Bakonyi István: <i>Petrőczy Éva (nem utolsó) üzenete</i>	207
Bertha Zoltán: <i>Az esszénapló tágas horizontjai: Petrőczy Éva: Afonyahegy jegyzetek</i>	209
Petrőczy Éva tudományos műveinek bibliográfiája	217

TABULA GRATULATORIA

Abádi Nagy Zoltán	Hargittay Emil
A. Molnár Ferenc	Heltai János
Ács Pál	Heltainé Nagy Erzsébet
Barabás Márton	J. Újvári Zsuzsanna
Baráth Béla Levente	Kecskeméti Gábor
Bartók István	Keserü Katalin
Bene Sándor	Küllős Imola
Békés Enikő	Maurer Zsuzsanna
Békési Sándor	Miklya Luzsányi Mónika
Bitskey István	Monok István
Bod Péter Ákos	Oláh Szabolcs
Dienes Dénes	Ötvös Péter
Fazakas Gergely Tamás	Postma Ferenc
Fekete Csaba	Sipos Gábor
Gábor Csilla	Szónyi György Endre
Gömöri György	Török Lajos
Hansági Ágnes	Várkonyi Gábor

Tanulmányok

A reformáció nyilvánosságának multimediális modellje

A reformáció következő kerek évfordulójának közeledtével, minden bizonnyal újra fellángol majd a vita akörül, hogy a 95 tételt kifüggesztése megtörtént-e valójában, és ha igen, milyen körülmények között. Számos történész mellett Erwin Iserloh¹ is meglehetősen meggyőző érveket sorakoztatott föl híres-hírhedt tanulmányában amellet, hogy a történet klasszikus verziója, amely szerint Luther 1517. október 31-én saját kezűleg szögezte volna ki téziseit a wittenbergi vártemplom kapujára, gyakorlatilag egyetlen elemében sem áll meg.

Miközben a vita perdöntő bizonyítékok hiányában egyelőre eldönthetetlennek tűnik, megnyugtató egyetértés mutatkozik ateinketben, hogy Luther, legkésőbb az 1518 utáni időszaktól kezdődően, a korabeli médiumok sajátosságait kortársainál jobban szem előtt tartva dolgozta ki „kommunikációs stratégiáját”. Rhodes és Sawday felteszi a kérdést: „Vajon a 95 tétel [valószínűleg Luthertől független] kinyomtatásának (translated into print) tapasztalata megtanította-e Luthert valami alapvetőre annak a lehetőségéről, hogy egy skolasztikus disputát hogyan fordítson át egy véget nem érő nyilvános vitává?”² „Elhátároztam – írja Luther Scheurl-nak írt levelében – hogy kiadok egy könyvet a búcsú hasznáról és káráról... mert nincs tovább kétségem afelől, hogy az embereket megtévesztették.”³ Luther megoldása tehát egy könyv, amelynek kiadásával úgy próbálja visszaszerezni a kommunikáció irányítását, hogy többé már nem egy szűk tudósközösség, hanem a széles közönség számára címzi üzenetét. Egyet kell értenünk Rhodes és Sawday értékelésével, miszerint ezt a gesztust akár úgy is értelmezhetjük: „Luther megértette, hogy a nyilvánosságot nem annyira a saját szavai, mint inkább maga a médium teremtette meg; a nyilvánosság eléréséhez az üzenet célba juttatásának (addressing) új módszereit kell kidolgoznia.”⁴ Luther újítása, amely nagyban hozzájárult a „papíralapú világ” kialakulásához, egy olyan könyv volt, amely a címe alapján manapság aligha elégtene ki tömeges olvasói igényeket. *A prédikáció a búcsúról és kegyelemről* alig

¹ Erwin ISERLOH, *Luthers Thesenanschlag Tatsache oder Legende*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1962. – Angolul és bővített formában: Erwin ISERLOH, *The Theses Were Not Posted*, Toronto, Saunders of Toronto, 1966.

² Neil RHODES, Jonathan SAWDAY, *The Renaissance Computer*, London, Routledge, 2000, 6.

³ *Martin Luther*, ed. E. G. RUPP, Benjamin DREWERY, London, Edward Arnold, 1971, 25.

⁴ „Luther has understood that the medium, as much as his own words, had created an audience, and new ways of addressing that audience now had to be invented. Luther’s invention, his great contribution to the paperworld, was a book whose title (now) would hardly be calculated to appeal to a mass readership.” RHODES, SAWDAY, *i. m.*, 6.

három év alatt 23 kiadást élt meg, hatása nem csupán az olvasókra, de a könyvnyomtatás további fejlődésére is rendkívüli volt. Ezt az első bestsellert – amint Edwards fogalmaz – hamarosan számos rövid, németnyelvű és kifejezetten a laikusoknak szánt prédikáció és más vallásos irat követte. A könnyen kezelhető formátumban kiadott, olcsón előállítható és olcsón megvásárolható kiadványokat az olvasók kézről-kézre adták, így a valódi olvasók száma akár az adott példányszám többszöröse is lehetett. Edwards kiemeli: „Az olvasóközönség olyan mohón kereste ezeket a kiadványokat, amire a nyomtatás rövid történetében addig nem volt példa... A nyomdák versengtek azért, ki tudja gyorsabban piacra dobni »Martin Luther Agustian«, illetve amint egyre híresebbé vált, egyszerűen csak »M. L. A.« egy-egy új művét.”⁵

Könyvnyomtatás és reformáció összekapcsolhatósága Pettegree szerint egy folyamatosan újra felfedezett tudományos közhely,⁶ Edwards azonban arra utal,⁷ jogosak lehetnek azok a kétségek is, amelyek azt hangsúlyozzák, az olvasni tudás rendkívül alacsony arányából adódóan ebben a folyamatban, amit akár a nyugati világ első tömeges médiakampányaként⁸ is definiálhatunk, a könyvnyomtatás szerepét gyakran eltúlozzák.⁹ Edwards szerint az olvasni tudás a németnyelvű területeken a 16. század elején 5%-ra becsülhető. Bár a városokban ez az arány a 30%-ot is elérhette, maga a városi lakosság létszáma nem haladta meg a teljes birodalom népességének 10%-át. Másképpen fogalmazva, a latinul tudók kisebbségben voltak az olvasni tudókhoz képest, az olvasni tudók kisebbségben voltak a városokban, a városban élők pedig kisebbségben voltak a birodalom egészéhez képest.¹⁰

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy könyvnyomtatás és reformáció viszonyát illetően az 1980-as évektől kezdődően a legradikálisabb állásfoglalások is napvilágot láttak. Miközben a legtöbb szerző, így például Pettegree¹¹ is, pusztán a reformáció *gyors sikerét* teszi a könyvnyomtatástól függővé,¹² Bernd

---

⁵ Mark U. EDWARDS, *Printing, Propaganda and Martin Luther*, Minneapolis, Fortress Press, 2005, 163–164.

⁶ Andrew PETTEGREE, *The Reformation World*, New York, Routledge, 2000, 111.

⁷ EDWARDS, *i. m.*, 37.

⁸ Edwards rendszeresen használja a „first Western mass media campaign” szerkezetet. Vö.: *Uo.*, 37.

⁹ Ezt sugallja A. G. Dickens sokat idézett megjegyzése, miszerint „The reformation was an urban event”, Dickens úgy látja, kizárólag a városokban volt olyan arányú olvasóközönség, amelyre a könyvek érdemi hatást tudtak gyakorolni. A. G. DICKENS, *The German Nation and Martin Luther*, London, Edward Arnold, 1974, 186.

¹⁰ EDWARDS, *i. m.*, 38.

¹¹ „Minden oldal elismeri a teológiai viták és a széleskörű társadalmi kritika eszközeként a nyomtatott médium hatékonyságát.” Andrew PETTEGREE, *Books, Pamphlets and Polemic = The Reformation World*, ed. A. P., New York, Routledge, 2000, 111.

¹² Például: „A reformáció mozgalmanak sikere nem lett volna lehetséges anélkül az új lehetőség nélkül, amit a mozgatható betűkkel ellátott könyvnyomtatás kínált.” Holger FLACHMAN, *Martin*

Moeller egyenesen az egész reformációt a könyvnyomtatástól eredezteti: „Ohne Buchdruck, keine Reformation”.¹³ Nem segíti a tisztánlátást az sem, hogy szakirodalom két különböző nézőpontból közelít a kérdéshez (amely nyilvánvalóan a különböző kérdézési érdekeltségeknek feleltethető meg), az egyik a könyvnyomtatás elterjedésében hangsúlyozza a reformáció robbanásszerű elterjedését. A két tényező láthatóan feltételezi egymást, így mielőtt megkísérelnénk akár csak véleményt formálni is a kérdésben, célszerű lehet a legújabb kutatási adatokat (akár számszerűen is) megvizsgálni. Itt jegyzendő meg, hogy ezek a leírások, akár a könyvnyomtatás reformációra, akár a reformáció könyvnyomtatásra tett hatását hangsúlyozzák, elsősorban szociológiai, történelmi viszonyként írják le ezt a kölcsönhatást, és gyakran nem számolnak a kommunikáció- vagy médiaelméleti aspektusokkal.

Az olyan paradigmaticus technikai változások, mint a mozgatható nyomóelemes könyvnyomtatás elterjedése, nem mindig magyarázhatók pusztán az új technika alkalmasságával, gyakran meg kell küzdeniük a régebbi technológiához való hozzászokással is. A médiatörténetben gyakran hivatkozott (ám bizonytalan hitelességű) történet szerint például, a jelenleg is mindenki által használt írógépes, számítógépes klaviatúrák úgynevezett QWERTY billentyűzetkiosztását (amely az angol billentyűzetek felső betűsorának első hat betűjéről kapta a nevét) kifejezetten azzal a céllal fejlesztette ki egy Mrs. L. V. Longley nevű gépíró, hogy a betűkarok összeragadását megelőzendő, lelassítsa a gépelést. Ebből adódóan a QWERTY-billentyűzetet a betűk gyakorisága szempontjából nem hogy nem a legoptimálisabb, hanem éppenséggel a legkevésbé ergonomikus elrendezésben találjuk a betűket. A QWERTY sikerén az sem változtatott, hogy miután a betűkarok összeragadásának problémáját technikailag megoldották, August Dvorak (már 1936-ban) az angol nyelv hanggyakoriságának megfelelő billentyűkiosztást tervezett: Dvorak kétségkívül kényelmesebb, alkalmasabb megoldása sohasem terjedt el. Mindez pedig arra mutat rá, hogy nem elegendő, ha egy technológia pusztán alkalmasabb egy másiknál: vagy elementáris hatékonysággal kell kielégítenie egy már létező igényt, vagy neki magának kell megteremtenie saját piacát.¹⁴ Talán nem korai

---

Luther und das Buch: Eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators, Tübingen, Mohr Siebeck, 1996, 175.

¹³ Bernd MOELLER, *Stadt und Buch = Stadtbürgertum und Adel in der Reformation Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*, Hrsg. J. MOMMSEN, Stuttgart, Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, 1979, 30. Lásd még: Bernd MOELLER, *Flugschriften der Reformationszeit*, Theologische Realenzyklopädie, Bd. 11, Berlin–New York 1983.; Bernd MOELLER *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozess = Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts*, Hrsg. Hartmut BOOCKMANN, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1994 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen: Philologisch-Historische Klasse, 3), 148–164.

¹⁴ Galántai Zoltán számos hasonló példát hoz a számítástechnika területéről: A jelenlegi Neumann-élvű számítógépek központosított felépítéséről például úgy véli: „Elvileg megehetnénk, hogy

előrevetítenünk, reformáció és mozgatható nyomóelemes könyvnyomtatás összekapcsolódása ilyen, egyszerre „igénykielégítő”, egyszerre piacteremtő szimbiózisként írható le.

A könyvészettörténeti adatok ugyanis minden kétséget kizáróan bizonyítják, a reformációval egy időben megváltoztak a könyv fizikai jellemzői. Az alacsonyabb árak lényegesen nagyobb elérhetőséget tettek lehetővé: a könyvek fizikailag is kisebbek és lényegesen rövidebbek lettek, Andrew Pettegree adatai alapján az 1518–1544-ig terjedő időszakban a „könyvek” alig fele haladta meg az egy ív terjedelmet, a német kis quattro (negyedré) röpiratok pedig csak elvétve tartalmaztak 30 oldalnál hosszabb szöveget.¹⁵ (Könyv és röpirat azonosítása – amint arra a később idézendő Faulstich felhívja a figyelmet – problematikus lehet.) A nyomdák robbanásszerű elterjedése is összefüggésbe hozható a reformációval. Wittenbergben például 1519-ig mindössze egy nyomda működött (Luther ezért számos iratát Lipszében nyomtattatta ki), 1521–1529 között azonban (nyilvánvalóan a Luther művet kísérő hatalmas érdeklődéstől sem függetlenül) kilenc új nyomdász alapított üzletet a városban. Néhány évtizeddel később hasonló folyamat játszódott le a kálvinista Genfben is: míg 1533–1540 között mindössze 42 kiadványt publikáltak, alig egy évtizeddel Kálvin megérkezése után (1550–1564 közt) már nem kevesebb, mint 527 kiadvány jelenik meg, és 40 különböző nyomda működik a városban.¹⁶ A század közepére Köln és néhány kisebb nyomda (Drezda, Mainz, Ingolstadt) kivételével a német nyelvű területek szinte valamennyi nyomdája (Wittenberg, Nürnberg, Erfurt, Lipcse, Strassburg, Basel) kizárólag a reformáció szellemiségét tükröző műveket jelentetett meg.¹⁷ A kortársak is az evidencia értelmében kapcsolták össze a reformációt a nyomtatással: I. Ferenc francia király például – a birodalmának keleti határáról érkező protestáns államok és városok hatását ellensúlyozandó –

---

egyszerre több (nyolc, tizenkét vagy tízezer) csatornán mozgatjuk az adatokat ugyanennyi központi egység felé, s ekkor a következő adatnak nem kellene addig várnia, amíg az előzővel végez a gép – ez lenne az ún. párhuzamos felépítésű komputer. Daniel Hillis, az egyik első és minden bizonnyal legismertebb ilyen számítógép, a Connection Machine megalkotója például úgy véli, hogy ennek a számítógép-iparban elterjedt és mai szemmel nézve végtelenül ésszerűtlen, központosító megoldásnak történeti okai vannak: szerinte az első elektromos számítógépek megjelenésekor a központi egység viszonylag drága és viszonylag gyors volt, míg a memória lassú és olcsó, és így a lehető leglogikusabbnak tűnt annyira kihasználni a [kezdetben központi egységként szolgáló] drága vákuumcsövet, amennyire csak lehet”. GALÁNTAI Zoltán, *A komputációs szörnyeteg*, Beszélő, 1999/7-8, 190.

¹⁵ Vö.: PETTEGREE, *Books...*, i. m., 111.; Tessa WATT, *Cheap Print and Popular Piety, 1550–1640*, New York, Cambridge University Press, 1991, 3–7.

¹⁶ Vö.: Lucien FEBRE, Henri-Jean MARTIN, *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450–1800*, transl. David GERARD, London, Verso, 1997 (Verso Classics), 193.

¹⁷ Vö.: BORSA Gedeon, *Általános nyomdászattörténet XVI. század = Régi könyvek és kéziratok*, szerk. PINTÉR Márta, Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1974, 77.; További adatok: EDWARDS, i. m., 24–32.

bármilyen nyomdai tevékenységet halálbüntetéssel tiltott.¹⁸ Edwards arra is utal, hogy bár nem látszik világosan, a nyomdák túlnyomó többsége miért állt a reformáció oldalára, lévén profitorientált vállalkozások, hosszú ideig nyilvánvalóan nem tarthattak ki anyagi érdekeikkel szemben, ez pedig legalábbis a nyomdák számával megegyező ütemben növekvő olvasóközönséget feltételez.¹⁹

Az adatokból az is világosan látszik, a példányszámok drasztikus megemelkedése egyértelműen Luther fellépésével hozható összefüggésbe: 1520–1540 között 1500–1520-hoz képest megháromszorozódott a németül kiadott könyvek száma. Minden kétséget kizáróan Luther hatását mutatja, hogy az 1518–1525 között kiadott összes német nyelvű könyv több mint egyharmadának Luther a szerzője.²⁰ 1516 és 1546 közt (a Bibliát leszámítva) 3183 különböző kiadás született Luther műveiből, jelentős részük (2645) németül.²¹ Ha itt visszautalunk Edwards azon megfigyelésére, miszerint a Martin Luther Agustin, az „M. L. A.” brand önmagában is elég volt a könyv eladásához, egyetérthetünk Benedict Andersonnal, aki szerint „minden valószínűség szerint Luther volt az első ismert bestseller szerző, más oldalról szemlélve pedig, ő volt az első szerző, aki pusztán a nevére alapozva új könyveit is ki tudta adni.”²² Nyilvánvalóan nem lehet eléggé hangsúlyozni a német nyelvű kiadványok fontosságát sem, amelynek köztudottan szintén vannak vallási vonatkozásai: míg a reformáció szellemében született könyvek a reformáció elterjedése szempontjából kritikus 1518–1524 közötti időszakban²³ mintegy 75–80, a katolikus iratoknak alig 40%-a íródott németül.²⁴

A fentiek összegzésképpen elmondható, hogy a reformáció az újonnan kialakuló protestáns nyomdahlózat együttműködése olcsó, a széles közönség számára elérhető és a korábbiakhoz képest lényegesen magasabb példányszámú kiadásokat eredményezett, amely hamarosan új olvasóközönséget teremtett.²⁵ A nemzeti nyelv használatával pedig olyan réteget is képes volt elérni (kereskedőket, esetleg nőket), akik nem beszéltek latinul. Míközben azonban az a tény, hogy a „szerző”, az „olvasóközönség”, a „bestseller”, a „tömeges olvasóbázis”

---

¹⁸ Benedict ANDERSON, *The Origins of National Consciousness = Media in Global Context: A Reader*, eds. Annabelle SREBERNY-MOHAMMADI, Dwayne WINSECK, Jim MCKENNA, Oliver BOYD-BARRET, London, Arnold, 1997, 61.

¹⁹ EDWARDS, *i. m.*, 40.

²⁰ Vö.: ANDERSON, *i. m.*, 61.

²¹ Vö.: EDWARDS, *i. m.*, 18–19.

²² ANDERSON, *i. m.*, 61.

²³ Edwards a röpiratok megjelenési adataiból azt a következtetést vonja le, hogy az 1518–1524 közötti időszakot egy tudatos médiakampány intenzív szakaszának kell tekintenünk.

²⁴ Vö.: EDWARDS, *i. m.*, 39.

²⁵ Vö.: Michael GIESECKE, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: Eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1991.

(„mass readership”) fogalmai (történetileg) összefüggnek reformáció történetével, kétségkívül a könyvnyomtatás fontosságára irányítja figyelmet, továbbra is nyitva maradt az a kérdés, egy olyan időszakban, amikor az írni-olvasni tudás alig 5%-os, a nyomtatott könyvek sikere önmagában magyarázhatja-e a reformáció sikerét. (Megfigyelhető némi ellentmondás abban is, hogy a reformációnak a fenti logika alapján egy olyan közönséget kéne megszólítania, amely még nem létezik, hiszen éppen ő teremti meg.)

Igazat kell-e adnunk ezek alapján Dickensnek, és meg kell-e állapítanunk, hogy a reformáció (és Luther médiakampánya) az eddig sejtettnél jóval kisebb közönséget ért el? Miközben Scribner és Edwards is azt sugallja, hogy a könyvnyomtatás meghatározó, de nem az egyedüli fegyvere volt a reformáció médiakampányának, Faulstich *Medien zwischen Herrschaft und Revolte*²⁶ című nagyszabású összefoglaló munkájának reformációval foglalkozó fejezete a „reformáció médiumainak” részletes és kimerítő kategorizálását adja: a nyomtatott könyv szerepének hangsúlyozása mellett kiemeli, a reformáció terjedésében, „a nyugati világ első tömeges médiakampányában” a prédikáció, a levél, a Flugblatt (röplap), a Flugschrift (röpirat), a színház²⁷ valamint az egyházi ének is rendkívül fontos szerepet játszott.

Faulstich a reformáció egyik alapvető médiumának a prédikációt tekinti. Érvelése szerint Luther és általában a protestáns prédikációs gyakorlat azáltal, hogy a hagyományokkal ellentétben a Szentírásra koncentrált, és elsősorban az írásmagyarázatot, az exegézist helyezi a középpontba, lényegében magát a prédikátort is (az Isten szava és a közönség közti) „Menschmedium”-ként teszi meghatározhatóvá. Ez a hangsúlyeltolódás természetesen magát a rítust sem hagyta érintetlenül, az istentiszteletek során a korábban tapasztaltakhoz képest központi szerephez jut a prédikáció, amely mint köztudott, a retorikai hagyományra is meghatározó hatást gyakorolt. Faulstich úgy látja, a protestáns prédikációk a korábbiaknál jóval szorosabban kötődtek a nyomtatáshoz: „Aus medienhistorischer Sicht entscheidend für die Bedeutung des Predigers während der Reformation war der von ihr geschaffene und programmatisch genutzte integrative Verbund des alten Menschmediums Prediger mit dem Buch nicht mehr als Schreib-, sondern als Druckmedium, generell mit allen neuen Druckmedien.”²⁸

A röplap (Flugblatt) a 16. század elején elsődlegesen reklámfunkciót látott el (vándorló orvosok, kuruzslók, mutatványosok hirdették röplapon keresztül szolgáltatásaikat), a reformáció azonban – a hagyományos informatív funkció háttérbe szorítva és mindenek előtt az érzelmi hatásra koncentrálna, elsősorban

---

²⁶ Werner FAULSTICH, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte: Die Medienkultur der frühen Neuzeit 1400–1700*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1998, 143–181.

²⁷ Mivel az iskoladrámáknak a reformáció terjesztésében maga Faulstich is csekély szerepet tulajdonít, részletesen nem vizsgáljuk.

²⁸ Vö.: FAULSTICH, *i. m.*, 144–149.

propagandacélokra használta. A röplap ebből adódóan egyre kevesebb verbális és egyre több képi elemet tartalmazott, így – érvel Faulstich – nem egyszerűen különálló műfajnak, de önálló médiumnak is tekinthető, egy különálló szövegkonstrukciónak, amely más szövegformáktól jól megkülönböztethető sajátos funkciót látott el.²⁹ A német médiatudós szerint a levelek is lényegesen szélesebb közönséget érthettek el, mint ahogy az a mai horizontból tűnhet. Nem volt ritka, hogy a „privát leveleket” később sokszorosították: Luther pedig ekkor már számolt ezzel a lehetőséggel és gyakran tudatosan németül írt azokban a levelekben, amelyeket valamiféle szélesebb közönségnek szánt,³⁰ így azok funkciójukban inkább a mai körlevélre – illetve Nikisch megfogalmazásában – a nyílt levélre emlékeztetnek.³¹

Bizonyos szempontból problémásabb lehet a röpirat meghatározása, amelyre a szakirodalom gyakran afféle rövid könyvként, illetve az újságok elődjeként tekint. A röpirat azonban nem csupán a hihetetlenül magas példányszámok okán, (Olaf Mörke adatai szerint 1517–1524 között 2400 különböző röpiratot nyomtattak ki, összesen 2,4 millió példányban³²) de „reformáció-specifikus” használata miatt is (1500 és 1530 között az összes röpirat 95%-a teológiai témájú volt³³) a reformáció egyik legfontosabb médiumának tekinthető. A klasszikus meghatározás szerint a röpirat önálló tömegkommunikációs eszköz, olyan nem rendszeresen megjelenő nyomtatott irat, amely több lapból áll, csak szöveget tartalmaz, a lehető legnagyobb nyilvánossághoz szól, és elsősorban agitatív funkciót lát el. Faulstich azt feltételezi, a reformáció által használt röpirat történetileg a prédikáció és körlevél funkcióit is magában hordozza, így a röpirat olvasója (térben is) elszakadhatott a liturgikus eseményektől, ezáltal a reformáció korának nyilvánossága először vált függetlenné az oralitástól: „Mit dem Medium Flugschrift deutet sich ein neuer Typus von Öffentlichkeit an.”³⁴ („A röpirat médiuma a nyilvánosság új típusának tekinthető.”)

A templomi énekek anyanyelvre való lefordításával, valamint a német népdalagyományra építkező új, népszerű dallamokból adódóan a reformációban az énekes is a prédikátoréhoz hasonló hordozó funkciót kapott. A megújuló templomi közös éneklés azáltal játszott szerepet a felekezeti identitás erősítésében, hogy valójában nem az egyedi énekest, hanem a hívők együtt éneklő közösségét tette médiummá. Természetesen a reformáció templomi

---

²⁹ Vö.: *Uo.*, 152–156.

³⁰ Vö.: *Uo.*, 150.

³¹ Reinhard M. G. NIKISCH, *Brief*, Stuttgart, Reclam Verlag, 1991, 36.

³² Olaf MÖRKE, *Die Reformation: Voraussetzungen und Durchsetzung*, Oldenburg, Wissenschaftsverlag, 1988, 131.

³³ Hans-Joachim KÖHLER, *Erste Schritte zu einem Meinungsprofil der frühen Reformationszeit = Martin Luther: Probleme seiner Zeit*, Hrsg. Dieter STIEVERMANN, Stuttgart, Volker Press, 1986, 298.

³⁴ FAULSTICH, *i. m.*, 161.

éneklése is hamarosan összefonódott a nyomtatással, a rendkívül népszerű énekeskönyvek kiadása a liturgia egységesítését is nagyban elősegítette.³⁵

Míg Faulstich a misztériumjátékokat tekinti az utolsó fontos médiumnak, talán ezen a ponton érdemes egy rövid kitérőt tennünk a Bob Scribner által kissé pontatlanul „Fastnacht”-ként vagy „carnival”-ként megnevezett jelenség felé, amely Scribner szerint szintén a reformációval szorosan összekapcsolható tömegmédiumnak tekinthető.³⁶ (A Scribner által leírt események jelenős része nem kapcsolódik közvetlenül a Fastnachthoz, a nagyböjt előtti időszakhoz, ezért magyarul – a kifejezés bahtyini értelmezésétől sem idegenül³⁷ – karnevál terminust használhatjuk.) Az első a reformációval kapcsolatba hozható „karnevál” 1520. december 20-ára tehető: ugyanaznap délutánján, amelynek reggelén Luther a nyilvánosan elégette az őt elítélő pápai bullát, valamint a kánonjogot tartalmazó könyveket, a wittenbergi diákok sajátos karneváli jelenetben szimbolikusan megismételték az aktust. Scribner részletesen leírja az eseményeket: a diákok egy szekér tetejére csónakot eszkábáltak, amelyre vitorla gyanánt egy hatalmas pápai bullát feszítettek. Egyikük szekérhajtónak, egy másik kürtösnek, többen tudósnak vagy zenésznek öltöztek (utóbbiak zenebonával kísérték az aktust). A kürtös egy utólag gyártott pápai bullát tartott a kardjára tűzve, egy másik bullamásolatot pedig botokkal ütlegeltek. A vidám menet a beszámolók szerint rendkívüli tetszést aratott a városban. A többi diák eközben Luther ellenfeleinek könyveit, valamint tűzifát hordott a csónakba, amit végül énekesző kíséretében a Luther által reggel rakott máglyán égettek el. Miközben az olyan szemantikailag telített gesztusok, mint a hajóépítés korabeli értelmezésének meghatározása korántsem egyszerű feladat, a mai horizontból is megítélhetőnek tűnik, a karnevál elsődleges célja az volt, hogy Luther csak szűk kör számára ismert tettét egy látványos akció keretében, annak minden lényegesnek tartott elemét (akár a szó szoros értelmében is) fölnagyítva (fölnagyított bulla, hatalmas máglya stb.) a lehető legszélesebb közönség előtt ismétlje meg. Ugyanakkor az, hogy karneváli égetés fizikailag is a Luther által rakott máglyán történik (akár a konkrét cselekvésre vonatkoztatva is), követendő példaként szituálja a bulla elégetését. A következő évek általában spontán, Róma-ellenes karneváljai többször torkolltak képrombolásba (például 1529 februárjában, Baselben), és nem szűkölködtek az olyan bizarr momentumokban sem, mint amikor 1521 februárjában, szintén Wittenbergben egy pápának öltözött alakot és kísérőit hurcoltak ki a piactérre, ahol a helyiek ürülékkel dobálták őket. Általánosságban elmondható, hogy a karnevál néhány kivételtől eltekintve valódi (egyházi) ünnepekhez kapcsolódik, az eseményt valamiféle jelmez színjáték kíséri, és általában diákok, gyakran gyerekek vesznek rajta részt. Azt is érdemes

---

³⁵ Vö.: *Uo.*, 164–173.

³⁶ BOB SCRIBNER, *Reformation, Carnival and the World Turned Upside-Down*, *Social History*, 1978/3, 303–329.

³⁷ Vö.: SZILÁRD LÉNA, *A karnevál-elmélet: V. Ivanovtól M. Bahtyinigig*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989.

megjegyeznünk, hogy a hatóságok, ha megakadályozni nem is mindig tudják, a legtöbb esetben elítélik a randalírozást. A fentiek fényében kissé meglepő Scribner megállapítása: „I want to consider this process as a form of communication, to regard carnival as an »alternative mass medium«.”³⁸ A karnevál ebben a felfogásban olyan „alternatív tömegmédiumpént”, beszédesebb kifejezéssel élve, ellendiskurzusként mutatkozik meg, amely egyfelől máshol nem kommunikálható szövegeknek is teret enged, másfelől olyan beszélők is szóhoz jutnak benne, akik más formában ezt nem tehetnék meg, miközben – érvel Scribner – az így értett karnevál teljes mértékben megfelel Zygmunt Baumann tömegmédiump-fogalmának: ugyanazt az információt juttatja el ugyanabban az időpillanatban sok emberhez, semmilyen módon nem differenciál a címzettek között, egyirányú, világosan és nagy hatékonysággal juttatja el az üzenetet.³⁹

A fentieket figyelembe véve egyet kell értenünk Rainer Wohlfeil sokat idézet megállapításával: „Ezek a kommunikációs megnyilvánulások már nem tekinthetők »különálló közlésfolyamatoknak« (sektorale Mitteilungsprozesse) sokkal inkább egy olyan temporálisan indexált médiarendszernek, amit a »reformáció nyilvánosságaként« (reformatorische Öffentlichkeit) határozhatunk meg.”⁴⁰ A több médium összekapcsolódásának fontosságát Faulstich is kiemeli, amikor úgy véli, a reformáció tudatosan, programszerűen használta az emberi hordozót, ezt azonban folyamatosan hozzáigazította, később pedig alá is rendelte a modernebb nyomtatott hordozóknak.⁴¹ A faulstich-i modell, láthatjuk, a korábbi modelleknél érzékenyebben, precízebben képes meghatározni a nyomtatásnak a reformáció terjesztésében betöltött funkcióját, amelyet lényegében egy multimedialís, a különböző befogadói igényeket szem előtt tartó, befogadó-specifikus, a különböző befogadókat „személyre szabott” médiumokkal elérő kampány egyik döntő elemének tekint.

---

³⁸ SCRIBNER, *i. m.*, 322.

³⁹ *Uo.*, 322–323.

⁴⁰ Rainer WOHLFEIL, *Einführung in die Geschichte der deutschen Reformation*, München, Beck, 1982, 123. – Lásd még: Rainer WOHLFEIL, *Reformatorische Öffentlichkeit = Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit: Symposium Wolfenbüttel 1981*, Hrsg. Ludger GRENZMANN, Karl STACKMANN, Stuttgart, Metzler, 1984 (Germanistische Symposien: Berichtsbände, 5). – A fogalmat részletesen tárgyalja: Holger FLACHMAN, *Martin Luther und das Buch: Eine historische Studie zur Bedeutung des Buches im Handeln und Denken des Reformators*, Tübingen, Mohr, 1996 (Spätmittelalter und Reformation, 8), 174.

⁴¹ „Der reformatorische Medienverbund war demnach gekennzeichnet von einer programmatischen Nutzung der »alten« Menschmedien und ihrer Refunktionalisierung, Unterordnung und letztlich Eliminierung zugunsten der »neuen« Druckmedien.” FAULSTICH, *i. m.*, 177.

Apró madár hálóban?

A *Balassa-kódex* első Rimay-verséről

Ez a jubiláns természetéhez és az alkalomhoz illően vidámnak szánt vázlat a „*Szólítván nevemen...*” kezdetű, a *Balassa-kódex*-ben elsőként olvasható Rimay-vers értelmezéséhez ad néhány szempontot, különös tekintettel az elháríthatatlan, finom asszonyi praktikák retorikájára.¹

Versírás-eszményét Rimay a Balassi Bálintra írt dicsőítő költeményében, *elogium*-ában fogalmazta meg. Az „egy ígén többet nyomsz, mint más sok rakás szón” megfogalmazás olyan szerkesztésben valósul meg, amelyben a versbeli kifejezések fontos mögöttes jelentéssel bírnak. Ennek egyik legfontosabb eszköze a vers szövegét átszövő jelentésalakzatok sokasága – mintha a „nyom” szóval Rimay ezt a módszert próbálta volna szemléltetni az *elogium*-ban.² Ezzel összefüggő a tudósan retorizált nyelv, amelyet Rimay az *elogium*-ban és tervezett Balassi-kiadásának előszavában egyaránt a bársonyon látható skárlát szín allegóriájával jelenít meg.³ Az alábbiakban megpróbáljuk a verset ennek a min-tának megfelelően olvasni.

A verset legutóbbi, inspiratív értelmezésében Szilasi László a *prosopopoeia*, a megsejnyesítés műfajába sorolja.⁴ Nem igen áll távol ettől, de a vershez talán

¹ *Balassa-kódex*, a faksimilét kiad. KŐSZEGHY Péter, az átíratot kiad., jegyz., tan. VADAI István, Bp., Balassi, 1994, 149–150. – Az itt olvashatók java része az ez évi, a szerzők és éles elméjű hallgatók (Etlinger Mihály, Főfai Rita, Halász Kata, Kocsis Viktória, Schelhammer Zsófia, Szabó Nikolett, Szatmári Áron, Varga Réka, Várhelyi Ádám) részvételével folyó Rimay-szeminárium első három alkalmán állt össze. Munkánk része a Rimay kutatására elnyert közös szegedi-pécsi OTKA pályázatnak (T 81563).

² JANKOVITS László, *Az elme éle és bársonya: Adalékok Rimay Balassi-elogiumának értelmezéséhez* = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.ití, 2010, 344–345.

³ Az előző jegyzetben megadott tanulmány az „elméje bársonján szemlélhet skárlát színt” kifejezés értelmezésekor nem számolt azzal az összefüggéssel, amelyet Rimay-kiadásában Ács Pál feltüntetett: nevezetesen azzal, hogy a tervezett Balassi-kiadás előszavában ugyanerre utal a következő szövegrész: „kinek-kinek (az tudományoknak kiadásából) honjabeli nyelve szólással is úgy ékesedék meg, hogy távol való hertelen tekintéssel is az tudomány szép kamokáinak felemelt virágit veressen láttatnak az tudós szemektől rajta.” RIMAY János *Írásai*, kiad., tan., jegyz. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 49; A jegyzet 289.; Vö. JANKOVITS, *Az elme éle...*, i. m., 345–347. – A pécsi *Csüörtök este* szemináriumban, 2010. december 2-án tartott előadásában, egy Prágai András-szöveg hely párhuzamából kiindulva az Ácsnál olvasható következtetésre jutott Fazekas Sándor is.

⁴ SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 171.

közelebbi az *ethopoeia*, adott személy jellemének megmutatása annak beszélgetése által. Márpedig Venus istenasszony személy, nem is akármilyen:

Venus fajtalan hús, csipkébül tekert gúzs, elméknek bojtortjánja,
Szederj természetű, ragadó beszédű bujaságnak oltványa...

– olvashatjuk a mintegy Diana megbízásából írt sorokat a *Balassa-kódex* utolsó előtti szerelmi tárgyú Rimay-versében (*Venus fajtalan hús...*), amelyet érdemes ezután is észben tartanunk.

A most tárgyalandó vers kezdetén egyszerre kifejezetten fenyegető figuraként jelenik meg.

Szólítván nevemen Venus asszony engem, kezdé haraggal szavát:

A pogány – antik istenségek természetesen mindent tudnak az egynapelő emberről, a nevét is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy (az olvasó számára mintegy szándékosan ismeretlenül tartott) nevét is ki méltóztassanak ejteni, ha szólítják.⁵ A megszólított poéta erre érdemesül: nevezetes személy még az istenasszony számára. Ez a nevezetesség azonban veszélyeket is rejt magában. Mitológiai párhuzammal élve, olyan helyzetben van, mint Diana/Artemisz miatt Aphrodité/Venust vétkes fennhézajással, *hiübrisszel* megvető királyfi, Hippolüosz. Nem idegen ez a párhuzam Rimay helyzetétől, gondoljunk csak a már idézett, Venust kárhoztató versre, amelyet annak kolofonja szerint egyenesen Diana utasítására ír a poéta. Ilyen kivételes hübrisz teszi haragossá az istenasszonyt, ezért jelenik meg a nyitó versszakban a *percontatio*, a számonkérő, kutató kérdés:

Csak te vagy-é, úgymond, oly eszes vagy bolond, hogy én hatalmam javát
Kis szóddal sem kéred, sőt ottan kerőled szerelem tág hálóját?

A létige és a kötőszó *hominimiá*jának olyan kétértelmű használata ez, amelyre a *Balassi-elogium*ban látunk példát:

Vagy Siren, vagy Circe, vagy magyar Amphion

vagy Garaczi Lászlónál:

---

⁵ Balassi a *Szép magyar comoedia* mintája, Castelletti pásztorjátéka alapján magát is, verseiben megjelenő társait is felruházta költői nevekkal. Ezek a legteljesebben a „*Nyolc ifjú legény...*” kezdetű versben jelennek meg, sorban ekképpen: (1) Credulus, (2) a másik, (3) a harmadik, (4) a negyedik, (5) az ötödik, ki mindegyiknél kisebb, Credulus atyjafia, (6) Aminta, (7) Thyrsis, (8) Montan. Vegyük észre, hogy valamilyen karaktert egyedül az ötödik ifjú kap, Credulus után három számozott legény szerepel, a vers végén pedig három olyan, aki nevét (de nem karakterét) a pásztorjátékból kapta. Micsoda szerencse volna, ha a legkisebb atyafi leírása éppen Rimay Jánosra utalna! Hiszen akkor az istenasszony akár kis Jankónak is szólíthatná a poétát.

Na de most cselekedni kell, nincs középút, vagy: vagy–vagy vagy, vagy: nem vagy vagy–vagy.⁶

Még az sem dönthető el egyértelműen, hogy megengedő vagy kizáró „vagy”-ról van-e szó: a szerelemben – amint Venus asszony előadja – az eszes embernek is vannak lehetőségei, nemcsak a bolondnak. A két sort meghatározó ellentétező szerkesztés inkább az utóbbi mellett szól: kis szóval elérhető, hatalmas, egy istenség birtokában levő javak kerülése okozza a haragot. Mégis, a szerelem nemcsak ellentétekből, hanem a mélyebb értelmű tanítást jelentő paradoxonokból és oximoronokból szőtt frazeológiájában még az is felvethető: eszesnek és bolondnak lenni lehet, hogy ugyanaz. Másképpen: a magát eszesnek gondoló lehet, hogy éppen a legnagyobb bolondságot követi el. Akárhogy is, a további szavak első látásra megnyugtatóan hangzanak. A fenyegető alakzatok, a *licentia*, a *protrope* és társaik nem jelennek meg – a mindentudó istenaszony inkább hízeleg azzal, hogy egy sok mindent tudó ember érveit mondja el:

Jól tudom, mire nézsz, merthogy mért⁷ méreg, méz szerelemben elegyült,
Sok rend nagy kárával, s némely halálával tüzeben nagy kínra fűlt,
Tülem elrémültél, nagy távul keröltél, szíved ellenem meghűlt.

Venus a *praeparatio* vagy az *anticipatio* szónoki eljárásával él: az ellenfél lehetséges érveit saját maga hozza fel jó előre, hogy mindjárt kizárja, megcáfolja azokat. Akárhoa felmondaná a szerelemről szóló, a művelt poéta számára ismert tudomány néhány fontos elemét. A görög *glükéjipikrosz* (keserűedés) oximoron, a szerelem jelzője a latin hagyományban többféleképpen alakul át: a változatok egyike a *mel* és a *fel*, a méz és az epe (keserűség, méreg) egymás mellé rendelése – ez a kapcsolat Rimay számára jól ismert lehetett. Példaképe, Balassi költészetében jelenik meg, hol Cupido, hol Julia kárhóztatásában – az utóbbi esetben a megfogalmazás is egészen közel áll a Rimayéhoz: „Mint mérget sok mézben, édes beszédedben gonoszt elegyítve adsz”⁸ – kárhóztatja Juliát.⁹

---

⁶ GARACZI László, *Nincs alvás!*, Bp., Pesti Szalon, 1992, 7.

⁷ A *Balassa-kódex*ben a strófa első sora így szerepel (Vadai István átiratában): „Jól tudom mire néz mert hogj mert méregh méz szerelemben elegiult”. (*Balassa-kódex*, i. m., 149.) A korábbi kiadások merthogymert, alakjaival szemben annyi bizonyosan megengedhető, sőt egyenesen megengedendő, hogy az ékezetlenül írt szavakat „merthogy mért” alakban modernizáljuk, a „mért” esetében „ki-mért”, „kikevert” jelentéssel. Ebben az értelmezésben Venust a szerelem-koktél mixerének sejt-hetjük.

⁸ L. még *Édest keserűvel elegyítő gyermek...*, 3. „Méz közt mérget miért adsz nekem, vesztetnek?”. A Rimay-vershagyományban – Pírnát Antal szerint Madách Gáspár tollából – latinul, az *Űr engem sanyaríta...* előtt: „Nulli umquam homini mel sine felle datur”. PIRNÁT Antal, *Rimay János: Az Űr engem sanyaríta = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 261–265.

⁹ *Én édes szerelmem...*, 8.

A belső szerelmi tűz kínhalálának¹⁰ ugyancsak régi, a latin hagyományra visszavezethető toposzára ugyanebből a Balassi-versből hozhatunk példát:

Vérem hullásával, ha hozzám hajlanál, tündöklő szép gyémántom,
Arra is kész volnék, csak tőled érthetnék, végeznéd el már kínom,
De mind sok írásom, szóm, siralmom, lángom, szolgálatom csak károm.

Az érvelés utolsó része ehhez képest többlet: a leírt folyamat végpontja maga is olyan cselekedet, amely magában rejtheti a veszélyt. Aki meggondolatlanul el akar kerülni egy hibát, ellentétes hibába eshet: „dum vitant stulti vitia, in contraria currunt” – olvashatjuk Horatiusnál.¹¹ A feltétlen hódolat helyett a feltétlen szabadság pedig – magától Venustól halljuk – lehetetlen:

De csak kár, hogy kerülsz, mert azhová terülsz, utánad vigyáztatok...

Arra, hogy miként, ki vagy mi segítségével jelenik meg a vers mitológiájában a vigyázás, hallgassunk egyelőre. Akárhogy is, nem közvetlenül történik: a szerelem hatalmas istenségének szolgái, eszközei vannak mindenütt.

A meggyőzés nem egy „úgyis elkaplak” típusú közvetlen fenyegetéssel folytatódik – ennél jóval kifinomultabb érv következik. A vigyáztatás célja úgymond nem a foglyul ejtés, hanem a kiemelkedő személy mint példa, mondhatni, trófea megmutatása:

S rajtad mutatom meg, hogy nem mind kenyereg,¹² kit szerelemmel gyújtok,
Okost, hívet, tisztát, ki szóznak jó helt ád, igen kímélve sújtok.

Ha a retorikai érveket tekintjük, a *ratio faciendi* változatlanul a rossz eseménnyel kapcsolatos, azzal a különbséggel, hogy Venus ahhoz képest, amit számára eddig az *evitatio*, az elkerülés törekvése volt, ajánlatában mint *imminutio*, a csapás enyhítése lehet.

A példaszerű erények felsorolásában mintha annak igazolását látnánk, amit Szilási a versbeli Venusszal és Pallasszal kapcsolatban állít: „Venus... némi-képp maga is Pallas-szerű: a szemek és a szív gyújtó hatását radikális ellentéteik:

---

¹⁰ René PICHON, *De sermone amatorio apud Latinos elegiarum scriptores*, Paris, Hachette, 1902, 281. (*torqueri*); 301. (*urere*).

¹¹ „Míg a hibát balgán kerülik, túlesnek a nyergen” *Szatirák*, 1, 2, 24, HORVÁTH István Károly fordítása.

¹² Vadai István a következőképpen értelmezi a kifejezést: „*ki miregből* javítva, emiatt a két szó egybeíródott”. (*Balassa-kódex*, i. m., 149, 2. jegyzet.) A szövegben ugyanakkor – ha jól olvassuk – igények kéne következnie: kenierég (könyörög)? Esetleg, egy korai változatban: kesereg? A most kézen forgó olvasatok a kín és a méreg között fokozatbéli különbséget sugallhatnak. A kódexben sorakozó betűk „kenierég” szót adnak. Ez azt jelentheti, hogy nem mindenki fohászodik állapota megjavításáért, aki a szerelem kínját érzi, s a versbeli megszólított épp ilyen, kevésbé megalázott szerelmes lehet Venus jóvoltából.

hívség, bölcs ész és okos ítélet ellensúlyozzák. A Lidia-kivonat elkészültét megelőzte a hagyományosan (Balassinál is) ellentétes figurák, Venus és Pallas összeolvadása.”¹³ Vajon tényleg megtörtént-e ez az összeolvadás? Mivel tanulmányunkban Venus érvelése mentén haladunk előre, fogadjuk el azzal a kitétellel, hogy az okosság, hívség és tisztaság erényeinek későbbi megjelenéseit is figyelemmel kell kísérnünk.

A szerelem mint háló metaforája az első versszakban is megjelenik. Ott a tág jelzőt kapja: nem tudni, hogy ez a nagylyukú, laza szövegre vagy a nagy terjedelemre utal-e. A negyedik versszakban részletesebb meghatározást kap:

Minek rossznak való az szerelem-háló felterített kötele?
Ésszel, okossággal, vidám józansággal szükség, hogy legyen tele,
Az, aki kívánja, hogy búal ne hánnya,¹⁴ s legyen áltmenetele. Etc.¹⁵

A felterített háló a vadász, madarász hálója, amelyet a föld fölött függőlegesen vagy a magasban vízszintesen kiterít, s amelyben a felriasztott, arra járó vad vagy madár fennakad. Emellett a költészetben jól ismert szerelmi metafora: a „retia amoris”, a szerelem hálója – Rimay számára talán a legközelebbi forrás a másutt is felhasznált páros Ovidius-munka, *A szerelem művészete* (1, 45; 1, 263) és *A szerelem orvosságai* (2, 516).¹⁶ Különösen érdekes, Rimay már említett, szójátékokkal többletjelentést adó verstechnikájára jellemző a korábbi „ahová terülsz” és a „felterített” ige szójátéka: mintha a poétát mindenütt ez a háló fogadná útjában. A vers fiktív színtere olyan erdő, amelyben a poétát mint valami erdei vadat az uralkodó szolgálói és eszközei veszik körül. Erre a helyzetre utalhat Venus beszédében a „vigyáztatok” ige. Kik lennének a vigyázók? Nem tudni pontosan: nem jelenik meg például említésben sem az istenasszony nyilazó fiacskája, Amor/Cupido. Talán az ő nyilai nem lettek volna elegendők?

A korábbiakban megjelenő jó tulajdonságok (okosság, hívség, tisztaság) itt kiegészülnek az „ésszel, okossággal, vidám józansággal”. Az ész mint tiszta intellektus és a gyakorlati okosság valamivel több, mint a korábban hallható „okos” jelző, a „vidám józanság” talán a Senecánál olvasható „tristis sobrietas” (keserves józanság) ellentéte, olyan lélekjelenlét, amelyet nem zavar meg a keserűség bizonytalansága.¹⁷ Ehhez társul a hívség és a tisztaság erénye, ezzel lehet a

---

¹³ SZILASI, *i. m.*, 171.

¹⁴ Ács Pál kiadásában a „bányja” áll. RIMAY, *Írásai, i. m.*, 57. – A javítás a *Balassa-kódex* negyedik Rimay-versének kezdetén található „búal bánkodom” kifejezés párhuzama alapján helyesnek tűnhet, ám ide valószínűleg a kódexben olvasható alak illik, ugyanis a hálóban búsan hánykolódó zsákmányról van szó.

¹⁵ Az „etc.” jelölés a *Balassa-kódex*ben általában a szövegek vagy oldalak végén áll. Lehet, hogy a kódex másolta szövegben az „etc.” szó után oldalhatár volt.

¹⁶ A *retia* előfordulásairól: PICHON, *i. m.*, 253.

¹⁷ Figyelemre méltó, hogy szerelmi háló hasonlóképpen fordul elő gróf Balassa Bálint önéletrajzi drámájában: „Mert szerelem oly háló / Hogy ura sok sziveknek / De nem bolondnak való / Sem

szerellem veszedelmeit kikerülni. Erre a lehetőségre készíti fel a poétát a következő strófában megjelenő másik istenasszony, Pallas, az erényes tudományok adományozója:

Mint látom peniglen, téged Pallas rígen ehhez hozzákészített,
Minden tudománnyal, ki becsületet vall, bűven felékesített,
Hogy engem is esmérj, és udvarodban élj, termettel is szépített.

A modern kiadások Varjas Béla kódexátírata óta az utolsó sorban található szót „udvaromban”-ra javítják.¹⁸ Ez azonban korántsem bizonyos. Az „udvarodban” nem feltétlenül jelent saját udvart, jelenthet egy udvarhoz tartozást is, egyszerűen azt, hogy valaki udvari emberként megállja a helyét. A javítás másfelől túlságosan egyszerűvé teszi az istenasszony érvelését: Venus ismerete és az udvarában élés, ez mintha túlságosan hamar következne egymásra. Ez a javítás megkönnyíti, de lehet, hogy egyben tévútra is vezet az értelmezést, amely szerint Venus és Pallas karaktere összeolvad a szövegben. Érdeemes még egyszer hangsúlyozni: Venus azt állítja, hogy Pallas becsületet valló tudománya a háló elkerülésére készít fel. Emellett, és nem ezzel szoros összefüggésben áll az, hogy Pallas termettel szépíti a poétát.

Képes-e erre Pallas? Egy fontos szerző igen fontos helyén olvasunk erre példát. Homérosz *Odüsszeiá*jának hatodik részéről van szó, amelyben a phaiákok szigetén partra szálló Odüsszeust ékíti fel pártfogója:

És miután mindent lemosott már, megkenekedve
vette föl azt a ruhát, mit a szép hajadon neki küldött;
ekkor Athénaie, a hatalmas Zeusz atya lánya,
szemre nagyobbá tette, erősebbé, s a fejére
göndör fürtöket is, mint jácint-szirmokat, öntött.
Mint amidőn aranyat körülönt az ezüstre egy ember,
művész, kit tanított Héphaisztosz s Pallasz Athéné
minden mesterségre, s ezért kezeműve nagyon szép,
így öntötte a bájt vállára, fejére az úrnő.
Félrevonult Odüsszeusz s odaült permére a partnak,
szépségtől, bájtól ragyogón; bámult a királylány.¹⁹

---

változó szíveknek [sic! híveknek?], 467–470. sor = VARGA Imre, *Gróf Balassa Bálint magyar nyelvű önéletrajz-drámája 1643-ból*, ItK, 1979, 443.

¹⁸ *Balassa-kódex*, kiad., jegyz., tan. VARJAS Béla, Bp., MTA, 1944, 141, 7. jegyzet.

¹⁹ 224-237. sor, DEVECSERI Gábor fordításában. A rész értelmezése: Nagy Szent BASZILEIOSZ, *Buzdítás az ifjakhoz: Hogyan olvashatják haszonnal a pogány műveket?*, 5, 18–20, ford. NÁDASY Alfonz = *A kappadókiai atyák*, szerk. VANYÓ László, Bp., Szent István Társulat, 1983 (Ókeresztény Írók, VI/1), 218.

Rimay korára iskolás tudássá válhatott az a tanítás, amely szerint a költő Odüsszeusz utazásában az anyagi világba vetett lélek helyzetét, Odüsszeusz alakjában az erényeket jeleníti meg, s ennek része a tisztes tudományokat allegorikusan megjelenítő istenasszony pártfogása. Ebben az értelmezésben a testi szépség nem kizárólag a testi vágyakat megjelenítő Venushoz kapcsolódik. Ugyanakkor, vegyük észre az érvelés finom átmenetét, ez az a pont, a testi szépség adománya, amelyen Venus és Pallas osztozhat.

Az is figyelemre méltó, hogy a versben Pallas nem jelenik meg, nem tiltakozhat, bármennyire is indokolt volna ez a korábbi erények ismeretében. Nem kap esélyt arra, hogy elmondja: a poétát nem azért művelte ki, hogy Venust esmérje, vagy akár arra, hogy rámutasson: Venus Pallas szerinti ismerete nemcsak a testi szépségből áll, hanem mindazon tudás elsajátításából, amely szerint Venust kerülni érdemes. A versben Pallas tehát nem jelenik meg – a szerelem istensége távollétében hivatkozik rá ekképp:

Hív szolgálatodért, Mint ő maga is kért, Minden jóvalá látlak,
S reménséged ellen, Nagy anyaikeppen Szép kegyessel megáldlak,
Ollyal, ki képehez S ékes termetéhez Kész érdeműnek látlak.

A poéta nem Venus, hanem Pallas hű szolgálatában szerzett érdemeket – ezért az, hogy Venus rá hivatkozik, hogy szerinte Pallas kéri: a tőle származó, az ő hatalmának körébe tartozó javakkal együtt fogadja el, lássa (szívesen) hű szolgáját a másik istenasszony. Miként történik ez?

Ismét egy finom átmenetről van szó. Korábban nem esett szó arról, hogy a Venus iránt meghűlt szívű Pallas-szolga mikor reménykedett volna az istenasszony áldásában: az elébb leírtak közvetett élmények, mások példái, s mint láttuk, éppen a Venus által mondottak ellen szóló példák. Bizony nem kizárt a hamis hivatkozás a távollévő istenasszony-társra.

Mit érthetünk azon, hogy „anyaikeppen”? Ki anyjáról van itt szó? Aligha a poéta kapja ezt az anyai megtiszteltetést. Mindez a „szép kegyesre” vonatkozik: az istenasszony, akárha lánya volna, úgy áldja meg vele a költőt, bármilyen furcsán hangzik, anyósképpen adja a lányához méltóan szép halandó asszonyt a poétának.

Ismét egy finom változás következik az érvelésben: Venus a „kegyes” külső szépségét emeli ki. Ez a tulajdonság jelent meg a legutoljára a poéta dicséretében, s mintegy khiasztikus szerkesztésben ez a tulajdonság jelenik meg először a „kegyes” leírásában. Ami emellett fontos: ezek olyan javak, amelyeket Venus vitathatatlanul ajándékozhat a halandóknak, annak is, akinek a nevét csak a következő versszakban, a tizenhárom strófás vers középpontjában mondja ki:

Esméred Lidiát, Kiben semmi híját Szépségemnek nem hadtam,
Két forgó szememet, Gyújtó, hív szívemet Ábrázatjában adtam,
Afelett bölcs ésszel, Okos ítélettel S minden javammal láttam.²⁰

„Hogy engem is esmérj” – az ötödik versszakban önmagával kapcsolatban használja ezt az igét az istennő. Az ő ismeretére Pallas készítette fel a költőt. Lidiával kapcsolatban azonban nincs utalás ilyen, mondhatni, előtanulmányokra. Venus nem tesz említést bármiféle vonzódásról sem a poéta és Lidia között. Ha jól látjuk, az eddig szerelemtől mentes ismeretséget éppen ezekben a szavakban próbálja szerelemmé változtatni azzal, hogy felhívja a figyelmet kiemelkedő – éppen hallgatója előbb dicsért erényeihez közeli – tulajdonságaira.²¹

Még egy frázis megismétlődik a versszak végén: a „javával lát”. A korábbiakban inkább a szíveslátás, itt az ellátás értelemben olvashatjuk – ha ugyan nem éppen az az *annominatio* célja, hogy egy kifejezés több, adott helyen mindkét értelemben megjelenjék: „egy igén” ismét „többet nyomjon” a költő.

Melyek ezek a javak? A már ismert szépség mellett a szem, a kívülről is látható benső, a szív később bővebb, olykor több oldalról megfogalmazott, ismétlődő leírást kapnak. Hanem aztán az utolsó sorban található „bölcs ész” és „okos ítélet” hagyományosan nem Venus hatalmából származnak. Lehet, hogy a rábeszélés e pontján a szerelem istennője egyszerűen lop, csal: Pallas tollaival ékeskedik avégett, hogy a meggyőzendő poéta imént dicsért karakteréhez közelítse Lidiát. „Lidia Venus tökéletes kivonata: szépsége és javai maradéktalanul felhalmozódnak, összegződnek benne” – ebben egyetérthetünk Szilasival. Abban viszont eltér a véleményünk, hogy „Venus... Pallas-szerű”.²² Legfeljebb annak tettei magát.

A további leírásban mindenesetre sem a bölcs ész (*ingenium, mens*), sem az okos józanság (*prudentia*) nem jelenik meg. Általában véve Lidia leírásaiban háttérbe kerül az értelmi, előtérbe az érzéki világ. A nyelvnel is jóval inkább meghatározóvá válik a látás – nem abban az értelemben, ahogy a második versszak elején a „Jól tudom, mire nézsz” kifejezésben. Ott értelmes belátásra vagy legalábbis tanult tudásra utal a metafora. A 8–9. versszakban az érzéki tapasztalás válik meghatározóvá:

---

²⁰ Nehéz elmenni szó nélkül amellett, hogy amikor Balassi – történetesen rabul – kap egy szép szüzet a szóban forgó Venustól, annak jellemzése messze nem illene Rimay Lydiájára: „Az csak vétek benne, hogy ilyen tudatlan; / De medgyek, ha látom, mely igen ártatlan? / Mőd nélkül tekint reám, tréfál minduntalan.” (BALASSI Bálint, *Hetedik, Morgai Kata nevére* 10. versszak.)

²¹ Másutt bővebben kifejtett érvek alapján állíthatjuk, hogy a Rimay első három versében különféle-képpen megjelenő Lydia az *Appendix Vergiliana* című versgyűjtemény egyik versében ilyen néven szereplő, ott mindenkinél tanultabb és szebb (*doctior et formosior*) hölgy figurájára vezethető vissza. JANKOVITS László, *Rimay János: Örülhetne szívem...*, az ItK-ban megjelenés előtt álló tanulmány.

²² SZILASI, *i. m.*, 171.

Szeme hatalmával, ékes, szép voltával ő magáévá tészén,
Felejthetetlenül szívedbe ő beül, s elmédbe zárva lészén,
Csak őtet óhajtod, mert szíved is csak ott Minden örömet vészén.

Nézd meg csak két szemét, mely bű szikrákot vét, méltó gyuladozásra,
De mihelt betegít, megint gyógyít, segít, hord vizet oltásodra,
Hogy szintén el ne fogyj, de neki kedvet hordj, kész ő megtartásodra.

A látás Rimay ismeretei szerint extramisszió: az elme indíttatására a szem-
ből kibocsátott sugár hatására bocsát ki fényt a környezet, akár a szem, amelyre
ez a sugár vetül.²³ Lidia szemének hatalma az, hogy ebben a kapcsolatban olyan
fényt, szikraözönt bocsát ki, amellyel behatol nemcsak a szívbe, hanem az el-
mébe is. A Balassinál a Bebek Judit nevére írt (a *Balassa-kódex*-ben 6.) versben
található folyamat tömörített leírása jelenik meg Venus asszony jövőndölésé-
ben.

A Lidia által ekképp meghódított elme és szív függőségében megjelenített
Lidia leírásában minden megjelenik, amit Venus korábban leír: szépség, hűség,
tisztaság – egyedül a bölcs ész és az okosság hiányzik: erre immár nincs szük-
ség, az elme a szív függőségébe kerül. Amit a Venus–Diana párversben Venus
leírásában olvasunk – „csipkéből tekert gúzs” – itt közvetve, a finom érvelés-
ben jelenik meg. A Venus által elmondott folyamat érvelése körben forog: a
költő által szépített Lydiát szépnek látó költőt a szerelem istennője ezekben
a szavakban mintegy bele próbálja tekerni a szerelem *circulus vitiosus*ának finom
hálójába:

Igaz szeretettel, tökéletességgel foglald te is magadhoz,
S jó szolgálatodért ad ő jó, hasznos bért, csalárdsággal sem kínozz,
Mert áldott szerelme s hozzád való kedve hű leszén s rád bút sem hoz.

Angyali szép képét s csudáló természetét szépítsed verseiddel,
Csak egyedül őtet, ily megékesültet tiszteljed szerelmeddel,
Kíért ő is téged míg él, híven szeret, s holtáig nem felejt el.

Venus prognózisában a folyamat, ha nem is egyenrangú, legalábbis tartós:
az ígért „kegyes” „kedve hű leszén”, s a meglátásakor kialakult függőséget a
számára adott, „hordott” „kedv” végett úgy tartja meg, hogy a szerelmes poéta
boldog legyen – ismét egy *annominatio*, a latin „gratia” kettős (kedv, kegyelem)
jelentésében. A Balassi-versekben leírt, a Balassi-szakirodalomban jól ismert
úrnő-szolga²⁴ viszonyban Lidia szerelme „áldott”, amelyet Venus „áldása” biz-
tosít – ismét egy szó, amely kétszer, ezúttal egymást erősítve megjelenik a szö-
vegben.

²³ Az extramissziós látáselméletéről: JANKOVITS, *Rimay...*, i. m.

²⁴ Erről a legutóbb KISS FARKAS Gábor, *Rab és szolgál = Ghesaurus...*, i. m., 309–315.

A kör forog tovább – szónokilag ezzel magyarázhatjuk, hogy az immár versekkel való megszépítésre méltó Lidia új, még inkább Venusnak megfelelő dicsőítést kap:

Ládd, hogy egyedül ő, kihez minden illő, beszéd, tréfa, éneklés,
Tánc, járás, ugrálás, nézés, vég mosolygás, módjával való lépés,
Hív, buzgó szerelem, s bódog, kinek ebben lehet részesültetés.

Nincs soha oly elme, ki őtet eléggé méltán megdicsírhesse,
S egyszer látott képét, s kire jó szemet vét, soká elfelejthesse,
Én neked ajánlom, azt is igen hágyom, légy holtig szerelmesse.

Az utolsó sorban az eddigiekhez illő ajánlás mellett parancsot, meghagyást is találunk – mintha visszatérne a parancsoló Venus. A meghagyás egyrészt épül az ajánlatra, megfelelő viszont-adományként is érthető: Lidia haláláig nem felejtí el a költőt, az pedig haláláig szerelmes belé. A kettő azonban talán nem ugyanaz, megengedi a szerelemben belehaló költőre még jó sokáig emlékező élő Lidia lehetőségét. Emlékezzünk vissza, a második versszakban kiderült már: a költő tudja, hogy a szerelemben bele lehet halni. Van ebben a prognózisban valami baljós.

Elérte-e szavaival célját az istenasszony, vagy – egyelőre, akár pusztán – megfogalmazta? Érdemes összevetnünk Rimay szövegét azokkal az ismert Balassi-versekkel, amelyekben Cupido megjelenik, és a szerelmes poétához szól. Balassinál minden esetben párbeszédet olvasunk, amelynek a végén a költő kimondottan megfogadja a szerelem kis istenének szavát. Rimaynál a poéta hallgat. Értelmezhetjük mindezt úgy is, hogy szót fogad, de úgy is, hogy – akár egyidejűleg – figyel, mérlegel. Ehhez is hozzákészítette Pallas.

Psalmi: arma culturae

Zvara Edina az utóbbi időkben darabról darabra végignézte az Esterházy könyvtár Kismartonban őrzött, illetve a II. világháború után a moszkvai Rudomino Idegennyelvű Könyvtárba került állományrészét. Eredményeit a Magyar Könyvszemle 2011/1. számában foglalta össze *Ismert könyvgyűjtők tulajdonosi bejegyzései az Esterházy könyvtárban* című tanulmányában. Két olyan művet is ismertet, amelyek Szenci Molnár Alberthez és Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspökhöz egyaránt köthetők. Közülük az egyiket, amelyik a saját esküvőjére készült köszöntéseket és Valentinus Laupaeus oppenheimi lelkipásztor esküvői beszédét tartalmazza, Molnár Albert ajándékba adta az 1612-ben Heidelbergben tanuló Ceglédinek.¹ A másik az előző néhány lapos füzetellentétben vaskos föliánskötet, amely Wolfgang Musculus zsolnárkomentárját tartalmazza:

Musculus, Wolfgang: In Davidis Psalterium sacrosanctum commentarij, in quibus et reliqua catholicae religionis nostrae capita passim... ita tractantur, ut Christianus lector nihil desiderare amplius possit, vltimo magna diligentia recogniti per Wolfgangum Musculum Dvsanvm. Editio postrema. Basileae [1599] per Sebastianum Henricpetri.²

A címlap alján olvasható bejegyzés szerint ebbe a könyvbe 1613-ban írta be Szenci Molnár Albert a nevét, majd Nagyszombatban 1615. május 5-én vásárolta meg tőle Ceglédi Szabó Pál: *Alberti Molnar 1613. Marburgi; Emptus ab eodem flo. 2. den. 75 per possessorem Paulum Ceglédinum Tyrnaviae 1615 5. Maij.*

Szenci Molnár bejegyezte Naplójába, hogy (a régi naptár szerint) 1615 áprilisában „laktunc Szombatba közel három hétig magunc költségén” és onnan indultak május 8-án (az új naptár szerint) Szilézián keresztül Németországba.³ Ezért tette hát pénzzé könyvét – talán más könyveivel együtt. Id. Wolfgang Musculus zsolnárkomentárja annál is inkább kedves lehetett neki, mivel 1596-

---

¹ Eredetileg: Bibliotheca C. P. Esterházy N° Inv. 15.289 G/9. Jelenleg: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, inv. 615523-1. – P. VÁSÁRHELYI Judit, *Oppenheimi nyomtatványok Szenci Molnár Albert esküvőjére = Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pélicsaba, PPKÉ BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok), 336–340.

² Eredetileg: Bibliotheca C. P. Esterházy N° Inv. 15.843 N/2. Jelenleg: Moszkva, Rudomino Idegennyelvű Könyvtár, inv. 634547.

³ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 178.

ban a Bern melletti Großhöchstettenben ifjabb Wolfgang Musculus, az ottani lelkész megmutatta neki apja és nagyapja műveit, sőt még képét is.⁴ Őrzött levelet is valamelyik Musculustól, de az sajnos több már híres személyiség episztolájával együtt nem került be irataival együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.⁵ Az pedig, hogy a könyv témája nem állt tőle távol, nem igényel különösebb bizonyítást. A címlapon szép idézet is olvasható a zsolnárokról Hieronymusnak az egyik, levelei között számon tartott, és így neki tulajdonított leveléből: „Hieron. In Epist. Ad Marcelli Viduam. Quocunq(ue) te verteris, arator stivam tenens Halleluiah decantat. Sudans messor psalmis se avocat et curva attondens vitem falce vinitor aliquid Daviticum canit. Haec sunt in hac provincia carmina, haec, ut vulgo d(i)c(i)t(ur), amatoriae cantiones. Hic pastorum sibilus, haec arma culturae.”⁶ Magyarul: „Bármerre fordulsz, halleluját énekel a szántóvető az eke szarvát fogva. Zsolnárral tereli el figyelmét a verejtékező arató, és valamilyen Dávid-éneket énekel a szőlőműves, miközben görbe sarlóval a szőlőt metszi. Ezek az énekek e tartományban, ezek, miként mondják, a szerelmes dalok. Ez a pásztorok sípja, ezek a kultúra fegyverei.”

Arra, hogy a zsolnároknak be kell tölteni az ember egész életét, Kálvin is utalt a genfi zsolnárok első, 1562-es kiadásának előszavában, ahol arról értekezett, hogy a „szent és tiszta énekeket nem kell csak a templom falai közé szorítani, hanem „a mezőn is ösztön és eszköz lehet számunkra az ének, hogy dicsérjük Istent, szívünkkel Hozzá emeljük, s az ő erejéről, jóságáról, bölcsességéről és igazságos voltáról elmélkedve, megvigasztalódjunk. Hogy pedig erre mekkora szükségünk van, azt jóformán ki sem lehet beszélni.” Majd Ágostont idézte, aki szerint „akármerre keresgélünk is köröskörül, sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsolnárait, amelyekre maga a Szent Lélek tanította meg őt.”⁷

A Musculus-könyv tehát 1613–1615 között volt Molnár Albert birtokában. A kezdő dátum a beírás ellenére lehet korábbi is, mivel ez a könyv a bejegyzése alapján eggyel gyarapítja azon könyveinek a számát, amelyekbe 1613-ban Marburgban azonos módon jegyezte be, hogy az övé: *Alberti Molnar 1613. Marburgi*. Minden valószínűség szerint erre 1613. január 20. és március 26. között került sor, mivel ekkor csomagolta össze családját és ingóságait, és indult haza Magyarországra.⁸

---

⁴ Uo., 117.

⁵ SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., jegyz. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898, VIII.

⁶ *Epistola XLVI alias 17. scripta circ. an 386. Paulae et Eustochii ad Marcellam de sanctis locis = HIERONYMUS, Epistolae. Tertia classis complectens epistolas ab anno 386. e Bethleemi monasterio scriptas usque ad saeculi quarti finem*, Patrologia Latina XXII, Paris, 1845, caput 11, col. 491.

⁷ Kálvin János a keresztyéneknek, mindazoknak, akik szeretik az Isten Igéjét, köszöntését küldi = *Énekeskönyv református keresztyének használatára*, Szabadka, 1971, 4–5, 7.

⁸ Ezt igazolja következő két naplóbeírása: 1613. január 20. „Visszaérkeztem [Magyarországról] Marburgba az én legkedvesebbjemhez, akiket épen és egészségesen találtam.” – Március 26. „Drá-

A Moszkvában előkerült Musculus-kötettel együtt most már összesen hat hasonló kötetet tarthat számon a Molnár-filológia. Három a pataki Református Kollégium Könyvtárában van:

Bèze, Théodore de: *Volvmen primvm tractationum theologicarum, in quibvs pleraqve Christianae religionis dogmata aduersus haereses nostris temporibus renouatas solide ex Verbo Dei defenduntur...* Editio secunda ab ipso auctore recognita. Genevae MDLXXXII apvd Evtstathivm Vignon. – jelzete: C 285

Címlapján alul áll: *Alberti Molnar / 1613. Marburgi.*

Whitaker, Guilielmus: *Opera theologica, dvobvs tomis nunc primum collecta. Avreliae Allobrogvm MDCX svmptibvs Samvelis Crispini.* – jelzete: D 11

Címlapján alul áll: *Alberti Molnar / 1613. Marburgi.*

Covarrubias, Diego de: *Opera omnia, haec avtem editio nova post vltimam ipsivs avctoris emendationem et auctionem... studio et fide P. Corn. Brederodij...* Francoforti ad Moenum MDXCIX apud Ioannem Feyrabendt. – jelzete: EE 184

E könyv címlapján a következő hosszabb bejegyzés áll: *Conradus Vitor Marburgiensis, Alberti Molnar / ex Bibliotheca Vitoriana. / Marburgi 1610.* – vagyis Molnár Albert megörökölte felesége első férjének a könyveit.⁹

Az előzőhöz hasonlóan eredetileg Conrad Vitoré volt az a ma a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Unitárius gyűjteményében található kötet, amelynek címe:

Schardius, Simon: *Lexicon ivridicvm, sive verborvm et rervm ad ivris Rom. civilis simvl et pontificii theoriam et praxim pertinentivm thesavrvs locvpletiss(imus). Coloniae Agrippinae MDC apud haeredes Ioannis Gymnici sub Monocerote.* – jelzete: U 61750

A címlap alján lévő bejegyzés szövege: *Alberti Molnar ex libris Vitorianis / Anno 1613. Marburgi.*

Továbbá a németújvári ferences kolostor könyvtárában maradt fenn az a kolligátumkötet, amely Molnárnak 1612-i marburgi beírását tartalmazza címlapja közepén: *Alberti Molnar 1612 Marburgi.*

---

ga családommal és a poggyászokkal együtt elindultam Marburgból.” – SZENCI MOLNÁR *Naplója...*, 2003, i. m., 163.

⁹ Molnár Albert pataki köteteiről: IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigrinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késo- reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozzalmaink Történetéhez, 4), 313.

- [1] Außführliche und in Gottes wort wolgründte Glaubensbekänntuß der evangelischen Kirchen im Königreich Böhmen... Amberg 1611.
- [2] Christlich und in Gottes Wort wolgründtes Glaubensbekänntuss der verfolgten Evangelischen Kirchen in und ausser Hispanien. Darwider der Bápstlichen Ketzzermeister tyrannische Hispanische Inquisition geübet. Amberg 1611 Johann Schönfeld.
- [3] Blarer, Ambrosius: Der geistlich schatz Christlicher Vorbereitung unnd gläubigs Trost wider Tod und Sterben... Zürich 1612 Johann Rudolf Wolff . – jelzete: 4/97¹⁰

A különböző gyűjteményekből ismertté vált hat kötetből látszik, hogy milyen komoly könyvtárral tért haza a zsolnárfordító 1613-ban. Vannak köztük olyan teológiai szintézisek, amelyek olvasóikat hitvitázásra is alkalmassá teszik, jogi thesaurus, korabeli egyházi kiadványok, amelyekből az aktuális cseh helyzetről éppúgy tájékozódni lehet, mint a spanyolországiról, továbbá svájci zsolnártárkommentár és vizsgálatkönyv.

A ma Németújváron őrzött kolligátumkötetet, illetve a Kismartonból Moszkvába került Musculus-kötetet minden valószínűség szerint nem vitte vissza magával Germaniába, ellentétben a jelenleg Patakon és Kolozsváron lévő könyvekkel, amelyek közül némelyikbe későbbi tulajdonosok is bejegyezték nevüket. Úgy tűnik, hogy ezek Molnár 1624. évi végleges hazajövetele után: részben még életében, részben csak halála után kerültek be a könyvek itthoni vérkeringésébe. A Whitaker-kötetben *Ex libris Ladislai Mező Szanthaj An. 1628; Joanis Miscoici An. 1635 emp. Fl. 5. és Thomae Fory 1637.* beírások találhatóak még a címlapon. Covarrubias összes művei később Georgius Wirthhez került: *Georgij Wirth jure ha... Claudiop. A, 1635.* A jogi lexikon címlapján még két további tulajdonos örököltette meg a nevét: *Sum Michaelis Dalnoki (?), Emptus Claudiop. 1630 (?)* és *Ex libris Stephani Nagybanyai.* A kötetek személyes jellegű beírást nem tartalmaznak, ezért is igen becses a Musculus-zsolnártárkommentár címlapján lévő bejegyzés.

E Hieronymus-idézet jegyében kívánom szeretettel az Ünnepeletnek, hogy a dávidi zsolnárénekek az ő mindennapjait is töltsék be ad multos annos!

---

¹⁰ BORSA Gedeon, *Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz...*, i. m., 289–292.

A skót márki rejtélyes magyarja

Egy ismeretlen magyar költő Skóciájában. 1628. címmel, 1914-ben jelent meg Kropf Lajos rövid közleménye egy rejtélyes magyarról, aki fizetségért verseket készített a St Andrews-i Egyetemen tanuló, tizenhat éves James Graham, Montrose első márkija számára.¹ Kropf a kivonatos adatot Mark Napier Montrose-ról szóló életrajzáának második kiadásából vette.²

James Graham (Edinburgh, 1612. október 25. – Edinburgh, 1650. május 21.) a skót történelem tragikus sorsú személyisége, aki az angol polgárháborúban, a Stuartokat támogató katonai szereplése miatt, bitófán végezte életét.³ Walter Scott egyik novellája róla szól.⁴ A márki ifjú korában a St Andrews-i Egyetem St Salvator Kollégiumában tanult,⁵ ahová 1627. január 26-án, Jacobus Graemus Comes Monterouse néven iratkozott be. Gondviselője két esztendeig egy bizonyos John Lambye volt. St Andrews Edinburghtól északkeletre fekvő tengerparti kisváros, amelynek 1413-ban alapított egyeteme a brit szigeteken, Cambridge és Oxford mellett, a harmadik rangsorban.⁶

Napier könyvének korábbi kiadása teljes terjedelmében közölte a John Lambye által összeírt számadáskönyvet, amelyben a tutor tételesen felsorolta urának 1628-tól 1629-ig tartó, azaz az egyetemi évek idején tett kiadásait („Maister Johne Lambyes Compts”). Ebben az 1628-as évnél szerepel a magyar költőt említő feljegyzés: „Item on the twelt of May given, at my Lords direction ane Hungarian poet qucho made some verses to my Lord, 58 sh.”⁷ Azaz: Továbbá május 12-én adtam, uram akaratából, egy magyar poétának, aki néhány verset készített az uramnak, 58 shillinget. A „Hungarian” megnevezés, hasonlóan a hungarus szó korabeli használatához, nem csupán magyart, hanem magyarországit is jelenthetett. Mégis az a valószínűbb, hogy ez a skóciai város egyetemét felkereső személy magyar volt, hiszen a kálvinista egyetemjárók akkoriban szinte kizárólag Magyarország és Erdély magyar lakosai közül kerültek ki. Jogos tehát ezen az úton elindulni személyének azonosításában.

¹ KROPF Lajos, *Egy ismeretlen magyar költő Skóciájában. 1628.*, ItK, 1914, 19.

² MARK NAPIER, *Memoirs of the marquis Montrose*, Edinburgh, 1856, I, 37–38.

³ HUGH PRYCE, *The Great marquis of Montrose*, London, 1912.; DAVID STEVENSON, *James Graham, 1st Marquis of Montrose*, Oxford, 2004.

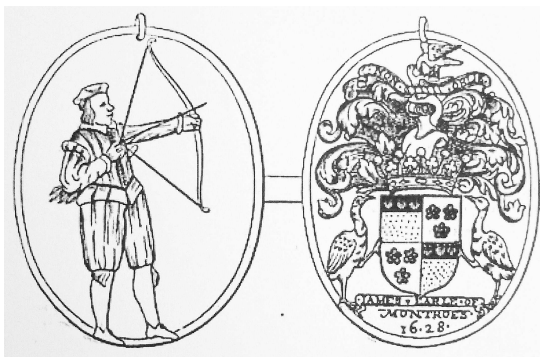
⁴ SIR WALTER SCOTT, *A Legend of Montrose*, London–Edinburgh–New York, Thomas Nelson and Sons, 1901.

⁵ RONALD GORDON CANT, *The College of St. Salvator*, Edinburgh–London, 1950.

⁶ RONALD GORDON CANT, *The University of St Andrews: A Short History*, Edinburgh–London, 1970.

⁷ MARK NAPIER, *Memorials of Montrose and his Times*, Edinburgh, 1848, I, 158.

A magyar poéta említése után egy héttel ezt jegyezte fel Lambye: „The 19th of May for two golf balls to my Lord, 10 sh.”⁸ Azaz: Május 19-én két golfabda az uramnak, 10 shilling. A sok egyéb kiadást tartalmazó számadáskönyvben még további a golfra, a teniszre és a nyilazásra vonatkozó költségek szerepelnek. Nem csoda, hiszen St Andrews a golf őshazája. Montrose-nak a nyilazásban elért sikereit egy máig fennmaradt, nevére szóló, 1628-ban készült ezüst medál is bizonyítja. A kálvinista márki egy akkoriban megjelent teológiai könyv⁹ vásárlására 14 shillinget költött: „Item for Meditationes Gerardi 14 sh.”¹⁰ Ezekből az adatokból némileg érzékeltetni lehet, hogy mennyit ért a versekért adott 58 shilling.

„James Earle of Montroses 1628” feliratú, nyilazós ábrájú ezüst medál.
A 17–18. században ilyen medált kaptak évente a nyilazásban győztes hallgatók St Andrews-ban

Az ismeretlen magyar poéta az ifjú skót úr számára talán olyan köszöntő, vagy ajánló verseket írt, amelyeket az album amicorumok bejegyzéseinek felhasználására lehetett felhasználni. A kifizetett összeg nem akkora, hogy jelentősebb költői munkákra gondolhatnánk. De mindez csupán találgatás. James Graham későbbi élete során maga is szerzett néhány latin és angol nyelvű verset.¹¹

A magyar diákok angliai peregrinációját a 20. század első felében többen is kutatták.¹² Eredményeiket Gál István próbálta összegezni 1945-ben megjelent,

⁸ *Uo.*, 159.

⁹ JOHANNIS GERHARDI, *Meditationes sacrae, ad veram pietatem excitandum*, Lugduni Batavorum, 1629.

¹⁰ NAPIER, *Memorials...*, i. m., 175.

¹¹ *Poems of James GRAHAM, marquis of Montrose (1612–50)*, intr., not. J. L. WEIR, pref. Lord TWEEDSMUIR, London, John Murray, 1938.; *Civil Warrior: The Extraordinary Life and Complete Poetical Works of James Graham, First Marquis of Montrose: Warrior and Poet, 1612–1650*, ed., not. Robin BELL, Edinburgh, Luath, 2002.

¹² PONGRÁCZ József, *Magyar diákok Angliában*, Pápa, 1914; TRÓCSÁNYI Berta, *Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században = Yolland Emlékkönyv*, Bp., 1944 (Angol Filológiai Tanulmányok, 5–6), 115–146.

a magyar-angol kapcsolatokról szóló könyvében. Ebből idézünk most: „Százával szerepelnek ekkoriban magyarok a németalföldi egyetemeken, ahonnan könnyűszerrel eljuthattak a csak ugránsnyira eső Angliába. Az oxfordi Bodleiana könyvtárában dolgozott 1624-ben, ill. 1626-ban Kecskeméti Máté és Bakai Benedek, mindkettő debreceni rector. Thállyai János 1626-ban Cambridgeben tanult, két évvel később a skóciai St Andrewsban részesült 58 shilling segélyben. Kereszturi Pál, a nagy pedagógus szintén ekkoriban tanult ott”.¹³ A könyv idevonatkozó jegyzetéből kiderül, hogy Gál önkényesen kapcsolta össze Tállyait a St Andrews-i Egyetemmel. Ott ugyanis csupán Kropf Lajos említett cikkére és Kemény Lajos Thállyai leveléről szóló közleményére utalt.¹⁴ Érthetetlen az is, hogy Gál az 58 shillinges fizetséget miért értelmezte segélynek.

Gál István 32 évvel későbbi, Maksai Péterről (1599–?) szóló írásában, a Bethlen Gábor idejében Angliában járt magyar peregrinusok felsorolásakor, már elkerülte ezt az önkényes azonosítást: „Szepsi Csombor Márton (1616), Kassai Bakai Benedek (1622), Corvinus M. Mihály (1623), Salánki György (1623), Thállyai János (1624), Keresztúri Bíró Pál (1625), Kecskeméti Máté (1628), a St Andrews-i eddig ismeretlen nevű magyar költő (1628), Bánffy Hunyadi János”.¹⁵

Herepei János jó néhány névvel gyarapította az angliai magyar peregrinusok listáját, de a St Andrews-i ismeretlennel ő nem foglalkozott.¹⁶ Kathona Géza 1976-ban írt tanulmányában több példával igazolta, hogy a magyar peregrinusok hollandiai tanulmányaik megszakításával, köztes utazásként iktatták be programjukba Anglia felkeresését. Az ottani egyetemeken azonban sokáig nem vezettek anyakönyvet, így „a XVII. században Angliában megfordult magyar tanulók nevei túlnyomórészt a holland egyetemi matrikulákból összeállított magyar névsorokban vannak, illetőleg lappanganak.”¹⁷

Gömöri György az angliai és skóciai magyar peregrinusokat számba vevő könyvében, a *7. St. Andrews-i egyetem – University of St Andrews* című fejezetben, egyetlen magyar diák ottani egyetemjárását rögzíti: „181. Tállyai János, sz: 1600., (Magyarország), be: 1628, Th, univ: Franeker 1624. 10. 22, Leiden 1626. 7. 3, Leiden 1627. 6. 29, gimn: Kassa, megj: Vö. a cambridge-i lista 96. sz. adataival. Gál István szerint (Gál [1945]:24) Tállyai 1628-ban 58 shilling segélyt kap az egyetemtől.”¹⁸

---

¹³ GÁL István, *Magyarország Anglia és Amerika különös tekintettel a szláv világra*, Bp., Officina, 1945, 23–24, 253.

¹⁴ KEMÉNY Lajos, *Thállyai János Cambridge-i tanuló levele 1626-ból*, ItK, 1909, 484–485.

¹⁵ GÁL István, *Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor-életrajza 1629-ből*, ItK, 1977, 233.

¹⁶ HERPEI János, *Adatok Angliában járt magyar diákokról és egyéb angol emlékekről*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 3), 419–440.

¹⁷ KATHONA Géza, *Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához*, ItK, 1976, 92–97.

¹⁸ GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14), 75.

Gömöri tehát úgy azonosította Tállyai skóciai egyetemjárását, hogy jóhiszeműen átvette Gál István korábbi adatát. Ezek után nézzük meg, hogy a fenti adatokon kívül, valójában mit tudunk még Tállyai Jánosról. Tállyai Kassa városának támogatásával ment ki a franekeri, a cambridge-i, majd a leideni egyetemre, ezért e város vezetőinek küldött beszámolókat. Ioannes Thallyai aláírással négy levele maradt fenn a város levéltárában.¹⁹ Ezek keletkezése a következő: Cambridge, 1625. december 27. – Cambridge, 1626. március 10. – Leiden, 1626. július 3. – Leiden, 1627. december 5. Az első három levelet Pettkó Béla jelentette meg.²⁰ A második levelet Kemény Lajos később újra kiadta.²¹

Tállyai János egy üdvözlőverssel szerepel Debreceni Simonfi (Simonides) Gáspár (1602–?) *Compendium Biblicum* című könyvének végén.²² A Leidenben kiadott könyv Bethlen Gábornak szóló ajánlása 1628. február 13-án kelt, azaz Tállyai még akkor is Németalföldön tartózkodott. Kathona Géza megállapítása nála is helytálló, hiszen két hollandiai tartózkodás közé iktatta angliai útját. Nem valószínű tehát, hogy másfél esztendei cambridge-i tartózkodás után újra vissza akart volna térni a szigetországra.

Továbbra is megoldatlannak kell tehát tekintenünk a titokzatos magyar poéta személyének azonosítását. Valószínűleg azok közt kell keresnünk a Skóciát járt magyart, akik Bethlen Gábor környezetéből mentek Nagy-Britanniába. Nekik politikai küldetésük is lehetett a skót protestánsokkal való kapcsolat keresése.

A híres tanár, Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655), Leidenből érkezve, Tállyaival éppen egy időben tartózkodott Angliában.²³ Ő azonban 1626-ban hazatért Magyarországra. Egy év múlva viszont újból útra kelt, vélhetőleg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megbízásából. 1627. június 29-én ismét Leidenben matriculált. Peregrinációjából pedig két esztendő múlva, 1629 nyarán tért csak haza, s ez év őszén a gyulafehérvári kollégium tanára lett. Ebbe a két esztendőbe éppen beleférne egy 1628-ban megvalósított skóciai kitérő is. Mint a fentiekben elmondtuk, az ismeretlen magyar 1628. május 12-én kapta verseiért az 58 shillinget. Érthető lenne, ha Keresztúri, a már megismert Anglia helyett, másodjára Skóciát választotta volna úticélul. Ő az ifjakat megértően figyelő nevelő volt, miként azt több munkája igazolja.²⁴ Keresztúri esetében nem lenne tehát meglepő, ha bebizonyosodna, hogy az ifjú skót márkival peregrinusként is képes volt közeli ismeretségbe kerülni.

---

¹⁹ Kassa város Levéltára – Archiv Mesta Košic, Halaganum I, nr. 6123/14; 6165/26, 27; 6196/54.

²⁰ *Külföldi alumnusok levelei*, kiad. PETTKÓ Béla, Történelmi Tár, 1885, 179–184.

²¹ KEMÉNY Lajos, *Thallyai János Cambridge-i tanuló levele 1626-ból*, ItK, 1909, 484–485.

²² RMK, III, 1425. (Leiden, 1628.)

²³ DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 31–43, 65–66.

²⁴ PETRŐCZI Éva, *Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztfeljén 1647-ben = Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 399–411.

Nincs ugyan meg a rejtélyes magyar és az általa írt verseknek is nyoma veszett, de jó okunk van Keresztúri személyét gyanúba venni. Az elveszett versek helyett álljon itt Montrose angol költeménye az asszonyok dicséretéről, amit az ünnepeltnek ajánlunk, abból a célból, hogy – ha kedve támadna hozzá – fordítsa magyarra:

In Praise of Women

When Heav'ns great *Jove* had made the World's round Frame,
Earth, Water, Air, and Fire; above the same,
The rolling Orbs, the Planets, Spheres, and all
The lesser Creatures, in the Earth's vast Ball:
But, as a curious Alchemist, still draws
From grosser Mettals finer, and from those
Extracts another, and from that again
Another that doth far excel the same.
So fram'd he Man of Elements combin'd
T'excel that Substance where he was refin'd:
But that poor Creature, drawn from his Breast
Excellerth him, as he excell'd the rest:
Or as a stubborn Stalk, whereon there grows
A dainty Lilly or a fragrant Rose;
The Stalk may boast, and set its Vertues forth,
But take away the Flow'r, where is its Worth?
    But yet, fair Ladies, you must know
    Howbeit I do adore you so:
    Reciprocal your Flames must prove,
    Or my Ambition scorns to love:
    A Noble Soul doth still abhore
    To strike, but where its Conquerour.²⁵

---

²⁵ *Poems of James GRAHAM...*, i. m., 32.

Enyedi Sámuel

Egy alig ismert tudós, tanár és költő a 17. századból

Enyedi Sámuel (1627–1671) méltatlanul elfeledett alakja a 17. század magyar művelődéstörténetnek, ami még akkor is igaz, ha a magyarországi kutatók számára szinte elérhetetlenül, elszórva megjelent néhány, tevékenységét tárgyaló román, illetve magyar nyelvű tanulmány az 1960–70-es években, Romániában. Az érdeklődés fókuszában azonban általában nem ő, hanem híressé vált tanítványai, Pápai Páriz Ferenc és Michai Halici álltak. Enyedi akárcsak életében, háttérfigura maradt, pedig mindent összevetve nyugodtan kijelenthetjük, hogy egy Apáczaihoz hasonló műveltségű polihisztorral van dolgunk, aki azonban szinte semmit sem hagyott nyomtatásban az utókorra.

Enyedinek már a váradí kollégiumban eltöltött évek után megkezdett külföldi tanulmányai is rendhagyónak számítottak, ugyanis nemcsak teológiát, hanem orvostudományt is hallgatott. Peregrinációját 1649-ben Utrechtben kezdte, a következő évben pedig Franekerbe ment, ahol Regius vezetésével orvosi, Gisbert Voetius majd Johannes Cloppenburg elnöklete alatt teológiai témákról disputált.¹ Az 1651. június 18-án tartott, s később nyomtatásban is megjelent orvosi értekezése sebészeti vonatkozású, melyben a korszerű angol és holland szemlélet jegyében a borbélyok–kírgusok mesterségét az orvostudomány keretei között tárgyalja, esetleírásaiban két, értágulásban és üszkösödésben szenvedő beteg kezelését közreadva.² 1652 nyarán beiratkozott a leideni egyetemre, ahonnan hamarosan visszatért Utrechtbe, s az 1653. július 1-jén a sárgaságról írt disszertációjával doktori címet szerzett.³ Művét váradí nemeseknek, köztük Nadányi Mihálynak, Debreceni S. István lelkésznek és az Apáczai barátait tömörítő, Bán Imre által „utrechti körnek”⁴ nevezett társaság tagjainak ajánlotta. Diáktársai munkái elé egyébként meglepően sok, szám sze-

¹ Az orvosi: RMK, III, 1783.; A teológiai témájúak: RMK, III, 1784, 1799.

² SPIELMANN József, *Külföldön tevékenykedett erdélyi kartézianus orvosok* = S. J., *A közjó szolgálatában*, Bukarest, Kriterion, 1977, 123–124. – A kinyomtatott disputációt Enyedi elküldte tanulótársának és későbbi kollégájának Tarpai Szilágyi Andrásnak. SEBESTYÉN Mihály, *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstrukciójához*, MKsz, 1991, 383. – A magyar diákok anatómiai érdeklődéséről: BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós egy ismeretlen verse a Hortus Malabricusban (1689)*, Lymbus, 2006, 102.

³ RMK, III, 1851.

⁴ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 2003, 101–117.

rint öt ajánlóverset is írt ezekben az években, amik kiterjedt baráti kapcsolatrendszerére utalnak.⁵

Hazatérése után, 1653 őszén a váradi kollégium tanára lett, s a váradi *Pasquillus* szerint orvosi gyakorlatot is folytatott.

Samuel Enyedi mi közöttünk exlex,
Indoctus medicus, optimus carnifex,
Nám ő is olyan lett, mint a zavaros fex,
Az vérontók között mi nállunk egyik grex.

Angliabul hozott orvos doctorságot,
Magyar nemzet közzé merő hóhérságot,
Mondják, oda fel is sok embert fel bonczolt,
Mi nállunk is immár ahoz hozzá fogott.

Szalárdi János viszont úgy tudta, hogy 1659-ben éppen azért hagyta el a tanári állását, mert „orvosló doctorságban is grádust consequált volna és azt már practizálni, és gyakorlani is akarná”.⁶ A hazai karteizianizmus kezdeti szempontjából a kérdés tisztázása kulcsfontosságú, de a boncolásokról tudósító 16. szakasz értelmezése még nehezebb, mint az Enyedit méltatlan hangnemben gyalázó 15. versszak szokatlan rímzavaié.⁷ Tudomásunk szerint ugyanis Enyedi nem járt Angliában, angol orvos viszont megfordult valamikor a negyvenes-ötvenes években Váradon. Nadányi Mihály 1656-ban fiához, Jánoshoz szóló peregrinációs utasításában azt írta: „Az academiákat is megjárđ. Oxoniumban Franciscus Barsdel medicinae doctort, az ki itt Váradon is lakott,

---

⁵ RMK, III, 1759, 1790, 1807, 1834, 1838.

⁶ SZALÁRDI János *Síralmas magyar krónikája*, kiad., bev., jegyz., SZAKÁLY Ferenc, Bp., Magyar Helikon, 1980 (Bibliotheca Historica), 491. – Szalárdi ugyanitt elmondja azt is, hogy Enyedi „bizonyos dolgai végett” Debrecenben járt, s mikor társaival elhagyta a várost, katonák nyargaltak utánuk, akik Enyedit súlyosan megsebesítették, majd Ecsedre, a fejedelem színe elé vitték, „ki vele szemben lévén, s a vádokkal szembe fogván, hogy az vádokat helyes mentségiből csak hízelkedésnek tapasztalná, azonnal házához bocsátatá.” Arról, hogy mi lehetett a vád, ami ezt a drasztikus elintézési módot is legítimálta, semmit sem tudunk. Maga az eljárás azonban használatos lehetett a bizonytalan jogi kimenetelű ügyek lezárására. Állítólag – s itt nem is maga a konkrét ügy fontos számunkra – Veresmarti Mihályt is így akarták eltenni láb alól: „Séllye felé közelgetvén Taksonival, s a többivel mondott ismét Csene: No nem tudják egy hajdúval átallovetni. Ennek egyébe sem kellene, hanem a városból ha kimenne, csak egy golyóbissal kellene megsegíteni.” VERESMARTI Mihály *Megtérése históriája = Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 169.

⁷ PÉNZES Tibor Szabolcs, *A paszkvillus műfaj és a váradi Pasquillus rendbágyó vonásai*, Studia Carolinensia, 2009/4, 45–59. – Enyedi szerepéről a karteizianizmus fejedelemségbeli meghonosításában is szó esik Mester Béla nagyszerű historiográfiái összefoglalásában. MESTER Béla, *A magyar karteizianizmus történetirásai hagyományaink tükrében*, Kellék, 2007, 96, 102.

keresd meg.”⁸ Barsdel doktor személye mindaddig ismeretlen volt, mígnem hosszas nyomozás után rá nem bukkantam a cambridge-i hallgatók névsorában Francis Barksdale-re, aki 1649-ben szerzett orvosdoktori fokozatot, majd 1648–1653 között a híres oxfordi Magdalen College tanára volt.⁹ Nadányi tehát valószínűleg róla beszélt, ám azt nem tudjuk, hogy pontosan mikor és mi célból járt, s főként mennyi ideig tartózkodott Váradon. Nehezen elképzelhető, hogy Barksdale Enyedi hívására érkezett volna a városba, ám az szinte bizonyosnak látszik, hogy legalább közvetve ismerték egymást. Nadányi János kísérője a peregrinációban ugyanis nem más, mint Enyedi Gáspár, alias Gazsi, Sámuel öccse.

Jóllehet Enyedi váradi boncolásairól, esetleg a szűk nyilvánosság számára szemléltetéssel egybekötött anatómiai előadásairól nem maradt ránk egyértelmű bizonyíték, ennek lehetősége mégsem zárható ki. Szalárdi ugyanis emlékezetből idézte fel Enyedi debreceni útjának, terveinek és sebesülésének történetét, de épp az idő vonatkozásában pontatlanul. Feltűnő az is, hogy minden Enyedinek címzett könyvajánlásban szerepel az orvosdoktori mivoltára történő utalás, de ami a leginkább érdekes az Nadányi Mihály intelmeinek zárása: „Az anatomia professiókra, mikor anatomizálnak diligenter reá járj. Bartholinust megszerezd, a lej dai editiót, abbul ad situm partium earudemque functiones a professore applicatas, megtanuld, mert sem egészségedre egyébként gondot nem viselhetsz, sem jó philosophus nem lehetsz.”¹⁰ Thomas Bartholin *Anatomia reformata* című munkája a legkorszerűbb anatómiai ismereteit foglalta össze.¹¹ Az a tény, hogy kifejezetten a leideni, vélhetően az 1651-es kiadás megvásárlására buzdítja valaki a peregrinust, arra utal, hogy a könyv más edícióit is ismerték Váradon. Figyelemre méltó az is, hogy nem pusztán az anatómiai ismeretek megszerzése motiválja a tudományágban való elmélyülés szorgalmazását, hanem a világ rendjének megismerési szándéka is. Ez az összekapcsolás egyértelműen arra utal, hogy az utasítás utolsó pontjának írója ismerte a karteziánus filozófia alaptételeit, s ha ez éppen nem Enyedi Sámuel volt, akkor is az ő tevékenységét sejtethetjük a bejegyzés hátterében.

Enyedi tanárként is igen újító szellemnek számított. Váradi éve alatt több olyan könyv is elhagyta a nyomdát, melyek kiadása körül ő (is) bábáskodott.

---

⁸ NADÁNYI Mihály, *Intő utasítás akadémiákra induló ifjú Nadányi János számára*, kiad. GÉRESI Kálmán, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1878, 489.

⁹ *Alumni Cantabrigienses: A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1751*, eds. John VENN, J. A. VENN, vol. 1, Cambridge, Cambridge University Press, 1922, 89. – A névsor egyébként említ még egy bizonyos William Barksdale-t is, aki ugyan nem volt orvos, ám az erdélyi Karlsburgból, azaz Gyulafehérvárról érkezett, s 1648–1660 között az oxfordi Queen’s College tanára volt. *Uo.*

¹⁰ NADÁNYI, *i. m.*, 489. – A kézirat épp ezen utolsó pont kivételével Nadányi Mihály autográfja. Az interpolátor személyére mindaddig nem derült fény.

¹¹ Ian Herbert PORTER, *Thomas Bartholin (1616–80) and Niels Steensen (1638–86) Master and Pupil*, Medical History, 1963, 99–125.

1656-ban jelent meg a kollégium poetica osztálya számára Alexander Ross *Virgiliū Evangelisantis Christiados Libelli aliquot* című latin nyelvű munkájának négy (8–11.) éneke, melynek prefációját Enyedi írta.¹² A könyv „Témája a keresztény tanok története tizenhárom énekben, vergiliusi centóban, a világ teremtésétől Krisztus mennybemeneteléig. Enyedi azzal bocsátotta útjára, hogy az iskolának tankönyvekre van szükségük – ez lesz a könyv a poétikai osztály számára, mert a diákok megtanulhatják belőle Vergilius kifejezéseit, de nem öntik el agyukat a pogányok meséi (mitológia).”¹³ Tarnai Andor szerint Enyedi és Tarpai Szilágyi András ösztönzésére és szakmai támogatásával jelenhetett meg Cornelius Schonaeus Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendő *Terentius Christianusa*, mely bibliai témájú szindarabokat tartalmaz Terentius stílusában.¹⁴ Schonaeus először 1592-ben kiadott könyvének elsődleges célja a „nagyszerű latinság átültetése keresztény témákra”.¹⁵ Mindkét munka szinte megelőlegezi az antik formák, stílusok és keresztény tartalmak ötvözésével Pápai Borsáti Ferenc, 1656-ban ugyancsak Enyedi–Tarpai előszóval kiadott, *Metamorphosis Illustrissimi quondam Herois felicis memoriae Sigismundi Rakoci* című Ovidius-imitációját, illetve az ezzel nem teljesen egyező szövegű magyar változatot.¹⁶ Borsáti szövegét elsősorban a keletkezési ideje és meglepőnek tűnő felekezet-semleges jellege miatt többen is vizsgálták, azonban egyik vita sem jutott még nyugvópontra.

A kollégium poétika osztályában collaborátorként tanító szerző munkájának keletkezését Herepei János, a főhős, Rákóczi Zsigmond 1652-es halálával hozta összefüggésbe,¹⁷ s a nézet annak ellenére is tartja magát,¹⁸ hogy Varga Imre nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a mű iskolai előadásra készült és a magyar változat kolofonja egyértelműen tartalmazza a versszerzés idejét.¹⁹ Újabb érvként hozhatjuk fel emellett Borsáti művének nagyszerű latin-

---

¹² RMK, II, 873.

¹³ TARNAI Andor, *A váradi Orator Extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI–Balassi, 1994, 368.

¹⁴ RMK, II, 874.

¹⁵ A *Terentius Christianust* valószínűleg a nagyenyedi kollégiumban is használták Enyedi Sámuel professzorsága alatt. Rétyi Péter ugyanis a korábban Gyulafehérváron használt tankönyvek mellett, ezt is felcsomagolta a kollégiumba készülő fiának. RÉTYI Péter *Naplója*, kiad., bev., jegyz., Maria URȘUȚIU, Bukarest, Kriterion, 1983 (Téka), 56.

¹⁶ RMK, II, 867., RMK, I, 914. – A latin kiadás elé a tizenöt éves Nadányi János írt ajánlóverset. Fordította: TÓTH István, *Phoebus forrása: A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, Líterator, 1996, 243.

¹⁷ HEREPEI János, *Apáczai és kortársai*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1966 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2), 26.

¹⁸ TÓTH, *i. m.*, 227.

¹⁹ RMKT, XVII/9, 689: „Váradon írák ez egynehány verseket / Ezer hat száz és ötvenhat esztendőket, / Mikor számlálnék...” vagy néhány sorral korábban „Minap ez verseket egy ifyu magában, / Irá...”

ságát, érett stílusát, melyek nyilvánvalóan azokkal a törekvésekkel állnak összhangban, melyek a Ross- illetve a Schonaeus-kötetek előszavaiban is olvashatók.

A *Metamorphosis* miszticizmusának gyökereit Simon Gábor abban a középkori tradícióban vélte felfedezni, melyhez a Karthauzi Névtelen Szent Márton-sermője is tartozott. Ebben, a talán csak olvasásra szánt prédikációban, Mártont a mennyei udvarban nyíló virághoz hasonlítja a szerző.²⁰ Petrőczy Éva a virághasonlatok kapcsán a puritánok virágnyelvéről,²¹ míg Péter Katalin Comenius eszméire és tevékenységére utalva, rózsakeresztes allúziókról írt.²² Ez utóbbi elképzelés alkalmas arra, hogy egységes rendszerben értelmezhetővé tegye a *Metamorphosis* miszticizmusát, felekezetszemléességét, kiváló latinságát és az 1656-os váradi tankönyvkiadás koncepcióját, hiszen a rózsakeresztesség, a pánszofikus eszme, a latin nyelv fontosságának hangsúlyozása az oktatásban mind-mind Comeniusra mutatnak, aki döntő hatást gyakorolt az 1650-es évek váradi kollégiumának pedagógiai programjára is.

Enyedí fogékonyágát az új pedagógiára nagyszerűen példázza Comenius *Praecepta Morum*ának latin hexameterekbe való átdolgozása is, mely 1658-ban hagyta el először a nyomdát.²³ Minden bizonnyal a könnyebb megtanulhatóság kedvéért, a váradi diákok számára versbe szedett „viselkedési kódex” a 17–18. század egyik sikerkönyve lett. Tucatnyi kiadása jelent meg Várad után, Brassóban, Lőcsén, Pozsonyban, Szebenben, Kolozsváron és Bártfán, az utolsó 1791-ben, Debrecenben! 1677-ben magyar fordítás is készült belőle a losonci iskola rektora, Menyősi Tolvaj Ferenc jóvoltából, amit 1690-ben újra kinyomtattak.²⁴ A tizenhat fejezetre tagolt és fejezetenként pontokba szedett tanácsok mind a beosztásban, mind a tartalomban fegyelmezetten és pontosan követik Comenius prózai szövegét. Az útmutatás első fejezete a Tízparancsolat betartására szólít, majd a második fejezettől a világi erkölcsi elvárásoknak való helyes megfelelést taglalja. Szó esik a kinézetéről, a mozgás, a mimika, a tartás tudatos kontrollálásáról, a nevetésről, az orrfújásról, sőt a szellentésről is csakúgy, mint a hajviseletről, a ruházatról, a járásról, a beszédben követendő szabályokról. Mindezek után a hetedik fejezettől a diákok egy napjának előírásait foglalja össze az alvás időtartamától, az iskolai tanuláson, a tanítóval és tanuló társakkal szembeni kötelességeken, a különböző rendű és rangú emberekkel való társal-

---

²⁰ SIMON Gábor, *A virág motívuma az Érdy-kódex Szent Márton-sermőjében*, http://sermones.elte.hu/?az=357tan_plaus_sgabor (2011. február 4.)

²¹ PETRŐCZI Éva, *Kertészeti metaforák a magyar puritán irodalomban* = P. É., „mi lelkünknek élető abraja”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Bp., Fekete Sas–KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 64–75.

²² PÉTER Katalin, *Comenius magyarországi elképzeléseiről: A Sermo secretus és a Genitis felicitas*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Acta Universitatis Szegediensis), 1985, 69.

²³ RMK, II, 919.

²⁴ RMK, I, 1218, 1393. – Az 1–4., 6. és a 15. fejezet modern fordítása: TÓTH, *i. m.*, 246–250.

gáson át egészen a templomi, asztali és játékban való helyes magaviseletig, akár egy mai iskolai házirend.

Enyedi 1659 táján felhagyott a tanítással és a váradi levéltár rekvizitora, így Szalárdi János közvetlen kollégája lett. Új állásából csak a város 1660-as ostroma után távozott, előbb a túlélőkkel Debrecenbe, majd Rhédey Ferenc huszti udvarába, ahol néhány évig orvosként működött. A *Magyar Athenasra* alapozott szakirodalom szerint 1664-ben fogadta el nagyenyedi kollégium egyik professzori állását, jöllehet az enyedi diáknévsor tanúsága szerint, már 1662-ben, vagyis az Enyedre telepített gyulafehérvári kollégium újraindulásának évében ő volt Vásárhelyi Péter tanártársa.²⁵ Pályájának ezen szakasza sem sokkal jobban dokumentálható, mint a váradi. Ha nem maradt volna fenn néhány, Pápai Páriz Ferenc által lejegyzett előadásának a szövege, Enyedi neve nem-hogy a hazai tudományos gondolkodás nagy paradigmaváltóinak sorából maradt volna ki, hanem valószínűleg teljességgel feledésbe ment volna.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött vastkos, bőrkötéses, 105×165 mm méretű latin nyelvű kolligátum két, külön címmel ellátott előadássorozatot és egy vitatott szerzőségű traktátust tartalmaz 1665-ből.²⁶ Az első, 278 oldalas előadássorozat, melynek címe *Philosophia Naturalis*, teljességgel ismeretlen a tudománytörténészek előtt, pedig címéből ítélve, a filozófia karteziánus szellemű tárgyalását tartalmazhatja, valószínűleg Regius alapján. Valamivel többet tudunk a kötet második darabjáról, a *Physica seu Philosophia Naturalis*ről, melynek forrása Regius már Apáczai által is használt alpműve, a *Fundamenta Physicae*.²⁷ Victor Marian, aki elsőként írt a jegyzetről, nemcsak a forrást azonosította, hanem gondosan közölte a mű szerkezeti felépítését és részletesen ismertette az első két fejezetet, amik a karteziánus fizika alapvetését, főként a mozgásról vallott nézeteket összegzik. Az előadásokban szó esik a mozgások osztályozásáról, az emelőkről és csigákról, a fénytörésről, a fizikai értelemben vett hely és idő meghatározásáról, a vizes hőmérő készítésének módjáról, hogy csak a legérdekesebbeket említsük. Marian szerint Enyedi legfőbb érdeme az, hogy a statika és a hőtan gyakorlati kérdéseit tanította, még akkor is, ha lehetséges, hogy a Regius könyvében szereplő kísérleteket nem mutatta be, s talán még táblái rajzokat sem készített.²⁸ A 3–12. fejezetben Enyedi az asztronómiát, benne egyebek mellett a bolygókat, a napot, a holdat, a meteorokat, a nap- és holdfogyatkozásokat tárgyalja.²⁹ A kéziratnak ezek a fejezetei tudománytörté-

---

²⁵ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979, 95. – Fizetéséről adat: TÖRÖK István, *Az enyedi tanárok régi fizetése*, Erdélyi Múzeum, 1899, 34–36.

²⁶ Jelzete: MsR. 1510–1512.

²⁷ Victor MARIAN, *Dimtr-un caiet de școlă al lui Pápai Páriz Ferenc*, Studia Universitatis Babeș–Bolyai Series: Mathematica, Physica, 1967, 125.

²⁸ Uo., 132.

²⁹ Enyedi könyvei között megtalálható volt Kepler *Epitome astronomiae Copernicanae*jának 1618-as linzi kiadása is. HAJÓS József, *Korai Kopernikusz-vonatkozásainkból* = H. J., *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, 20.

neti szempontból feldolgozatlanok, szemben a 13–27-dikkel, amik az élettannal és a lélektannal foglalkoznak. Jól érzékelhetően ez Enyedi valódi terepe, hiszen több esetben is eltér Regiustól, s a velünk született eszmék vonatkozásában Descartes, a gyógyszerek felszívódásának kérdésében Harvey, antropológiai felfogásában pedig Cardanus nézeteit teszi magáévá.³⁰ Ennek kapcsán Spielmann József, aki igen részletesen ismertette és elemezte a biológiai témájú fejezeteket, két rendkívül fontos megállapításra jutott. Egyrészt arra, hogy Enyedi, noha forrásuk azonos, mégis kompetensebbnek és alaposabbnak tűnik, mint neves kortársa Apáczai. Ismeretei túlmutatnak mestere vezérfonalként használt művén olyannyira, hogy időnként vitatkozik is vele. Spielmann másik fontos felismerése az, hogy Enyedi *Philosophia Naturalis* „az első erdélyi orvosi mű, mely állatkísérletekre és a matematikai bizonyítás módszerére hivatkozik.”³¹ Mindezt kiegészíthetjük a farmakológia iránti érdeklődéssel, melynek bizonyossága Johannes Hartmann, Enyedi tulajdonosi bejegyzését viselő műve, az 1647-ben, Genfben kiadott *Praxis chymiatrica*, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban.³²

A kolligátum utolsó darabja a 42 oldalas *Tractatus de conservanda sanitate*, melynek címlapja nem tartalmazza Enyedi nevét. Spielmann megállapította, hogy ez a rövid értekezés szintén Regiusra támaszkodik,³³ de ezzel együtt sem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Enyedi adta elő, vagy Pápai Páriz állította össze egy Enyedi elnöklete alatt tartott iskolai vizsgára. „Maga a kis művecske a higiénianak, az egészségről való gondoskodás tudományának meghatározásával indul, majd felsorolja azokat a természeti és nem természeti tényezőket, melyekkel ha élünk, az az egészség fenntartásához, semmibevételük pedig betegséghez vezet.”³⁴

---

³⁰ SPIELMANN József, *A karteziánus élettan kiteljesedése Enyedi Sámuel Philosophia Naturalisában* = S. J., *A közjó szolgálatában*, Bukarest, Kriterion, 1977, 130–131.

³¹ *Uo.*, 131.

³² Jelzete: 115060. – Szintén a kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi azt a kolligátumot, ami összesen harmincöt önálló munkát, döntő többségében magyar és holland diákok egyetemi disputációját, tartalmazza az 1647–1660 közötti időszakból. (Néhánynak csak a címlapja van meg.) A tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint a kinyomtatott vitatkozások egy részét Enyedi Sámuel vásárolta illetve már váradi tanársága alatt ajándékba kapta egykori tanulóitársaitól és tanítványaitól. Jelzete: R70–R70mm.; *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, szerk., bev. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia–Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004 (Sapientia Könyvek, 28), 153, 160, 165, 169, 185, 189, 190, 193, 196, 230, 238, 255, 256, 277–279, 291, 321.; A kolligátum három államelmélettel foglalkozó darabját röviden ismertette: BÁN, *i. m.*, 342–343. – Enyedi könyvtárának egy másik orvosi témájú darabja a *Practica Valesci de THARANTA que alias Philonium dicitur: una cum dominis Joannis de TORNAMIRA introductorio*, a 19. század végén a szászvárosi református kollégium könyvtárának birtokában volt. A kiadás ideje és helye a forrásból nem derül ki. *Magyar Minerva: A magyarországi múzeumok és könyvtárak czimkönyve*, Bp., Atheneum, 1900, 314.

³³ „Regius *Medicina et praxis medicinæ De conservanda sanitatis* című III. könyvének VI. fejezete nyomán készült, annak kivonata, illetve kommentárja.” SPIELMANN, *A karteziánus élettan...*, *i. m.*, 135.

³⁴ *Uo.*

Itt kell megjegyeznünk, hogy Pápai Páriz iskolai jegyzetei között, egy másik kolligátumban fennmaradtak valamelyik enyedi tanár 1666. évi vagy 1667 eleji aritmetika-előadásai.³⁵ Ezeket T. Tóth Sándor különösebb indoklás nélkül Enyedinek tulajdonította, jöllehet a kolligátum ezen kívül csak Nadányi János előadásait tartalmazza.³⁶ Nadányi épp 1666 nyarán került az enyedi kollégiumba, s Pápai Páriz szerint teológiát és keleti nyelveket, míg Szathmáry Károly szerint logikát és héber nyelvet tanított.³⁷ A szerzőség kérdésének eldöntését nem segíti az sem, hogy az előadások külföldi forrásai feltáratlanok.

Enyedi előadásainak koherens egysége letisztult világrépre és következetes tudományos felfogásra vall. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a karteziánus szemléletmód érvényesítése Enyedi oktatásában nem Nagyenyeden kezdődött, hanem majd egy évtizeddel korábban Váradon. A *Pasquillus* tudósítása a boncolásairól, Keplernek a váradi coetus tulajdonában lévő csillagászati könyve, vagy az öccsétől 1658-ban kapott Paulus Voet munka a *Prima philosophia reformata*,³⁸ mind arra utalnak, hogy Enyedit ugyanúgy rabul ejtették Regius karteziánus tanításai, mint Apáczait.³⁹ Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy az egykori diáktárs egyik Erdélyben készült és kéziratban maradt munkája szintén a *Philosophia naturalis* címet viseli, s jelentős részben ugyancsak Regius *Fundamenta physices*én alapul.⁴⁰ Bán Imrétől tudjuk, hogy Apáczai e munkáját iskolai jegyzetnek szánta, hiszen az oktatás és a vizsgák nyelvének ő is egyértelműen a latint tekintette.⁴¹ Enyedi és Apáczai kéziratának beosztása több ponton is eltérést mutat, azonban a koncepciójuk nagyjából megegyezik.⁴² Ezek után persze kérdéses, hogy egymástól függetlenül dolgozták-e fel a *Fundamenta physices*t, vagy Enyedi ismerte és használta az Apáczai-féle kéziratot. A válasszal egyelőre adósak vagyunk.

Enyedi versírói képességeivel kapcsolatban gyakran szokták idézni Bod Péter megjegyzését, miszerint „Ugy látszik holmi verseiből, hogy alávaló Poéta nem volt. *A Koménius Morum Praeceptaját* ő foglalta volt versekbe a tanuló

---

³⁵ Jelzete: Ms. 1516.

³⁶ T. TÓTH Sándor, *Az erdélyi matematika történetéből*, Kolozsvár, Kriterion, 2004, 160–161.

³⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc *Naplója* = P. P. F., *Békeséget magamnak, másoknak*, bev., jegyz., NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 141.; SZATHMÁRY Károly, *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 151.; Szathmáryt igazolja az az 1673. december 20-án kelt levél, amit Dézsi Lajos adott közre. DÉZSI Lajos, *Nadányi János történetíró életéhez*, ItK, 1900, 76.

³⁸ HAJÓS József, *17–18. századi kolozsvári Descartes-vonatkozások, avagy Descartes első kolozsvári százada* = *A karteziánizmus négy száz évé*, szerk. CSEJTEI Dezső, DÉKÁNY András, LACZKÓ Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, 1996, 281.

³⁹ BÁN, *i. m.*, 175.

⁴⁰ *Uo.*, 521–540.

⁴¹ *Uo.*, 522.

⁴² Vö.: *Uo.*, 525–526.; MARIAN, *i. m.*, 124.

gyermek számokra.”⁴³ Épp ez utóbbi miatt Tótfalusi Kis Miklós, aki 1697 táján vette tervbe a *Praecepta* kiadását, Boddal ellentétes véleményének adott hangot, a szerzőt kárhozzátva nemcsak a verselés, hanem a nyomtatásbeli hibák miatt is: „Az elmúlt ősszel el akarván hazul menni, legényem kezébe adám a *Morum Praeceptá-t*, mondok: mivel ez tudós ember munkája, nem szükség corrigálnom, és nincs mit corrigálnom. Azonban addig, míg odavoltam, nem érkezővén reá, hogy kinyomtassák, hanem azonban én hazajővén, egykor szerencsére nézem, hát olyan vastag vétkek vannak benne, melyeket csak a gyermek is, aki jó poéta volna, észrevenne és megnevetne.”⁴⁴

Bod kedvező véleménye azon a két magyar ajánlóversen alapulhat, amiket az akkor még ismeretlen szerzőjű *Kegyes cselekedetek rövid ösvénykéje*⁴⁵ és Nánási Lovász István *Szűi titka*⁴⁶ című prédikációskötete előtt talált. Az előbbi, angoltól fordított életvezetési könyvnek, mint utóbb kiderült, a Sámbar Mátyással folytatott vitáiról elhíresült Kézdivásárhelyi Matkó István a szerzője, akinek tudomásunk szerint nem volt közvetlen kapcsolata Enyedivel. Vélhetően Enyedi professzortársának, az ugyancsak kézdivásárhelyi származású Vásárhelyi Péternek a temetése kapcsán találkozhattak 1666-ban. Ami tény, hogy a Matkó könyve elé szép felező tizenkettesben írt *Magyar Rythmusok* hangulata meglehetősen komor. Az élet rövidségére, a halál közelségére figyelmeztet, s a kegyesség keskeny útjának követésére buzdít: „Kincs, becsület, jóság, mit használ tenéked, / Mikor az halálnak ajtajára lépned / Kelletik?...”⁴⁷ – teszi fel a kérdést. A jelek szerint nagyon is egyetértett a máig ismeretlen forrású fordítás kátészereűen megfogalmazott tanácsaival, s az ajánlóvers sötét tónusával hangolt „a puritánság megszokott szigorúságú, kicsit rideg, kicsit kemény”⁴⁸ szellemére.

A másik, cím nélküli ajánlóvers a *Magyar Rythmusok* után már sablonosnak tűnik. Ugyanaz a verselés, hasonló bokorrímek s az előbbire kísértetiesen emlékeztető mondanivaló, kibővítve a szerző laudációjával és egy személyes vonatkozással. Nánási és Enyedi még peregrinuséveikből ismerték egymást, s noha hazai kapcsolattartásuknak egyetlen dokumentuma sem maradt az utókorra, minden bizonnyal erős barátság fűzte őket egymáshoz. A *Szűi titkának* ajánlóversei között ugyanis Enyedin és Kovásznai püspökön kívül, mindenki

---

⁴³ BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766, 76.

⁴⁴ M. TÓTFALUSI K. Miklós *Magya személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége = M. Tótfalusi Kis Miklós*, bev., vál., jegyz. TORDAI Zádor, Bukarest, Állami Tudományos Kiadó, 1954, 161–162. – A hibák felsorolásából egyértelműen látszik, hogy Enyedi munkájáról van szó. Tótfalusi kiadásáról sem az RMK, sem az RMNy nem tud, így elképzelhető, hogy a kiadás végül nem valósult meg.

⁴⁵ RMK, I, 1044. – A könyvről bővebben: BERG, Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., OSZK, 1946 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 21), 126–128.

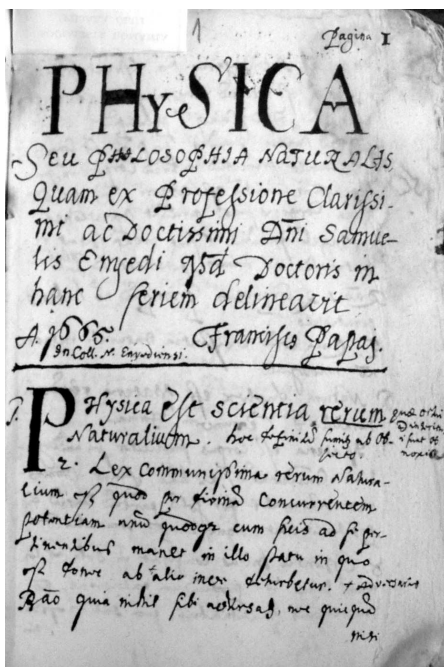
⁴⁶ RMK, I, 1103. – A könyvről bővebben: BERG, *i. m.*, 120–122.

⁴⁷ RMKT, XVII/10, 320. – A könyv Bodnál a „Nevetlen könyvek” csoportjában található. BOD, *i. m.*, 196.

⁴⁸ BERG, *i. m.*, 128.

kötődött valamilyen módon Nánási szolgálati helyéhez, Nagybányához. A köztük lévő fraternitásról a versben is említés esik: „Eneklém ezeket régi Barátomnak / Hatodik holnapján nyomorításomnak / Midőn így fizetné jo szolgálatomnak / Jutalmát e' világ, (én hazám) válét mondék annak.”⁴⁹

Enyedi keserűségét legfőképpen az táplálhatta, hogy távoznia kellett a nagyenyedi kollégiumból. Az időpontról és az okokról semmi biztosat nem lehet tudni. A több helyütt is felbukkanó vélekedés, miszerint a Csernátoni Pállal fennálló személyes konfliktus miatt hagyta volna el Enyedi a kollégiumot, semmivel sem bizonyítható.⁵⁰ A vers záró szakasza alapján gyanítható, hogy 1669 körül kerülhetett Alvincre lelkésznek, ahol 1671. február 14-én meghalt.⁵¹

A Physica seu Philosophia Naturalis kéziratának címlapja

⁴⁹ RMKT, XVII/10, 321. – A kötet két másik ajánlóverséről: PETRÓCZI Éva, *A „puritanizált” Balassi: Esettanulmány Diószegi György 1670-ben írott kísérőverséről* = P. É., *Puritánia*, Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 20), 37–44.

⁵⁰ VÁRÓ Ferenc, *Bethlen Gábor kollégiuma*, Nagyenyed, 1903, 49.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ, *i. m.*, 143.

Instrukció Draskovics Ádám és Erdődy Sándor gráci, és Draskovics Pál nagyszombati diákok számára

A peregrináció valószínűleg nagyon gyakori, de mégis csak ritkán fennmaradt, s ezért annál fontosabb, írásos dokumentumai közé tartozik az *úti levelek* (íjf. Páriz Pápai Ferenc, Tótfalusi Kis Miklós, Teleki Pál), a híres emberek és a tanulótársak bejegyzéseit tartalmazó *album amicorum* vagy *stammbuchok* (Pápai Páriz Ferenc), a tanulmányút élményeiről, tapasztalatairól, a látottakról-hallottakról, a külföldi egyetemjárással kapcsolatos eseményekről, a tanulmányok folyamatáról, anyagairól és tanári személyiségeiről tudósító *itinerarium*, *diárium* vagy *útinapló* (Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert, Bethlen Mihály) mellett: az *instrukció* is.

Ezt a műfajt általában az idegen országokba, felsőbb tanulmányaikra induló ifjak szülei (Nadányi Mihály, Teleki Mihályné Vér Judit), ritkább esetben az iskolába indító pártfogó vagy mecénás (Bethlen Gábor), vagy a külföldi iskolákban korábban megfordult, az ottani viszonyokat megtapasztalt és az oktatók között személyes kapcsolatokat is kialakított hazai tanárai (Pápai Páriz Ferenc, Kovásznai I. Péter) művelték.

Különösen Erdélyben volt közkedvelt, egy ideig úgy tűnt föl, hogy szinte csak ott terjedt el, de az idők folyamán előkerültek példányai Magyarországon más vidékeiről is. Az instrukciók hangvétele, tematikája elárulja, hogy az utasítások magának az utazási ismeretekben még járatlan diáknak szóltak, vagy a praefectusnak, a minden hatalommal megbízott vezetőnek, vagy pedig (ez az olcsóbb megoldás) az idősebb, egyben tapasztaltabb diák kísérőnek (ephorus, nevelő), aki szintén az irányítója volt a kockázatos vállalkozásnak. Általában az arisztokrácia nagyobb gyermekeinél szolgáltak ez utóbbiak, ezért nem bírhattak teljhatalommal a felett, akire vigyáztak, ám miközben őrző-védő szolgálatukat ellátták, a szülő által patronáltként maguk is elvégezhették egyetemi tanulmányaikat.

Az instrukció mind a vezető, mind a vezetett kötelmeit tartalmazta; vagy ugyanazon szöveg szólt mindkettőjüknek, vagy pedig külön-külön voltak megcímezve. Az érintettek általában ismerték a másiknak szóló előírásokat is. A két szöveg részben meg is egyezhetett, részben pedig reflektálhatott egymásra. Funkciójuk az volt, hogy az addig a kastélyuk környékét, városi iskolájuk udvarát, megyéjük területét talán el sem hagyó ifjak Európa keresztútjaira kivetve, idegen nyelvű és öltözetű, más vallású és erkölcsű emberekkel találkozva túléljék az utazást, eljussanak a magasabb tanulmányok forrásaihoz. Vagyis a gondos és gyermekeiket féltő szülők írásba fektették az utazók kötelességeit és feladatait, felhívták figyelmüket az úton járók állandó veszedelmeire (tolvaj

útitársak vagy rabló kocsmárosok, csaló kártyások), előírták a tanulmányok mikéntjét, illetve a külföldön rájuk leselkedő egészségügyi csapdahelyzetekre való felkészítést alapozták meg (tiltották a gyümölcsveget, az általában rossz ivóvíz ivását). Meghatározták az otthonnal való kommunikáció legbiztosabb és lehetőleg legolcsóbb útjait-módjait, módszereit (levél, postakocsi, hazatérő társakkal való levélküldés), s hangsúlyosan kiemelték a feltétlenül szem előtt tartandó testi-lelki-erkölcsi kockázatot (betegség, honvágy, rossz nők társasága, ismeretlenekbe vetett bizalom, trágárság, részegeskedés, lustálkodás), valamint szigorú gazdasági (pénzváltás, -költés és -küldés, postán vagy inkább a felmenő diáktársak által, a készpénz őrzése), és társasági viselkedési tudnivalókkal látták el őket.

A legkörültekintőbb instrukciónyertes gróf Széchenyi György bizonyult, aki az itáliai tanulmányútra, vagyis inkább cavalierstour-ra (nemesi/lovagi tapasztalatszerzésre) induló tizennyolc éves fia, Zsigmond, és kísérői számára összesen négy „szép intést” is készített. A praefectushoz szóló latin nyelvű, roppant részletező utasítás 21 pontból állt, a másik, a magyar kísérőhöz intézett irat úgyszintén. A fia ugyanennyit kapott, de úgy, hogy neki a pénz kezelésére és a kiadásokra vonatkozó 7–18. pontokat nem írta le, hanem a praefectus és a másik, tapasztaltabb kísérő szövegéhez utasította. Ugyanezen napon még afféle inasul és tanulóúttársul fia mellé- alárendelt Miskei Jánosnak is előírta, miként viselkedjék, milyen teendőket lásson el Zsigmond körül, hogyan vigyázzon testi épségére – és hogyan írjon jelentést arról, hogy a praefectus és a kísérő mikor, hol, kitől és mennyi pénzt vett fel, s azt mire fordították! Egyebekben pedig őt is az úrfi, a praefectus és a kísérő számára adott instrukcióhoz utasítja. S figyelmezteti: mindezen előírásokhoz „alkalmaztassa magát”, mert ha „rosszul viseli magát, s nem jól vigyáz az Úrfira, bizonyos lehet benne, nagy büntetésünket el nem kerül”. Amennyiben viszont jó lesz, és szorgalmasan végzi jelentésírói tevékenységét, és mindannyiukat épségben hazahozza, jövőjéről is gondoskodni fog.¹

Az alább közlendő instrukciók nem ilyen nemesi tudásszomj és kalandvágy keverékéből megtervezett útra adnak eligazítást, hanem intézményes gimnáziumi tanulmányaikat megkezdő ifjabb fiúgyermek regulálására szolgálnak. Előkelő származásukat, a szülők vagyoni helyzetét, a pénzhíányra való utalások ellenére is tükrözi az a kíséret és felszereltség, három inas, kocsisok, szekereslovak és hintó, majd lovász és paripák, amellyel a gráci jezsuiták irányítása alatt álló gimnáziumba küldik őket, abba a városba, ahol egyetem is működött, s amelyet a család jeles elődei is „diligenter frequentáltak”.

Mindkét írás mögött gróf Draskovics II. Miklóst kell keresnünk mint kezdeményezőt, aki országbíró volt, ő kapta meg a kivégzett Nádasdy Ferenc koronára visszaszállt sárvári birtokát. Részt vett Buda 1686-os visszafoglalásában. 1687-es országggyűlésen viszont már az ellenzék oldalán állt.

¹ *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700*, kiad., tan. Ötvös Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1988 (Peregrinatio Hungarorum, 1), 42.

Az a közös instrukció, amely Draskovics Miklós udvari hadnagyának, a Draskovics Ádámot és Erdődy II. Sándort gráci tanulmányaira elkísérő praefectusának, Szeles Ádámnak szól, 1686 decemberében készült a Vas megyei Vépen, s Erdődy I. Sándorné, Csáky Krisztina grófnő írta még alá.² Ádámból katonaeMBER lett, győri tábornokként részt vett a Rákóczi-szabadságharc leverésében, Ludwig Herbeville császári tábornagy lányát vette feleségül. 1715–1723 között az országgyűlés több bizottságában is szerephez jutott. Erdődy II. Sándorról (1670–1728) annyit tudunk, hogy apjához hasonlóan kamaraelnökként működött, felesége Trautmansdorf Janka Izabella volt.

Draskovics Ádám és Erdődy Sándor nevét közvetlen egymás után jegyezték be a poétai osztályba: Draskovics Adamus de Trakostyán, Ungarus, Comes, aki magyarnak vallotta magát, és Magyarországon született, illetve Erdődy Alexander de Monyorokerek, Comes, szintén magyarországi születésű, de nemzeti hovartozásáról nem szól.³ A velük tartó három inas ugyancsak iskolába járt, de az ő nevüket nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani. Azt közli az instrukció, hogy egyikük a logikai, a másikuk a retorikai, a harmadikuk pedig, amint a nemesíjak, szintén a poétikai osztályt fogja végezni. A beiratkozási dátumok, nevek, rangok, születési helyek alapján a poétai osztályba ez idő tájt beiratkozott Jellecsics Petrus, Ungarus, Nobilis, Szent Mihalyensis (Zalaszentmihály, Drávaszentmihály?), Korbor Petrus, Ungarus, Nobilis, Legradiensis, esetleg Salamon Joannes, Ungarus, Nobilis, Badonfalvensis (Zarkaháza), vagy Szombathelyi Michael Gabriel, Ungarus, Nobilis, Sabariensis közül kerülhetett ki. A retorikába egy Szily Georgius, Ungarus, Nobilis járhatott. Logikai osztályba pedig ugyanekkor Gyurekovich Petrus, Ungarus, Nobilis, Jauriensis iratkozhatott be. Talán ő is az inasok közé tartozott.⁴

A praefectus Szelesi Ádámot egyelőre nem sikerült azonosítani.

A második, korábban készült, s már ugyan kiadott, de az instrukció-irodalomba tudomásom szerint sajnos valószínűleg még nem értékesített utasítás⁵ is Draskovics II. Miklóstól származik, a másik aláírás gróf Csáky Krisztináé, az országbíró második feleségéé, és 1679 áprilisában kelt a szintén Vas megyei Tömördön, Kőszeg közelében. Ez a dokumentum Pál fiuk (1668–1693) iskoláztatásának bizonyítéka, aki később Erdődy Borbálát, Erdődy I. Sándor és Csáky Krisztina lányát, az 1686-os instrukcióban szereplő II. Sándor testvérét vette feleségül.

Draskovics Pál is a jezsuitákhoz indult tanulni. Nagyszombatban 1686. február 9-én tartotta nyilvános vizsgáját, melynek tézislapja fenn is maradt Es-

² Lelőhelye: MOL, P 1934, a Motesiczky család levéltára, 15. cs. Vegyes iratok, 35. fasc.

³ *Magyarországi diákok egyetemjárása a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémián 1560–1789*, szerk. VARGA Júlia, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 12), 98, a 775. és 776. sz. beiratkozás.

⁴ *Ua.*, 99.

⁵ A kézirat Horvátországból került gyűjteményébe. PAÚR Iván, *Levéltári adatok a magyar főurak neveléséhez II*, Sopron, 1879. július 15., 1–2.

terházy Pál iratai között a Magyar Országos Levéltárban. Az ő praefectusának, Némety Jánosnak nevét sem tudtam egyelőre azonosítani.

Az itt olvasható instrukciók erősen magukon hordozzák a műfaj jellegzetességeit, kötelező toposzait, alapvető ajánlásait és tiltásait. Érződik megfogalmazásukon, szerkezetükön, nyelvi fordulataikon, hogy a szülők szeme előtt típuszöveg lebegett, s a diákok egymást váltó generációit ugyanazokkal a hasznos és jó tanácsokkal látták el, ugyanazokkal a vallási, morális, életviteli, szórakozásbeli és tanulásra vonatkozó normákat írták eléjük. De az eddig közölt szövegek általában idősebb, távolabbi országok egyetemlein tanulmányok előtt álló ifjakhoz szóltak. Pál esetében a „pedagógiai” elvek is a fiatalabb korosztályhoz vannak igazítva: „...ha rossz lészen, hol ferulával, hol megcsókolván az földet, hol térdepléssel s hol vesszővel megbüntesse.”

Fontos még rámutatni a szöveg azon jellegzetességére, hogy a Draskovics és az Erdődy család is a horvát vezető réteg tagja, a szülők nemcsak a *német* nyelv tanulását szorgalmazzák, de külön felhívják a figyelmet a *horvát* nyelvben való elmélyülésre is. Az pedig, hogy az *olasz* nyelv elsajátítását is előírják Draskovics Ádámnak és Erdődy Sándornak, az egyik legkorábbi említése e nyelv szükségességének a valószínűleg hadi pályára szánt ifjak között.

I.

Instructio, mely adatik Nemzetes és Vitézlő Szelesi Ádám Uramnak, udvari hadnagyunknak és fiaink, Gróf Erdődi Sándor és Draskovicz Ádám Praefectusának,⁶ midőn az Grétcz⁷ Iskolákban és tanulságra⁸ küldjük, hogy mind őkegieme tudhassa akaratumkat és rendelésünket, s mind fiaink tudhassák magokat alkalmaztatni

Elsőben is minden jó dolognak s kíváltképpen a tanúságnak⁹ és bölcsességnak eredeti, az isteni filelem és tisztelet lóvin, Praefectus uramnak őkegyelminek szorgos gondja és vigyázása legyen, hogy isteni filelemben nevelkedjenek fiaink, és így a mindennapi reggeli és estvéli imádságokban, misék hallgatásában, gyakor gyónásban s communicálásban, congregatióbeli hivataljok bétellesetésében¹⁰ szorgalmatoskodjanak.

Továbbá ami tanulságokat illeti, mivelhogy három inast rendeltünk és adtunk melléjük (kik amint több alkalmosságok is, egyaránt fognak mind a kettűnek deservialni¹¹), és annak egyike Logicus, másik Retor s harmadik Poeta

---

⁶ előjárójának, tanulmányai felügyelőjének

⁷ gráci

⁸ tanulásra

⁹ tanulásnak

¹⁰ áldozásban és a kongregációbeli feladataik teljesítésében

¹¹ szolgálatára lenni

fog lenni, Praefectus uram tehet jó dispositiót, amint őkegieme fogja jobbnak ételni, hogy fiaink az iskolákból kijóvin, a följobbvaló iskolabeliektől exservealtassanak,¹² s a magokkal egy iskolában lévő inással is concertáljanak, inspectiója és directiója¹³ lévén őkegyelminek magának is rájok, hogy jó módot és methodust kövessenek.

Egy dolog jobban meg nem vesztegeti s nŕha pedig éppen el is veszti a gyöngé ifjakat, mint az rossz társaság, azért a hazug hizelkedő, rút esküdöző szitkú, trágár szavú és históriájú, részegség követő ifjakat, annyival is inkább a fejír személyekkel való conversatiót,¹⁴ mint a dögleletes pestist, úgy kell futni és kerülni, hanem az csendes, igazmondó, jó erkölcsűekkel köll barátságot és conversatiót tartani. A conversatióban is Politicat¹⁵ kövessenek, kinek–kinek rendi szerint való becsületit meg köll adni, holott a böcsület jobban azé, aki böcsül, hogysem aki böcsültetik. Ide minden föl nem tetethetik, hanem Praefectus uramra hagyatik, hogy mindenben a discretiót (mely Mater Virtutum)¹⁶ kövessék.

Megtörténhetik, hogy nŕha fiainkat más úrfiak magokhoz recreatióra invitálják.¹⁷ Szokás is, hogy cum discretione¹⁸ egyik a másikat meglátogassa, olyankor Praefectus uram reájok vigyázzon az fiainkra, hogy az idegen helyekben böcsülettel és morigerate¹⁹ viseljék magokat, ítelben s italban ne excedaljanak,²⁰ azért soha az olyan helyekről el ne maradjon Praefectus uram. Ha pedig néha recreatióra más magyar vagy német úrfiak mennek fiainkhoz, Praefectus uram maga jó discretiója²¹ szerint lehet illendő gazdálkodással, amint hogy avigre Praefectus uram keze alatt lészen olyan bor is, amellet extraordinarie erogalhat,²² és nŕha midőn őkegyelme illendőnek és szükségesnek látja, egy kis collatiót²³ is készíttethet, adatik, amint következni fog Praefectus uram kezéhez a fiaink ruhabéli s egyéb szükségekre költség, melybül erre is fordíthat őkegyelme, hogy mindazonáltal az fölösség légyen, vagy talán gyakorta és mások példájára bü kültséggel s mintegy prodigalitással,²⁴ azt nem akarjuk, holott a

---

¹² felügyeltessenek

¹³ versenyeztessenek, felügyelete és igazgatása

¹⁴ beszélgetést

¹⁵ okos mértéktartást

¹⁶ óvatos különbségtételt, ami az erények szülőanyja

¹⁷ kikapcsolódásra, szórakozásra hívják

¹⁸ körültekintéssel kiválogatva

¹⁹ illedelmesen

²⁰ ne essenek túlzásba

²¹ belátása

²² kivételesen adhat

²³ harapnivalót

²⁴ pazarlással

mostani országunk s jószágink pusztulási, fogyási miatt is költségek(ben), amennyire lehet, kémilist köll tennünk, és jobb, hogy ennek utána, amikor nagyobb böcsületekre kívántatik, akkorra tartassék és fordíttassék az a költség, mely most mintegy haszontalanul veszne el tőlek.

Az olasz nyelvet is kívánjuk, hogy fiaink tanulassák, és avigre lészen egy tanítójok, aki egy bizonyos óráig minden nap fiaink szállására menvén, tanítani fogja, elsűben is az olasz nyelvnek fundamentalis regulajara,²⁵ annak utána a maga rendelise szerént componalásra²⁶ egy bizonyos óráig rendeltessék, úgy mint ebíd után fél vagy egy, s vacsora után is annyi óra, melybe ne lígyen szabad más, hanem csak olasz nyelven szóllani.

A gazdának²⁷ adandó fűzetésén kívül lészen Praefectus uramnál költség a fiaink és inasok ruházatbeli és egyéb szükségekre, amint följobb is meg vagyon írva, azt Praefectus uram, amint a szükség kívánja, úgy erogálja;²⁸ mivel pedig el akarjuk távoztatni, hogy fiaink haszontalan költséget, annyival is inkább tékozlást szokjanak, nem akarjuk, hogy semmi erogatiókban is disponaljanak,²⁹ sőt ami kevés pínzt adunk is kezekhez, azt fölöstökömrre, uzsonnára és kéváltképpen borra ne fordítsák, hanem a mértékletességet kövessék, mely átal életek és egészségek erősítettessék és hosszabbodjik, sőt azt kívánjuk, hogy Praefectus uramnak hírével adják, ki amire kívántatik, s abbúl észrevévén, hogy jóra fordéjták azt az kevés pénzt is, jobban megnyugot elmével leszünk és többekre is kedvünk adatik.

Mínthogy fiainkat Praefectus uram kezében és gondviselésében concredáljuk,³⁰ annyival is inkább az inasok és az egész többi állapot is az őkegyelme dispositiója³¹ alá adatik; nem is akarjuk, hogy fiaink azokat a városon akárhova is küldőzzék, akármivégre is, hanem mindenkor Praefectus uramnak köll megjelenteni szándíkjokat, és látván, hogy nem derogál³² semmit is, nem is alkalmatlan a kívánság, őkegyelme annuentiájából³³ légyen, a szálláson pedig az inasok minden subjectióval,³⁴ szófogadással és szolgálattal fiainknak tartoznak.

Rendeltünk fiaink számára most télre egy hintót és két kocsislovat, mely alkalmatossággal mehessenek, mindenkor elkésérvén Praefectus uram is az hintón iskolában és hintón is menvén érettek és visszakésérvén.

---

²⁵ alapvető szabályaira

²⁶ fogalmazásra

²⁷ a szállásadónak

²⁸ úgy használja fel, arra fordítsa

²⁹ költségről ne döntsenek

³⁰ bízzuk

³¹ döntése, határozata

³² méltóságon aluli

³³ beleegyezésével, egyetértésével

³⁴ alárendeltségüket szem előtt tartván

Nyárra kelve a két szekeres lovon kívül három paripa is léssen egy lovász-szal, akkor is iskolában csak hintón mennek–jűnnek a fiaink, Praefectus uramra nézve, minthogy nem illenék őkegyelmének paripán késérni őket. Paripákon pedig recreatiókor, ahova Praefectus uram rendelí, elmehetnek, de úgy, hogy maga soha el ne maradjon, hanem vagy az harmadik paripán, vagy egyik szekeres lovon, vagy a hintón menjen, és vélek légyen.

Ha (kit Isten távoztasson) valamelyik megbetegednék, azonnal aki expertusabb medicus³⁵ találtatik, azt consulalja³⁶ Praefectus uram, és amennyire lehet, s a szükség nem kívánja, inkább hogy orvoslásokat adhibeáltasson,³⁷ aprólíkos alteratiókban³⁸ a gazda asszony is segítséggel lehet, lévén ezaránt experentiája.³⁹ (!) Holott pedig filelmesebb nyavalája érkeznik, doctor orvoslása átal is segíttesse s gyógyéttassa, mindjárt per postam⁴⁰ megírván nyavaláját s minden külső, belső constitutióit,⁴¹ melyeket is a doctortul megérthet. De egészséges állapotjokban is postai alkalmatosságok átal tudósítson Praefectus uram mind egészségek, tanuságok és profectusok⁴² felől is, hogyha jókat értünk felűlek, vigasztaltathassunk, ha melyet nem remellenénk, ellenkezőt, az olyatént corrigalhassuk.

Ebben mindazonáltal Praefectus uram azt observálja,⁴³ hogy ha szintén egy iskolában vannak is mindketten, de az örögbik mind üdőbb s mind értelmesebb, s jobban meg tudja a becsületet is gondolni, hogysesem a kisebbik, és így az örögbikkel őkegyelme szelégnyebben⁴⁴ és amennyire a böcsület, jó rendtartás és adott instructiónk nem sértűdik, engedelmesebben is procedáljon,⁴⁵ nem kítljük, magában szállván annyival is inkább jó rendben veszi és tartja magát. Mindazonáltal egyébaránt is ez ilyen víreket jobb szép szóval, mások jó példájával s más indétó motívumokkal⁴⁶ ébreszteni és rendben tartani.

Mindeneket papirosra nem tehetni s nem is szükséges, holott Praefectus uram szép discretiója és ez ilyen ifjak nevelésében való experentiája (!) ezeket fölől haladja, de hogy [a] szokott rendet megtartsuk, s mind őkegyelme ezzel erősebb legyen, s mind fiaink tudhassák magokat alkalmaztatni, tettünk papi-

---

³⁵ tudósabb orvos

³⁶ keresse fel

³⁷ alkalmaztasson

³⁸ kisebb változások esetében

³⁹ tapasztalata

⁴⁰ postai úton

⁴¹ állapotát

⁴² előmenetelük

⁴³ arra ügyeljen

⁴⁴ szelídebben

⁴⁵ bánjon, járjon el

⁴⁶ indítékokkal, ösztönzéssel

rosra, vagyunk oly remínségben, hogy fiaink is mind magunkat s mind több elejit és familiáinkat előttük viselik, s ily atyai, anyai szeretetbűl egyedűl a magok jóvára indűlt szeretetűnket megbecsűlik és érdemesítessék magokat nagyobb szeretetűnk közlésére is, megadván Praefectus uramnak érdemlett böcsűletit és mindenekben engedelmességgel lévén őkegyelmihez.

Nem kételkedűnk ezen följobb Praefectus uram jóakaratójában is, hogy amint eddig is hasonló állapotokban s más hivatalokban is dicsűrelesen viselte magát, ezen őkegyelme gondviselése alá bízott két fiunkat úgy igazgatja és neveli, hogy Istennek tisztességire, királyunk, hazánk szolgálatójára, nekűnk szűlőknek és nemzetségűnknek vigasztalásunkra s öregbedésűnkre váljanak jövendűben is.

Lészen Praefectus uramnak őkegyelminek ezaránt való fáradságos hivataljáért kész pénz száz forintja és ruházatójára hat Riff gránátja.⁴⁷

Datum in Castello Vepp die 17. mensis Decembris Anno 1686.⁴⁸

Groff Draskovicz Miklos
Groff Czaky Christina

II.

Fiunk gondviselésére való instructio

1. Lőkére leginkább viseltessen gondot, úgy inasnak is, az mint ezeránt maga is jó példát adjon nekiek, tudniillik minden nap reggel és estve, amint ebéd, vacsora előtt és utána is az ő szokott imádságít lassan és vigyázva, nem habarva elmondassa vele maga előtt, sőt az szokott imádságín kívül is több imádságokra tanítsa őtet. Minden Boldogasszony napján mind magát, mind inasit meggyóntassa, bizonyos gyóntó atyához, és ha úgy fogja ítűlni az gyóntó atya, meg is communicáltassa őtet.

2. Lőlki gondviselése után testi gondviselésire legyen gondja, tudniillik minden héten szerdán, szombaton tiszta üngöcskéire és lábra való viseltetésére. Ruházatója és szobája mindennap kisöpörtetésére; feje fűsölésére, megmosdására, környűlűttő valók is hogy tiszták legyenek, azon is igyekezzék, netalan inasitul férgeket és másféle rűtságot nyerhetne.

3. -----

---

⁴⁷ hat rűf posztója

⁴⁸ Íratott a vepi kastélyban, 1686. december 17-én.

4. Recreatio nap lévén, akkor se mulassa el a misét, hanem mise után hol egyféle, hol másféle, hol otthon böcsületes occupátiók és rekreátiók⁴⁹ rendelkezzenek nekie, és az rossz parasztságtul, mint a tűztül oltalmazza.

5. Idő közben vigyáztasson, hogy nekie enni semmit se engedjen adni, legfőképpen pedig gyümölcsöt vagy italt.

6. Ha rosszul találna lenni az gyermek, arrul bennünket azontul⁵⁰ tudósítson, és mindenképpen igyekezzék megtudni, mitül betegedett meg lígyen.

7. Ha feleskedése⁵¹ miatt rosszul tanulna, holott jobban tanulhatna, tehát egyszer, kétszer, háromszor is szép szóval intse meg, oktassa, ha az sem használna nekie, erősen megfenítse, ha pedig az sem használna, vesszővel meg nem rontja, hanem Domini est terra,⁵² és meg is verje, bennünket is olyan feleskedése felől, azontul tudósítani el ne mulassa. És így, ha rossz líszen, hol ferulával,⁵³ hol meg csókolyván az földet, hol térdepléssel s hol vesszővel megbüntesse.

8. Ha valaki hozzá gyün látogatni, azt böcsülettel béfogadja és conversálkodjék⁵⁴ vele, sőt, ha hasonló volna, viszont ő is meglátogassa őtet, azonban az ilyen látogatás alatt ne egyenek, se ne igyanak, nyári nap akkor discretióval⁵⁵ élhet, és néha-néha időközben is, amint ítélni fogja, vizet képes szerint⁵⁶ innia adhat neki, de mindenkor mind ital előtt s mind utána falat kenyeret adhat nekie.

9. Néha jezsuiták, néha mások is, hol képet, hol cukrot szoktak az gyermekeknek adni. Azért vigyázzon arra, hogy valamit adnak nekie, mind előadassa vele. Jezsuitákkal magánosan⁵⁷ ne engedje sehul nekie lenni és szólani, hanem mindenkor maga jelen legyen. Ha egyszer vagy másszor az olyatín eltett ajándékcscsa hazugságában avagy más dologban és más cselekedetben tapasztalattik, az olyanért jobban, hogysen az tanulásáért is megbüntesse.

10. Ebédje, vacsorája fölött azon igyekezzék, hogy főtt⁵⁸ vize is legyen. És többször bort ne igyék háromszor, melynek gyümölcse után is bor legyen immár, bizonyos szokott üvegecskével.

11. Az inasokhoz magát társul ne tegye, hanem őket is fenýítségben tartsa, úgy az több oskolabeliekkal is, de az mint illeni fog, őket megbecsülje, hogy

---

⁴⁹ elfoglaltságok és szórakozások

⁵⁰ azonnal, rögtön

⁵¹ ellenszegülése, makacskodása

⁵² földre kényszerítse (?)

⁵³ pálcával

⁵⁴ társalogjon

⁵⁵ mértékkal

⁵⁶ a körülmények figyelembevételével

⁵⁷ egyedül

⁵⁸ forralt

maga is tőlük megbecsültessék, maga előtt hordozván fiúnk becsületét.

12. Mikor tanulni fog, deák szóval mindenkor szóljon véle, mikor recreation lészen, azon igyekezzék, hogy jó és fain⁵⁹ német gyermekekkel németül conversálkodjék. Ebéd és vacsora fölött pedig hol magyarul, hol horvátul szólasson vele és azon igyekezzék, hogy böcsületesen, nem mocskosan vagy parasztul tanuljon enni.

13. Ebédre hírünk nélkül ne engedjen sehová menni nekie az egy jezsuitákon és atyafiakon,⁶⁰ úgymint néném asszonyokon és sógor Erdődy Miklós⁶¹ uramon kívül.

14. Mind a többit is, melyeket az instructióban nem inseráltunk,⁶² hanem amit magátul fiúnk hasznára és előmenetelére s tanúságára kigondolhat, mindeket bízunk és committálunk.⁶³ Hogy jövődöben is conventiója⁶⁴ fölött háladók lehessünk hozzá.

Ezen instructiót az mi fiúnkra, Palkóra nézve mindenekben confirmáljuk,⁶⁵ kívánván azt, hogy Némety János uram annak és eszerint viselje gondját.

Datum Tömörd die 26-a Aprilis 1679.⁶⁶

Gróf Dráskovits Miklós m. p.
Gr. Nádasdi Crisztina m. p.

---

⁵⁹ finom, előkelő

⁶⁰ rokonokon

⁶¹ Erdődy Miklós 1671-től horvát bán, jelentős sikereket ért el a törökök Szlavóniából való kiűzésében, meghalt 1693-ban.

⁶² foglaltunk bele

⁶³ megengedünk

⁶⁴ megállapodásunk szerinti fizetsége

⁶⁵ megerősítjük

⁶⁶ Kelt Tömördön, 1679. április 26-án.

Az öregkori napló

Az öregkori napló sajátosságait, az öregedés hatását a naplóírásra az adatok szűkössége miatt nem könnyű vizsgálni. Eleve a korszakban nem sokan értek öregkort, a naplóírók közül sem, még a hosszú ideig vezetett naplók írói sem mind (a három kötetnyi naplót hátrahagyó Vass György például csak 46–47 évet élt), és ha mégis, naplóiuk vagy nem maradtak fenn (mint Cserei Mihályé vagy Rozsnyai Dávidé), vagy nem mind folytatták a naplót: a pálóci előnevű Horváth család hat generáción át vezetett naplót, de közülük sokan abbahagyták, a fiukra hagyományozták a naplóvezetés feladatát. Néhány példát azonban meg tudunk vizsgálni: I. Apafi Mihály (58 év), Károlyi Sándor (73 év), Keresztesi József (64 év), Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc (77 év), Nemes János (58 év) és Szirmay András (67 év) naplójának változását vesszük szemügyre az életkor előrehaladtával.

I. Apafi Mihály (1632–1690) fejedelemmé választásakor, 1661-ben kezdett naplót írni, bizonyára a fejedelmi hivatallal összefüggően emlékeztető céllal, havi rendszerességgel.¹ 1689. október 8-ig vezette, de valójában már 1687-től elvesztette naplóíró kedvét, sokszor csak fölírta a hónapot, de hozzá nem írt semmit. Felesége, Bornemisza Anna halála (1688. augusztus 3.) után búskomorságba esett: egyre kevesebbet írt, hónapok maradtak el, s a napló abbamaradt, mielőtt a korrall járó gyöngesség vagy betegség valóban megakadályozta volna vezetését; a napló abbahagyása után még félévig élt.

Károlyi Sándor (1669–1743) kalendáriumi naplót vezetett, és bár sajnos ezeknek nem mindegyike maradt fenn (fennmaradt évek: 1703, 1706, 1707, 1725–1735, 1740), módot adnak az összehasonlításra. Azt tapasztaljuk, hogy ahogy öregszik, a bejegyzések ritkulnak, és betegség miatt sokszor el is maradnak. Elő-előfordul, hogy napokig nem ír be. Például 1726. február 6-tól „egész ad 12. Februarii haladván az concurrentiák miá indulásom”,² vagyis e hat nap alatt nem írt. 1740-ben már rendre előfordul, hogy egy-két hét is üresen marad. Az egyes bejegyzések viszont egyre hosszabbak és részletesebbek, több érdekesség kerül be: tűz, bűneset, csodás eset: 1729. június 15-énél a bécsi kálváriakereszt megfordulása.³ Időjárásról először 1732. június 3-án írt: „Ezen pünködsdi napokban áldotta meg Isten az szomjú földet szép esőkkal, kiért áldott

---

¹ I. és II. APAFI Mihály *Naplója az 1632–1694. évekről*, kiad. TÓTH Ernő, Erdélyi Múzeum, 1900, 82–93, 142–155, 214–221, 270–281, 325–335.

² KÁROLYI Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei 1669–1740*, kiad. SZALAY László, Pest, 1865 (Magyar Történelmi Emlékek, 4), I, 204.

³ *Uo.*, 332.

legyen szent neve”,⁴ ettől kezdve többször. Egészségi állapotáról eddig is írt, de most egyre gyakrabban. Egyre több egyházi ünnepről és családtagjai halál-
zási évfordulóiról emlékszik meg devotióval, egyre hosszabb szövegezésben: 1726. május 4. „Istenemnek kegyelmességébül csendességgel lévén devotí-
záltam, és húsvéti gyónásomat végezvén áldoztam, miért áldott legyen Iste-
nemnek az ő szent neve.”⁵ A kései években a hónapkezdő fohászok rövideb-
bek, a hónapzáró gyakran el is marad, a családért, önmagáért mondtak vi-
szont egyre hosszabbak.

Keresztési József (1748–1812) évi rendszerességgel vezette naplóját, ez nem kívánt naponta megújuló erőfeszítést, egy-egy éves bejegyzést megalkotni viszont meglehetősen nagy munka. Emiatt a bejegyzések gyakorisága nem változik, de a tematika ritkul. A maga alkotta rend szerint az év címként van fölír-
va, ezt először történelmi, egyháztörténeti események követik („Ezen esz-
tendőben megesett nevezetes dolgok”), majd a magánéletiek („magamra tar-
tozó dolgok”), számozva; utóbb a kettő közé időjárás, természetösszegzés iktató-
dik. 1795-től azonban az egy évre jutó bejegyzések hosszúsága rövidül, 1808-
tól egyre többet betegeskedik: „csak egy alig mozgó sceletonná változtam, s a
koporsó felé tántorogtam.”⁶ 1809-ben az újságokat még megírja, de a megyei-
körzeti tevékenykedés a múlté; végül betegség, öregség miatt a napló abbama-
rad a naplóíró halála előtt három évvel.

Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc (1581–1658) szintén éves rendszeres-
ségű naplójegyzetei nem kevés időrendi problémát vetnek föl. A naplót korábbi
jegyzeteiből 1653. február 20. és július 15. között másolta át: „Ezeket az
írásokat régi minutáimból én, N. Sz. F. kezeimmel kezdettem kiírni die 20.
febr. 1653, én, Szabó Ferenc, és ma végeztem el, úgymint die 15. julii. Ezentúl
ami illendő lészen, meglátom, mire segít Isten ő szent felsége”,⁷ majd folyama-
tosan írta tovább. Az átíráskor kerültek bele az összehasonlító részek, követ-
kezmények, például házasságához az árhasonlítás, a kastélyépítés elhanyagolása.
A legkésőbbi, ám datálatlan esemény 1658. augusztus 30. (a kiadó Mikó szerint,
de tudunkkal 29-én meghalt); az utolsó föltüntetett dátum április 8. Mínthogy
a jegyzetek nagy részét másolta, a bejegyzés időrendje ennél pontosabban nem
állapítható meg. 1634 beírásához érve az éves bejegyzések láthatóan rövidül-
nek, és sorrendi zavarok fordulnak elő: a görgényi kút megtisztíttatását kétszer
írja be, egyszer az éves bejegyzés elején, aztán már megkezdí az 1642. évi be-
jegyzést, amikor még egyszer beírja az elmúlt év összefoglalásában.⁸ Itt éváthaj-

---

⁴ KÁROLYI Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei 1669–1740*, kiad. SZALAY László, Pest, 1865 (Magyar Történelmi Emlékek, 5), II, 52.

⁵ KÁROLYI, *i. m.*, I, 212.

⁶ KERESZTESI József *Naplója*, Kolozsvár, Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Ms. 2467, 287a.

⁷ MAROS-VÁSÁRHELYI NAGY SZABÓ Ferenc *Memorialja*, kiad. MIKÓ Imre, Kolozsvár, 1855 (Erdélyi Történelmi Adatok, 1), 155.

⁸ *Uo.*, 148–149.

lás is akad: „igen szegény, savanyú bor lett vala ebben az 1641. esztendőben; de a jelen való 1642-ben is semmi bor nem lón.”⁹ 1647–1649 között komoly sorrendi zavar, utólagos tudás látszik: leányát már 1647-ben Köpeczi Miklósnénak nevezi: „első ura Koncz Márton vala”,¹⁰ de az első férj csak 1648-ban halt meg, és az özvegy csak 1649-ben ment újra férjhez.¹¹ 1650-ben már beírja saját második házasságát, majd az 1651. évi bejegyzésnél visszatér rá: „Már erre az esztendőre térítem írásomat. De még az én házasságomról emlétek valamit”,¹² s csak ezután ír a házasságot megelőző házassági terveiről.¹³ Vagyis a beírás fegyelme, a követendő szerkezet, az időrend iránti érzék valamikor 1653 februárja és júliusa között megbomlott benne; talán ekkor romlott meg az egészsége erősebben. Még be tudta fejezni az átírás munkáját, és folytatni tudta folyamatosan a bejegyzéseket, a halálát megelőző hónapokig (Mikó szerint halála napjáig, sőt azon túl), de úgy áttekinteni, mint korábban, nem tudta.

Nemes János (1630k.–1688) nem személyes naplóként kezdte írni jegyzeteit. 1651-ben tagja volt a Pfalzi Henriettát Erdélybe hozó küldöttségnek, ekkor fohással keretezett útinaplót vezetett. A hazaérkezés után júliustól decemberig nem írt semmit, csak az újévben kezdte el személyes naplóként folytatni. Az utolsó dátum 1686. december 4., de a másoló szerint az eredetiből az utolsó levelek kiszakadtak. A naplóíró gyakorlata, íráskészsége az idő folyamán változott. A fohások mintegy másfél évtizedig egyre hosszabbak és gazdagabbak. 1681 elején: „Új esztendőre jutván az Isten kegyelméből, édes Atyánk, Istenünk, ingyen való kegyelmedből áldj meg minket, lelkünket, testünket ez új esztendőben, újíts meg minket a mi lelkünkben és elménkben, hogy új szívvel, lélekkel áldhassunk tégedet az 1681. esztendőben a te nevednek dicsőségére s lelkünknek idvességére. Ha teneked tetszik, vigy által a következő esztendőre is az Úr Jézus Krisztus érdeméért. Amen.”¹⁴ Az év végi fohások közben, idő jártával jelenik meg az évösszegzés: 1659. „És így végeződék el ez esztendő, melyben Isten őfelsége igaz ítéletiből mind országunkban s mind országunkon kívül valóban a mi kezünknek munkája szerint fogyata s ostorozta, pusztíta és ronta; de mégis őfelsége irgalmasságát rajtunk fenntartotta, s teljességgel, mindenestől a mi érdemünk szerint e földről ez egy úttal el nem törle, várván megtérésünket”;¹⁵ a kései években a termésösszegzés: 1684 végén: „És így múlték el ez esztendő, mely igen meddő volt, noha a bor nagyon termett volt néhol-néhol, de idejekorán elrothadt, a búza fél részint eresztett, mint máskor,

---

⁹ *Uo.*, 149.

¹⁰ *Uo.*, 151.

¹¹ *Uo.*, 152–153.

¹² *Uo.*, 154.

¹³ *Uo.*, 155.

¹⁴ Hídvégi id. NEMES János *Naplója az 1651–1686 évekről*, kiad. TÓTH Ernő, III, Történelmi Tár, 1902, 569.

¹⁵ Hídvégi id. NEMES János *Naplója az 1651–1686 évekről*, kiad. TÓTH Ernő, I, Történelmi Tár, 1902, 256.

én pedig igen beteges voltam. Az Úristen szabadítson nyavalyáimtól. Amen.”¹⁶ Az utolsó években azonban az ő bejegyzései is ritkábbak: 1682-ről egyáltalán nem írt (ha a másolat hű). A hiányt 1683 februárjában betegségével indokolta: február 1. „Mindeddig súlyosan volt az Istennek látogatása rajtam, mely miatt nem írhattam.”¹⁷ Ekkoriban betegség miatt összevonnai is kényszerül: 1684. október 5. „Jött rám a lábamban a köszvény. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. Ezekben a feljegyzett napokban mind a köszvény kínozott.”¹⁸ Ezekben az években sokat panaszkodik betegségére. 1685–1686-ban betegségeiről, gyógy módokról ír. Az utolsó levelek hiányában nem tudjuk, meddig írt, s egyéb változás történt-e a naplóban.

Szirmay András (1656–1723) az írásban gyakorlott ember: írt latin nyelvű önéletírást (1711), három emlékiratot, melyek közül az egyik a kassai fellegvár elfoglalásáról szól, s vezetett „jóságos könyvet” is. Testvérei szintén emlékirók: legidősebb bátyja, István önéletírást írt, ifjabbik bátyja, Miklós följegyzést svédországi követségéről.¹⁹ A négy testvér 1680 júliusában osztozott meg; András ekkor írni kezdte gazdálkodását, visszatekintően összefoglalta önálló életét hazatérésétől az osztozásig, majd évkönyvszerűen folyamatosan jegyezte kiadásait, gazdálkodását, életeseeményeit.²⁰ A legkésőbbi esemény 1713-ra vonatkozik (rossz termés); élete utolsó tíz évéből nem maradt följegyzése. Az utolsó években a bejegyzések témái szűkülnek. Részben azért, mert visszavonul a közélettől, bár 1722–1723 között Zemplén követe a pozsonyi országgyűlésen, részben pedig a kora is gátolhatja. Ugyanakkor gazdasági följegyzései, melyek a naplójegyzetekkel vegyesen állnak a naplókönyvben, egyre szakszerűbbek.

Ismerve a napló első renden emlékeztető funkcióját, azt hihetnénk, az idő-södéssel gyakran együtt járó folyamat, a kognitív képességek gyengülése azt fogja eredményezni, hogy az idős naplóíróknak több mindent kell följegyezniük a naplóba, hogy önmagukat emlékeztessék, esetleg önmaguk emlékeit jobban megőrizték. Az öregkori naplók azonban nem bővebbek a korábbi évekenél, ellenkezőleg. Az öregedéssel együtt járó más folyamatok erőteljesebben befolyásolják a napló alakulását. Az uralkodó jelenség a bejegyzések megritkulása, hézagossá válása. Ennek oka a kései éveket gyakran kísérő fizikai gyengülés, erőtlenség: ez az egyik összetevője annak, hogy minden öregkori naplóban kevesebb vagy rövidebb a bejegyzés. Esetleg betegségek is közrejátszanak ebben; Károlyi Sándor, Keresztesi József, Nemes János be is számol betegeskedéseiről. Témává válik az egészségi állapot (Károlyi, Nemes); az

---

¹⁶ Hídvégi id. NEMES János *Naplója az 1651–1686 évekről*, kiad. TÓTH Ernő, IV, Történelmi Tár, 1903, 92.

¹⁷ Uo., 83.

¹⁸ Uo., 91.

¹⁹ MAJLÁTH Béla, *Egy magyar követség Svédországban 1705-ben*, Századok, 1880, 785–795.

²⁰ SZIRMAY András *Naplója*, kiad. KARSA Ferenc, Adatok Zemplén Vármegye Történetéhez, 1896-tól 1904-ig 86 folytatásban.

öregkori naplókban gyakran gyógymódok, fürdőlátogatás, receptek kapnak helyet (Nemes), megbontva a naplóműfaj tisztaságát. Az idős ember világa leszűkül, aktivitása csökken: a szélesebb kört illető eseményekben nem vesz részt, azok iránt kevésbé érdeklődik. Ez mind Keresztesi, mind Szirmay András naplóiban jól látszik: elmaradnak a közéleti tevékenykedésről szóló, korábban szokásos beszámolók. A tevékenységi kör beszűkülése, a fizikai gyöngeség esetleg érzelmi bezáródáshoz, érdektelenséghez is vezet: a bejegyzések nemcsak megritkulnak, de témáik is leszűkülnek, illetve a jelenségek kisebb, szűkebb látószögű köre foglalja el az átfogóbb témák helyét. Időjárásai bejegyzések, érdekességek jelennek meg Károlyi, Keresztesi naplóiban. A részletek iránt megnövekedett érdeklődés a naplóíró gyakorlat gyarapodásával karöltve egyes témák kicsiszolódását eredményezheti (Károlyi, Szirmay). A gyöngeség, a beszűkült érdeklődés vagy a kognitív képességek romlása magyarázza, hogy a korábban követett szerkezet meglazul: egyes elemei elmaradnak, például Károlyi hónapkezdő fohászai rövidülnek, a hónapzáró gyakran el is marad, vagy témák esnek ki Keresztesi beszámolóiból. Megbomlik az idő addigi szabályos linearitása: a bejegyzések más, a linearitást kisebb-nagyobb mértékben megbontó időbeli szerkesztettséget követnek (Nagy Szabó, Nemes). Az érzelmi bezáródás jellegzetes példája Apafi Mihály naplója.

Az időszedéssel járó jelenség a visszatekintésre, összegzésre való törekvés: valószínűleg ez okozza az összegző témák szaporodását Keresztesinél és Nemesnél. Károlyi Sándor kalendáriumi jegyzetei különösen sokrétű változást mutatnak a kései években. 1730-ban kezd érdeklődni a család távoli ősei iránt, unokái állapotáról, tanulásáról sokkal részletesebben ír, mint a gyermekeiről írt valaha. A kor előrehaladtával láthatóan megváltozik a viszonya a halálhoz. Ön-életírása tanúsága szerint fiatalabb éveiben a halálban inkább csak ceremónialitást, társadalmi kötelezettséget látott. A kései naplókba az 1720-as évektől egyre szélesebb kör halálhírei kerülnek be, például főrendű családok kisgyermekének halála. A hozzátartozók halálának évfordulóiról minden évben megemlékezik, s ekkor már láthatóan érzelmi élményt jelent számára a halál: 1729. április 15. és 16. „Töltöttük devotiókban, koporsók látogatásában az szent napokat.”²¹ A számvetés, az elkerülhetetlen vég közelsége a vallásos érzés erősödését, az ájtatossági alkalmak szaporodását idézte elő: egyre többet devotizál, egyre hosszabb fohászokat ír családtagjaiért és különösen önmagáért.

A napló megszerkeszthetőségét latolgatva Lejeune két naplózáródási lehetőségét vet föl: az *öregedés* és az *agónia* jelenségeit.²² Saját naplóinkat vizsgálva én az *abbahagyás* (öregedés, beszűkülés, érdektelenség) és az *abbamaradás* (fizikai akadályoztatottság, betegség, halál) terminusokat alkalmaznám. Az első esetben a folytatás a naplóíró számára lehetséges, csak valamiért nem él vele: Apafi Mihály fizikailag még képes lett volna a naplózásra, ám lelkileg nem volt az.

²¹ KÁROLYI, *i. m.*, 327.

²² Philippe LEJEUNE, *Hogyan végződnek a naplók? = Önéletírás, élettörténet, napló*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L' Harmattan, 2003 (Szöveg és Emlékezet), 219.

A második esetben a naplóíró minden bizonnyal írta a naplóba, de már nem tudja megtenni: nem tudni, mikor írta Nagy Szabó az utolsó bejegyzését, de minden bizonnyal addig írt, ameddig fizikailag képes volt rá. Azt azonban látnunk kell, hogy egyik naplótévedés sem járt a napló nagyobb megszerkesztettségével: az abbamaradó napló szerzője természetesen nem tudhatta, melyik bejegyzése lesz az utolsó, ám a naplóikat abbahagyó szerzők sem mutatnak hajlandóságot arra, hogy életútjukat összegezzék, s a napló eszmei lezárására tegyenek kísérletet, a létösszegzésre való hajlam látható erősödése ellenére sem. Úgy tűnik tehát, a naplókban, még az élethosszan vezetett naplókban is a megmutatkozó önszemlélet módja alapvetően eltér az önéletíró önszemléletétől: a napló megmarad a folyamatosság, a holnapra újraolvasás lehetőségének, a jövő állandó jelenlétének: „a napló már kezdettől fogva virtuálisan befejezhetetlen, hiszen mindig lesz az írás után megélt idő, amely újabb írást tesz szükségessé, s egy napon ez az idő a halál formáját ölti magára.”²³

---

²³ *Uo.*, 214.

Egy puritán üstfoltozó magyarországi zarándokútja

Valami különös csoda folytán – talán Makkai László jótekonny, nekem soha el nem árult segítségével – 1988-ban a Magyar Tudományos Akadémia ösztöndíjával kiutazhattam az amszterdami Vrije Universiteit nemzetközi Bunyan-konferenciájára, melyre összesereglettek a jeles angol üstfoltozó munkásságának legkiválóbb kutatói a világ minden tájáról. Én voltam az egyetlen kelet-európai résztvevő, ezért a szervezők – M. van Os és G. J. Schutte professzorok – azzal tiszteltek meg, hogy a konferencia kilenc plenáris előadásának egyikét rám bízta. A nemzetközi kutatógárda számára nóvum volt az előadás témája, melynek angol szövege hamarosan kötetben is megjelent,¹ de magyarul nem látott napvilágot. Most úgy, ahogyan a konferencián elhangzott és a kötetben megjelent, Petrőczy Éva tiszteletére javítások és irodalmi kiegészítések nélkül közzé teszem, bár hála Istennek több lábjegyzet már elavult, hiszen közel harminc esztendő kutatásai sok új eredményt hoztak.²

Ezzel a tanulmánnyal szeretnék tisztelegni a Károli Gáspár Református Egyetem szervezeti keretei között, Petrőczy Éva fáradozása nyomán létrejött Puritanizmuskutató Intézet munkája előtt, s egyúttal bátorítom az ifjú kutatókat, hogy legyenek figyelmesek a protestáns kegyességben egészen a 20. század elejéig élő puritán hatásokra, hiszen ezek nélkül nem érthető meg a magyarországi népi vallásosság.

*

A magyar protestantizmus történetének³ van egy érdekes titka. A Habsburg Birodalom országaiban az ellenreformáció sikeresen háttérbe szorította, csaknem megsemmisítette a reformáció egyházait. Egyedül Magyarországon maradt számottevő protestantizmus. Mi ennek az oka? Nagyon sok olyan példát ismerünk, mely szerint egy faluba vagy városba évtizedekig nem léphetett be protestáns pap vagy tanító, a templomot is és az iskolát is visszafoglalta a római katolikus egyház, és mégis II. József császár türelmi rendelete után vi-

---

¹ Jenő SZIGETI, *Eighteenth-Century Hungarian Protestant Pietist Literature and John Bunyan = Bunyan in England and Abroad: Papers Delivered at the John Bunyan Tercentenary Symposium*, eds. M. van OS, G. J. SCHUTTE, Amsterdam, VU University Press, 1990, 133–142.

² A Bunyan-kutatás akkori állásáról: *Hol tart ma a Bunyan-kutatás?: Beszélgetés Dr. Szigeti Jenővel*, Küldetés, 1988/3, 71–76.

³ BUCSAY Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, I–II, Wien–Köln–Graz, Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1977; 1979. – Magyarul: BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985.

rágzó, templomot, iskolát építő gyülekezetek sarjadtak ki ezeken a helyeken. Az ok: a szívósan tovább élő, a bibliai alapokra építő puritán népi kegyesség.

Ha viszont arra keressünk választ, hogy mi tartotta életben a magyar protestantizmus biblikus kegyességét, akkor erre csak annyit válaszolhatunk: a házi gyülekezetekben közösen olvasott Biblia, a zsoltáréneklés, amit a régi puritán könyvek támogattak. A puritanizmus Magyarországon⁴ az 1630-as években jelentkezett, és terjesztője elsősorban az irodalom volt. A Nyugat-Európát járt diákok hozták haza és fordították le magyar nyelvre az angol puritán írók műveit. Ezek között kiemelkedő szerepet töltött be Lewis Bayly, *Praxis Pietatis*⁵ című könyve Medgyesi Pál fordításában, mely számos kiadásban jelent meg, és több adatunk van rá, hogy a hívő református családokban még századokkal később is naponta olvasták. Igaza van Esze Tamásnak, hogy a könyv „azt a funkciót teljesítette Magyarországon, mint Angliában... Döntő része volt abban, hogy megvalósult és sokáig élt a magyar reformátusság körében, és életmódjában, erkölceiben a puritán magatartásra törekvő ember típusa”. A *Praxis Pietatis* „nagyobb hatást gyakorolt nálunk, mint bárhol másutt a világon”⁶ Ez a könyv Bunyan-nak is kedves olvasmánya volt, amikor 20 esztendőskorában megnősült, felesége, apai örökségként, ezt a könyvet hozta magával, amit többször elolvasott.⁷ A *Praxis Pietatis* mellett a 17. század derekán gyors egymásutánban jelentek meg a puritán etikát és a hit mindennapi gyakorlását tanító könyvek, amelyeknek az volt a céljuk, hogy a gyakorlati kereszténységre vezessék az olvasót. Ezeknek egy részét a Hollandiában és Angliában tanuló diákok már külföldön kynomtattatták, és értékes ajándékként hozták haza a magyar hívek okulására.

A puritanizmus egyházi reformjának gerincét törte az erdélyi fejedelemség hatalmának hanyatlása. 1657-ben II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata kudarccal végződött, a török végigpusztította Erdélyt, elesett Nagyvárad, a puritanizmus legjelentősebb központja. Az ellenreformáció nehéz évtizedei következtek. A puritán egyházkormányzati reform ilyen körülmények között nem valósulhatott meg, de a puritán irodalom által támogatott kegyesség tovább élt. Ez lett az egyház megmaradásának záloga.

Ha a puritán irodalom java termését áttanulmányozzuk, hamar kiderül ezeknek a könyveknek a célja. Egyszerű szavakkal, igényesen a Bibliára oktatnak és a puritán életfolytatást szorgalmazzák. Ezeket a könyveket szakaszonként a naponkénti, reggeli és esti házi istentiszteleteken felolvasták és magyarázták. Voltak könyvek, amelyek a gyermekek vallásos nevelésére, a házi isten-

---

⁴ BODONHELYI József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, 1942.; MAKKAJ László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, szerk. RÉVÉSZ Imre, Bp., Akadémiai, 1952.; RÉVÉSZ Imre, *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés*, Bp., Református Traktátus Vállalat, 1947 (Theologia, 5).

⁵ ESZE Tamás, *A magyar Praxis pietatis*, Bp., 1963.

⁶ ESZE Tamás, *A magyar református kegyesség múltja*, Református Egyház, 1957/8-9, 178–182.

⁷ KISS Emil, *John Bunyan és a Zarándok útja Magyarországon*, Theologiai Szemle, 1979, 226–230.

tiszteletek módjára oktattak. A hívő protestáns főurak is terjesztették ezt a fajta kegyességet. Eszéki T. István (1641–1707), aki több éves hollandiai tanulmányútja után kezdte el szolgálatát Magyarországon, 1668-ban gróf Rhédei Ferenc temetési prédikációjában a következőket írja az elhunyt főúr hitéről: „A’ míg Isten vivid érejt nálla meg-tartotta (söt gyakorta ereje felett-is tselekedvén) minden nap Télben s-Nyárban reggel három órán legalább, felkölt, s-maga házában, magánosan, egy s-más fel órát-is szent, kegyes, elmélkedésekkel, könyörgésekkel, véghez vivén udvara népe közzé ki jött s-közön-ségessen vélek Soltár éneklés után imádkozott, Bibliát olvasott, és ama minden keresztyén ember házánál lenni kellő *Praxis Pietatis* nevű könyvet, maga száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. Az estvéli órákon hasonlóképpen cselekedvén az egész napot maga; és udvara népe, szent kegyesség gyakorlásában töltötte-el, mely hűségessen pedig minden nap, bizonság erre az egész udvar.”⁸

A házi istentiszteletnek ez a puritán gyökerű gyakorlata egészen a 20. század elejéig élt.⁹ Munka után, téli estéken vagy esős napokon egy-egy háznál összegyűltek a környéken lakók és Bibliát, puritán könyveket olvastak, zsoltárokat énekeltek. Akadt köztük olyan is, aki meg tudta magyarázni az igét. A magyarországi szabadegyházi gyülekezetek első generációját ezek a protestáns házi gyülekezetek adták. A rideg, racionalista szellemű templomi igehirdetés nem tudta kielégíteni a biblikus hitű, gyakorlati útmutatásra váró kétkezi munkások lelki igényeit. A baptista, nazarénus, adventista, metodista prédikátorok pedig hasonló módon, hasonló etikai meggyőződés alapján tanítottak. Ezért az ő igehirdetéseiket szívesebben fogadták, mint a legtöbbszörire az élettől idegen templomi igehirdetést.

A puritán házi istentisztelet gyakorlata tovább éltette az angolszász gyökerű puritán irodalmat, ezért a legsikeresebb műveket a 18–19. században újra kiadták, és vásári könyvárusok terjesztették.¹⁰ Ezeket a népi használatra készült kiadásokat nem mérte fel még a tudományos kutatás. Sok még a lappangó, eddig ismeretlen kiadás. A könyvek használatával kapcsolatban is van néhány tisztázandó kérdés. Az viszont biztosnak látszik, hogy a puritán kegyességi irodalom iránt a bizalom folyamatosan megvolt. Ezért fordulhatott elő az a különös eset, hogy Milton *Elvesztett paradicsom*ának prózai fordítása, mint vallá-

---

⁸ ESZÉKI István, *Halotti Magyar Oratio...*, *Néhai Tekéntetes Méltóságos Groff RHEDEI FERENCZ Urunknak meg-bidegedet tetemének utolsó érdemlet tisztessége meg-adásának okáért*, Sárospatak, 1668, 29–30. (RMK, I, 1075.)

⁹ CSOHÁNY János, *A puritán parasztközösségek válsága Magyarországon, a kapitalizmus kialakulásának korában*, *Theologiai Szemle*, 1984/1-2, 36–39.; SZIGETI Jenő, *A békési parasztecclesiolák válsága és a baptista gyülekezet megalakulás (1890–1891) = „Mert ezt Isten hagyta...”: Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, szerk. TŰSKÉS Tibor, Bp., Magvető, 1986, 444–478.

¹⁰ SZIGETI Jenő, *Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön*, *Ethnographia*, 1973, 332–341.

sos népkönyv terjedhetett.¹¹ Ezekről a könyvekről a kibontakozódó irodalmi élet nem szerzett tudomást.

John Bunyan *Zarándok útja* (*The Pilgrim's Progress*) című könyve száz évvel megszületése után jelen meg először magyar nyelven 1777–1778-ban, két kötetben Kolozsvárott.¹² Az első rész fordítója Szigeti Lipcsei Sámuel (†1780) karcagi református lelkipásztor volt, aki az 1734-es német fordítást vette alapul. Lipcsei könyvének kézírata is ismert volt a 20. század elején, s e szerint a fordítás 1760-ban készült, mintegy 200 lapnyi terjedelemben.¹³

Szigeti Lipcsei Sámuel a debreceni kollégium növendéke volt, 1735. április 27-én lépett a felsőbb osztályos tanulók sorába. 1746. augusztus 1-jén iratkozott be a franekeri egyetem hallgatói közé, ahol mintegy két esztendeig tanult. Feltöltekezve a holland egyetem késő puritán, pietista szellemiségével érkezett haza. 1748-ban Tépén lett lelkész rövid ideig, majd az ellenreformáció szorításában vergődő szatmári iskolának lett a rektora. Miután 1754-ben betiltották az iskolában a felsősök oktatását,¹⁴ 1755-ben Karcagon lett lelkipásztor. Itt halt meg huszonöt év szolgálat után.¹⁵ Szigeti Lipcsei egyetlen nyomtatásban megjelent könyve ez a Bunyan-fordítás, ami már kiadása előtt is kéziratos másolatokban terjedt. Az Országos Széchényi Könyvtár őriz egy 1771-ből való másolatot,¹⁶ a debreceni Nagykönyvtár egy 18. századból származó *Zarándok útja* kéziratot, ami eredetileg Ónodi Sámuelé, később Varga Györgyé volt, majd 1899-ben a kollégium tulajdonába került.¹⁷ A pápai Kollégium könyvtárában pedig egy meglehetősen rongálódott 18. század végi, 19. század eleji kéziratos másolat található.¹⁸

A *Zarándok útjának* második részét Tordai Sámuel fordította magyarra és egy évvel később ugyancsak a kolozsvári református kollégium nyomdája bo-

---

¹¹ SZIGETI Jenő, *Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon*, ItK, 1970, 205–213.

¹² BUNIAN János, *Keresztény utazás a boldog örökkévalóságra, melyben a megtérő, és Istent kereső Lelkeknek állapítja külön-külön-féle szép példákban és ábrázolásokban le-festetik*, I–II, Kolozsvár, Református Kollégium Nyomdája, 1777; 1778.

¹³ A kéziratot Kimmach Ödön fedezte fel (Pesti Napló, 1903/117.) A kézirat fedelén a következő feljegyzések voltak: „Gabriel Szigeti Ac. 1780. – Szigeti Sámuelné – Nagyemlékezetű T. T. Szigeti Sámuel Uram halála után maradt Szigeti Gáborra. Ac. 1780. Boldog élet örökség. – Kis Istváné ez a könyv Ac. 1834-dik eszt. Molnár Albert – Varga István”. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII, Bp., Hornyánszky, 1909, 845.

¹⁴ BARTÓK Gábor, *A szatmári ref. egyházak és iskolák története II.*, Sárospataki Füzetek, 1860, 306.; KOVÁCS István, *A szatmári ref. iskola története*, Debrecen, 1880.

¹⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 600–601.

¹⁶ OSZK Quart. Hung. 3790.44. 1–200 lap.

¹⁷ FEKETE Csaba, SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Debrecen) *kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1979, 166. (jelzete: R.780.)

¹⁸ „Egy kereszténynek utazása a Boldog örökkévalóságra. Első könyv, íratott... Bunian János által. Most pedig a Német fordításból Magyar nyelvre fordítatott és kiadott...” SZABÓ György, *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának* (Pápa) *kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1987, 148. (jelzete: 0.862)

csátotta útjára. A mű kiadását Tordai Sámuel így indokolta: „a boldog örökkévalóság felé utazó igaz Keresztyén Bujdosók nemcsak Férfijaknak, hanem Asszonyoknak, és gyermekeknek is, képek és hasonlatosságok alatt adassanak elé. Mellyhez képest szükségesnek tartanék lenni, hogy minek-előtte az említett Könyvnek első szakasza, közönségessé tétetnék, a második szakasz is született Nyelvünkre fordítanám.” Tordai Sámuel életéről¹⁹ többet tudunk, mint Szigeti Lípceiéről. Tordai 1731. augusztus 12-én Szilágynagyfalun született, Kolozsvárott majd Berlinben tanult. 1760 őszétől utrechti diák volt. Hazatérése után kendilónai lelkész, majd 1772-ben a dési egyházmegye főjegyzője lett. Már kendilónai lelkészsége idején lefordított egy kötetnyit kora egyik leghíresebb hitébresztő prédikátorának, a francia születésű Jacob Saurinnek (1677–1739)²⁰ a munkáiból. A kötet címe – *A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról való elmélgedések* (Kolozsvár, 1767) – elárulja, hogy Tordai az ébredési mozgalmak tanításának híve volt. Ezzel jól egyeztethető a baptista Bunyan iránti érdeklődése is.

Tordait a *Zarándok útja* lefordítása és kiadása utáni évben hívták meg Kolozsvárra lelképásztornak. 1795-ben itt választották meg kolozs–kalotai egyházmegye esperesének, és itt halt meg 1801. június 12-én. A Bunyan-könyvvel egy időben, talán néhány hónappal később jelent meg a kolozsvári református kollégium kiadásában egy másik, nagy hatású fordítása, Johann Jacob Rambach (1693–1735) *Elmélgedés a nyolc boldogságról* (Kolozsvár, 1778) című munkája.²¹ Rambach a hallei pietizmus második generációjának volt a jelentős alakja, akinek több művét is lefordították a 18. század folyamán magyarrá.²²

Tordai Sámuel többi munkája²³ is azt bizonyítja, hogy a gyülekezetet építő puritán gyökerű pietista kegyességet munkálta élete során. A *Zarándok útja* ebbe a sorozatba illik bele. Német pietista közvetítéssel érkezett meg hozzánk egy olyan korban, amikor az olvasói igény nem a hagyományos kegyességi irodal-

---

¹⁹ ZOVÁNYI, *i. m.*, 649.

²⁰ Életrajza: Conrad BUSKEN HUET, *Jacques Saurin en Théodore Huet*, Harlem, 1855.; J[ohannes] J[acobus] van OOSTERZEE, *Jacques Saurin: Une page de l'histoire de l'éloquence sacrée*, Bruxelles, 1856. – Magyarul: ZOVÁNYI Jenő, *Theológiai ismeretek tára*, Mezőberény, 1901, III, 179–180. (A továbbiakban: ZOVÁNYI, TIT) – Prédikációiból egy kötetre valót GOMBÁS István, marosvásárhelyi lelkész, egykori franekeri diák is lefordított: *Egymébány válogatott és szükségesebb materiákra való prédikációk*, Kolozsvár, 1779. – PETRIK Géza, *Bibliographia Hungariae 1712–1860: Magyarország bibliográfiája 1712–1860*, I. Bp., Dobrowsky Ágost, 1888, 916. (A továbbiakban: PETRIK)

²¹ PETRIK, III, 178. – Életről: ZOVÁNYI, TIT, III, 124. – Carl BERTHEAU, *Rambach J. J.* = *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXVII, Leipzig, Duncker und Humboldt, 1878, 196–200.

²² *Gyermekeknek kézi könyvecskéjék*, ford. SARTORIUS János, Jéna, 1740. – *Úr Jézus Krisztusnak kinszenvedéseiről való elmélgedései. Hozzáadattak a megfeszített Úr Jézusnak hét utolsó szavairól való elmélgedései*, ford. NAGY István, Pozsony, 1790. – Johann Jakob RAMBACH, *Der wohl unterrichtete Catechet* (Jéna, 1724) című műve lett Sartorius győri kátéjának előszava. Rambach és Sartorius valószínűleg személynél is ismerhették egymást.

²³ *Kisdedek tudománnyal teljes tárháza*, Kolozsvár, 1781. (Ez Maria Beaumont könyvének fordítása, amit Dersi Jánossal fordított. PETRIK, I, 202.)

mat kereste, hanem a regényes olvasmányokat. Ennek a tudatosulását jelzi Tordai irodalmi próbálkozása, amivel épp úgy a megtérésre épülő kegyességet akarta munkálni, mint korábbi könyveivel. Ennek érdekében fordította le németből 1772-ben Früchtgott Christian Gellert (1715–1769)²⁴ *A svédziai grófné G-né asszony élete (Leben der Schwedischen Gräfin von G)* című regényét.²⁵ Gellert írásai Goethe megállapítása szerint hosszú időn át alapkövei voltak a német erkölcsi kultúrának. Gellert szerint, az erény mindig önmagunk legyőzésének eredménye, ami az örömteli életet soha nem szorítja háttérbe. „A legfőbb erény a tiszta szív és a felebaráti szeretet. A pietizmus által is képviselt érzelmi kultúra mellett az intellektuális képzés jelentőségét is hangsúlyozza. Ezért működése fontos lépés a német polgári öntudat kifejlődésében”²⁶ A regény népszerűségére jellemző, hogy Szilávincai Sándor István új fordításában is megjelent.²⁷ F. Ch. Gellert a grófnő kalandokban, fényekben és árnyakban gazdag életével azt próbálja bizonyítani, hogy „az ész és a vallás a személyes élet alapja. Az élet örömeit és a sors csapásait, mint a bölcs teremtető végzéseit csendes lélekkel kell fogadni.”²⁸

Gellert nemcsak a felvilágosodás nyomán kibontakozódó magyar irodalomra hatott,²⁹ hanem arra is rámutat, hogy az induló felvilágosodástól nem volt idegen az ésszerű, józan életre, puritán szorgalomra nevelő pietizmus. Ezt a tudós Weszprémi István munkássága, hite és racionalitása is bizonyítja.³⁰ Tordai Sámuel Gellert-fordítása, a *Zarándok útjával* együtt jól beleillett ebbe az irodalmi miliőbe. A Bunyan-fordítás hitépítő céllal, a kegyesség gyakorlásának (praxis pietatis) támogatására készült. Kiadásához Tordai megnyerte Bethlen Ádám lovassági tábornok özvegyének, Bánffy Zsuzsanna grófnőnek és gróf Teleki Imre özvegyének, Nemes Zsuzsannának a támogatását. Egy generációval előbb még a főúri támogatók imádságos könyvek és kegyes olvasmányok kiadását támogatták. Most változott a világ. Tordai ráébredt arra, hogy az új igényeknek megfelelő olvasmányokkal kell a kegyesség gyakorlását támogatni. A német pietizmus által népszerűvé tett *Zarándok útja* a regényesség igényét is kielégíti, miközben a kegyes élet szabályait ismerteti meg olvasóival. Ezért írja a

---

²⁴ Kurt MAY, *Das Weltbild in Gellerts Dichtung*, Frankfurt am Main, Diesterweg, 1928.; Moriz DURACH, *Christian Fürchtgott Gellert: Dichter und Erzieher*, Dresden, Heimatwerk Sachsen, 1938 (Schriftenreihe: Große Sachsen – Diener des Reiches, 6).

²⁵ PETRIK, I, 881.

²⁶ *Világírodalmi Lexikon*, III, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1975, 478–479. NÉMEDI Lajos cikke.

²⁷ G. nevezetű svédi grófnének rendes történeti egy jubászi játékkal egyetemben, ford. SZLÁV. S. J., Kassa–Pozsony, Landerer Mihály, 1778. – VÁRADY Imre, *Gellert hazánkban*, Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1917.

²⁸ *Világírodalmi Lexikon*, i. m.

²⁹ GÁLOS Rezső, *Szentjóni Szabó Gellert-fordítása*, EphK, 1906, 355–362.

³⁰ SÜKÖSD Mihály, *Tudós Weszprémi István: Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, Bp., Akadémiai, 1958, (Irodalomtörténeti Füzetek, 16).

könyv ajánlásában a következőket: „Bátorkodom azért igyekezetemnek tsekély gyümölcsét, és a mástól fordítatott első részt is alázatos Személyemmel együtt a Nagyságtok Kegyességébe alázatosan ajánlani, és egyszersmind tökéletes indullal kívánom, hogy az Úr Isten Nagyságtok illy kegyes végre való adakozásokat kedvelje, és a maga Szent Lelke által, a Siralomnak völgyén való bujdosásokban, mehessenek nyereségről nyereségre, erőről erőre, mígnem bejutnak a tökéletes szépségű Sionba.”³¹

Tordai Sámuel, úgy tűnik, elérte a célját. A *Zarándok útja* népszerű olvasmány lehetett. Ezt nemcsak kéziratos másolatai bizonyítják, hanem az is, hogy a Kolozsvári Református Kollégium nyomdája 1782-ben, egy kissé változtatott helyesírással, újra kiadta.³² Ezután a könyvnek, a puritán népkönyveknél többször tapasztalt sorsa lett. A nép által használt, kedvelt könyv eltűnik az irodalom magasabb régióiról és „ponyvára kerül”. Ez történt például az *Elvesztett paradicsom* prózai fordításával is.³³ A *Zarándok útjának* magyar fordítását elfelejtették.

1867-ben a *Zarándok útját* újra lefordítják magyarra. Az új könyv előszavában ezt írja a fordító: „Scotia universitását járó ifjaknak nem egyszer kellett szemrehányást állani ki, hogy magyarra még nincs lefordítva a *Zarándok útja*.”³⁴ A fordító nem nevezi meg magát, csak a B. L. monogramot használja. Ez Ballagi Lászlót takarja, a nagyhírű Ballagi Mór legidősebb fiát, aki a könyv kiadása közben, fiatalon, alig több mint húsz esztendősen korában meghalt.³⁵ Kiss Emil megállapítása szerint a fordítások összehasonlítása is azt mutatja, hogy Ballagi László nem ismerte a korábbi fordítást.³⁶ A könyvet a Hornyánszky nyomda adta ki, akiknek vevőköréhez tartoztak azok a protestáns házi gyülekezetek, akik a régi puritán szellemű könyvek vásárlói voltak. Ennek az olvasóközönségnek szánták ezt a fordítást is és nem is sikertelenül. A könyvből több kiadás, újranyomás jelent meg.³⁷ Kiss Ferenc visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Nagyszalontán az 1880-as években a házi gyülekezetek egyik kedves olvasmánya volt a *Zarándok útja*, amit többször közösen áttanulmányoztak és a legapróbb részleteikig ismerték.³⁸ A századforduló éveiben a *Zarándok útját* tartották a protestáns falvakban a Biblia után a legolvasottabb könyvnek.³⁹ Móricz Zsigmond ezt írta visszaemlékezéseiben. „A legelső könyv, amit megértettem vala-

---

³¹ *Keresztyén utazás a boldog örökkévalóságára...*, Kolozsvár, 1777, Ajánlás.

³² PETRIK, I, 365. – KISS, *i. m.*, 229.

³³ SZIGETI, *Milton...*, *i. m.*

³⁴ BUNYAN János, *A zarándok útja*, Pest, Hornyánszky, 1867, Előszó.

³⁵ *Révai Nagy Lexikona*, II, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1911, 509.

³⁶ KISS, *i. m.*, 229.

³⁷ A Hornyánszky nyomda 1867-es, 1890-es, 1892-es és 1898-as kiadásait ismerem.

³⁸ KISS Ferenc, *Magyar parasztpróféták*, Bp., 1942.

³⁹ *Révai Nagy Lexikona*, IV, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1912, 109.

mennyire, vagy legalább is valódi bővülettel hatott rám, a Zarándok útja volt.”⁴⁰ Veres Péter is megemlékezett arról, hogy ifjúkori nagy olvasmányélménye volt ez a könyv.

A könyvet vásárokon, vándor bibliaterjesztő árulták.⁴¹ Ma is lehet találni régi hagyatékokban rongyosra olvasott példányokat, amelyek arra utalnak, hogy szerették olvasni a *Zarándok útját* az emberek. Zugkiadások egész sora volt a kezemben, sajnos ezt senki nem gyűjtötte még össze, így ennek a különös könyvnek a hatásáról sem sokat tudunk. 1907-ben Szabadi Béla, Ballagi László fordításának felhasználásával, újra lefordította a könyvet. Ebből 1930-ig a Londoni Vallásos Traktátus Társulat kiadásában legalább öt kiadás jelent meg. Ez a fordítás nehézkes, nyelvében is elavult, s nem ad az eredeti könyvhöz hasonló élményt. 1945 után nem jelent meg a könyv Magyarországon. A külföldön működő Evangéliumi Iratmisszió, és a Primo Kiadó többször is kiadta. 1923-ban Löbel János újból lefordította a könyvet, és a Keresztény Könyvesház ki is adta, de ez a gyenge minőségű fordítás sem járt sikerrel. Így bár több mint kétszáz esztendeje magyar nyelven is olvasható ez a puritán remekmű, de máig nem talált méltó fordítóra,⁴² bár Szerb Antal szerint „stílusa a népi elbeszélő ajkáról feljegyzett mesék varázsszával hat... üdeségéből nem veszített az évszázadok folyamán”⁴³

Ennek a könyvnek különös hatását nem lehet jobban összefoglalni, mint ahogyan ezt Lord Macaulay tette. „Puritán körökben, amelyekből a színdarabok és regények szigorúan száműzve voltak, olyan hatása volt, amilyen az irodalom fényűzésének élvezetéhez szokott elmére soha semmilyen remekmű nem gyakorolhat. Bunyannak életében is és a halálát követő évszázadban is nagy volt ugyan a hírneve, de csaknem kizárólag a közép- és alsóbb osztályok vallásos családjainak körében, Az említett időszakban nagyon kevés jeles író akadt, aki tisztelettel említette volna... Jellemző az a körülmény, hogy egészen a legutóbbi időkig A zarándok útja-nak számtalan kiadása nyilvánvalóan mind a kunyhók és a cselédházak számára készült. A papír, a nyomtatás, a képek, mind a leghitványabb minőségűek voltak. Amikor egy könyv értékéről a művelt kisebbség, és az egyszerűbb emberek véleménye megoszlik, végül általában a művel kisebbség véleménye győz. A Zarándok útja talán az egyetlen olyan könyv, amelyet illetően száz év elmúltával a művelt kisebbség fogadta el az egyszerű emberek véleményét.”⁴⁴

---

⁴⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Életem regénye*, Bp., Atheneum, 1939, 188. – VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Bp., Akadémiai, 1962, 13–14.

⁴¹ KIRNER A. Bertalan, *A békési vásár*, Gyula, 1964 (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 55–57), 119.

⁴² 1988-ban még nem, azóta azonban elkészült JÁNOSHÁZY György remek fordítása, ami a kolozsvári Koinonia Kiadó gondozásában látott napvilágot 2005-ben.

⁴³ SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Bibliotheca, 1958, 366.

⁴⁴ Th. B. MACAULAY, *Goldsmith Olivér – Bunyan János*, ford. ASZALAY Gyula, Bp., Franklin Társulat, 1905 (Olesó Könyvtár), 5.

Puritán erkölcs és megtévedt grófkisasszony

Kevés izgalmasabb dolgot tudok elképzelni annál, mint amikor az idő korlátain átlépve egy valaha volt valóságot ismerhetünk meg. Az önéletrások kerek, ám konstruált képet mutatnak, az elbeszélő sajátos szemszögéből rögzítve a kapcsolatokat és az ábrázolt körülményeket. A közlésre nem szánt magánlevelezésekben nincs meg ez a felettes kontroll, viszont az esetek többségében csak töredékekben követhetjük a levélíró mindennapjait.

Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin (1720–1779) fennmaradt levelezése több éves munka után forrásközlés előtt áll. A 455 levél két iratcsoportban (C64/9, illetve részben C64/8) található a Ráday Levéltárban: többségében a szűkebb és a tágabb atyafiságtól származó, Szentpéteri Katalinhoz írt leveleket tartalmazza. A levelek feldolgozása során nyilvánvalóvá vált, hogy legfontosabb értéke az érintett középnemesi református családok négy évtizedes mindennapi életére vonatkozó gazdag tényadalék: a családi kapcsolatrendszer működése, az ünnepek és a hétköznapi megélése, betegségek kezelése, az utazások és a beszerzések lebonyolítása, a társasági alkalmak közvetlen ábrázolása. Ritka, ám annál öröndetesebb ráadásként fontos könyvtörténeti, egyháztörténeti és helytörténeti, továbbá a péceli rezidencia építéstörténetéhez kapcsolódó információkra is lelhetünk.

Jelen esetben nem egészében foglalkozom az anyaggal, hanem két levél kiemelésével egy skandalum történetét, illetve az esetből levonható etikai következtetéseket emelem ki. Az eset, ha nem is példa nélkül álló, de meglehetősen ritka volt a korban: Rádayné Szentpéteri Katalin unokahúga, cegei gróf Wass György és Szentpéteri Erzsébet legidősebb leánya, Wass Éva házasságon kívül gyermeket hozott a világra. Szentpéteri Erzsébet még a megrázkódtatás friss élményével tudósítja hűgát:

Czege 11 Aprilis
1762.

Edes kedves Ötsem Aszony

Ajanlom igaz atyafisagos szeretettel valo szolgálatomat minemü szörnyü Isten itéleti es gyalazat esek az en szeggeny bünös Hazamon az engedetlen vak merö es meg atalkodot erkötstelen nagygyob leanyom mijat az ki sem atya sem anya tanatszsara semit nem hajvan ilendő szerentseje leven nem egy az felete valo nagyra valo vagyodasert tizesesegen ferhez nem tutuk adni hanem nekünk es artatla[n] ket kiseb leanyimnak holtig valo keserüsegünkre es el felejthetetlen

banatunkra meg fatyazek Jakobal el mondhatyuk... hogy sirva megyünk mijata az Kopporsoban azertan kerem lelkiem edes Ötsem Aszony tselekegyenek valami irgalmassagot eretem es az mas ket artatlan Leanyomert en edes Ötsem Aszony el gondoltam ha eretem Szeremlyejine kedves Ötsem Aszony el szenyvedne az maga hazanal mivel otan senki nem esmeri en az ki küldeseben keresnek modot es hogy valami modon pesten vagy Buddan szemben lehetne vele az atkozotal kedves Ötsem Aszony azt edes Ötsem Aszony nem kívánom hogy az magajet költse reja adnek neki az milyenre erdemes es ha az el szakad az en keves jövedelmemből az mitsodasra erdemes lehet az nyakkaban vetni ez melet irtam Szeremlyejine kedves Ötsem Aszonynak egy levelet es petstseletlen hagytam olvassa meg kedves Ötsem Aszony es ha jova hagyja irjon kedves Ötsem Aszony melete mely atyafisagokat az Isten nem hagyja jutalom nélkül sem ezen az villagon sem az masikon ugy el tuta titkolni tölünk azon gonosz tselekedetit hogy valami elő nem akat jöni mind tagata akoron majd az gutaval üt meg minyajunkat ugy hogy en az mi szörnyü nagy banatunkat ki nem tudom irni... ezek utan az Uram kedves Sogor Urammat az Urat velem együt kedves edes Ötsem Aszont szerelmes egyetlen egy fival kedves Ötsem Uramal minden aldasokal atyafisagos szívves indulatal köszöntven magamat tovabrais igaz atyafisagokban ajalvan kerrem azert az en nagy pelda nélkül valo nagy esetemert ne vesenek ki az magok atyafisagokbol hanem inkab könyörögjenek eretem es meg maradot Isten utajiban valo szegeny gyermekejimert ezek utan maradok

Kedves edes Ötsem Aszonynak
igen meg kessedet szolgálója
Szentpeteri Ersebeth

[*Utóirat a levél első oldalának bal oldali margóján, bosszúbam:*]
PS ez irant valo atyafisagos irgalmas valaszat hova hamarab el varrom

A megtévedt grófkisasszony Erdély egyik legrégebbi családjába született: a cegei Wassok ősei már az Árpád-házi uralkodók idején birtokadományban részesültek, a 16. századtól kezdve pedig fejedelmi familiárisok, ispánok és kapitányok kerültek ki soraikból, és anyagilag is jelentősen gyarapodtak.¹

---

¹ A Wass-család történetére vonatkozóan ld.: W. KOVÁCS András, *A cegei Wass család a középkorban*, Erdélyi Múzeum, 2004/1–2, 1–40.; W. KOVÁCS András, *A cegei Wass család története (16–20. század)*, Erdélyi Múzeum, 2004/3–4, 1–56.

A család a 17. századtól egységesen és elkötelezetten a református felekezethez tartozott, társadalmilag az erdélyi vezető elithez, azaz a „főurakhoz” számították őket. A grófi címet 1744-ben nyerték el – ugyanakkor, körülbelül ettől az időtől fogva, egyre inkább csupán a helyi, megyei közéletre korlátozódott szerepvállalásuk; kúriáikon élve birtokgazdálkodással foglalkoztak. Wass Éva édesapja, cegei Wass György (1704–1777) a kolozsvári református kollégiumban végezte tanulmányait, majd rövid katonai pályafutása során, 1727–1733 között, Gyulai generális regimentjében Németországban és Itáliában szolgált. 1733 nyarán vette feleségül sajószentpéteri Szentpéteri Erzsébetet, a borsodi szolgabíró leányát. Éva leányuk 1734–1737 között született, őt három további leánygyermek (egyikük gyermekkorában meghalt), és végül az egyetlen fiú, Sámuel követte. Wass György élete meglehetősen eseménytelenül pergett le, egy fennmaradt jellemzés szerint „igen jó forma, nagy magas szál ember vala, de jámbor, szelid erkölcsű, elméje s judiciuma is szép volt, de promotiója sohasem vala, pedig bizony megérdemelte volna.”² Élete utolsó két évtizedében sokat betegeskedett köszvényével.

A Szentpéteri-családról jóval kevesebb tudható, a felvidéki református köznemesek közé tartoztak, és általában ebből a körből is házasodtak. Szentpéteri András szolgabíró (?–1740) és Szemere Kata (1687/1690k.–1750k.) hat gyermeke közül Éva és Sámuel szülőfalujukban, Sajószentpéteren alapítottak családot. Katalin – Ráday Gedeon felesége – eleinte a nógrádi Ludányban, később Pécelen élt, de gyakran tartózkodtak pesti lakásukban is. Szentpéteri Krisztina Fáy Lászlóhoz ment feleségül, ők a véletlenek szerencsés egybeesése folytán ugyancsak Pécelen laktak. Szentpéteri Erzsébet házassága után Cegén és Méhesen élt családjával; a levélben említett „öcsém Szeremlyejiné”, azaz Szeremley Károlyné Szentpéteri Judit pedig Felsőörrre követte férjét.

Az egymástól messzire sodródott Szentpéteri testvérek intenzív levélváltásokkal, és a nagy távolságok ellenére rendszeres találkozásokkal tartották a családi kapcsolatot. Ez utóbbiakat ésszerűen igyekeztek megszervezni: bécsi utazásaik alkalmával Felsőörrt ejtették útba, Sajószentpéteren a hegyaljai szőlőbirtokok felkeresését párosították a családi programhoz, Erdélyben pedig Rádayék nemcsak Wassékat, hanem a Teleki-rokonságot is látogatták. Rádayné Szentpéteri Katalin nemcsak földrajzi, de átvitt értelemben is a kapcsolati háló centrumában állt: náluk mindenki megállt egy kis időre, akár átutazóban volt, akár egyenesen hozzájuk, illetve Pestre igyekezett. A budai Császár-fürdőben pedig rendszeresen összegyűlt az atyafiság nyári fürdőkúrára. Emellett, a teljes levelezés tanúsága szerint, Rádayné rendszeresen közreműködött különböző családi kérések, beszerzések lebonyolításában. 1762 táján már betöltötte azt a szerepet is, hogy konfliktushelyzetek esetében tőle várjanak útmutatást, tanácsot, véleményt. Nála idősebb és rangban is felette álló Erzsébet nővére

---

² Idézi: W. KOVÁCS, *A cegei Wass család története (16–20. század)*, i. m., 22–23.

(a Ráday-család ekkor még évtizedekre van a grófi címtől) leveleiben tapintható alázattal, szinte csodálattal fordul hűgához, számos helyen egyértelműen megfogalmazza, hogy „öcsém asszony” nálánál ezerszer jobban ért ehhez vagy ahhoz a dologhoz, így döntését már előre elfogadja.

A kisebb-nagyobb ügyek azonban mind eltörpülnek ahhoz viszonyítva, ami 1762 áprilisában történt. A főszereplő Wass Évát jószerivel csak ebből az egyetlen levélből ismerhetjük meg, noha a levelezésben többször előfordul. A kis Évuskát 1738-tól emlegeti édesanyja (jól van, szépen cseperedik, üdvözlétet küldi az atyafiságnak). 1756-ban már ő maga ír levelet nagynénjének, Szentpéteri Katalinnak. Két fennmaradt levele csupa kedves banalitás: abroszokat köszön meg, majoranna vetőmagokat és egy bizonyos konfekta-receptet kér; egy étkészlet áráról kérdeztet, beszámol halálozási és házassági hírekről, elkéri egy bizonyos fátvulkendő mintáját. Édesanyja az ötvenes években rendszeresen ékszerek és ruhaneműk, kiegészítők beszerzésére kéri Szentpéteri Katalint: nem nehéz kitalálni, hogy leányai hozományát gyarapítja. 1762-ben Wass Éva minimum huszonöt éves, és még nem ment férjhez. A korban általános 16-17 éves kori házasságkötésekhez viszonyítva vénlány. Miért nem ment férjhez? „ilendő szerentseje leven nem egy az felete valo nagyra valo vagyodasert tiztesegesen ferhez nem tutuk adni” – Tehát többször is megkérték már, de ő nemet mondott, mert többre vágyott. Kérői minden bizonnyal derék erdélyi köznemesek lehettek, de Wass Éva arra a társadalmi pozícióra vágyakozott, ahová családja korábban tartozott: a főnemesi szűk elitbe. Vélhető, hogy származása, neve, rangja feljogosítja ilyen reményekre, és nem volt hajlandó számot vetni a valóval: az anyagi, vagyoni bázis megrendülése folytán a gazdag elit őt családtagként nem fogadja be. Anyja idézett levelében az említett „szűk jövedelem” nem túlzás: Szentpéteri Erzsébet egész életében azzal küszködött, hogy kevésből a lehető legtöbbet hozza ki. A Wass családban generációkon keresztül sok testvér és sok gyermek született, így a 18. század közepére birtokaik felaprózódtak, és véget nem érő örökösödési perek alatt álltak. Erdélyben a 18. század végéig jellemzőek voltak a török (és más) rablóbandák portyái; lázadások, járványok, egy-egy kedvezőtlen időjárású év mind hozzájárultak ahhoz, hogy a jövedelem bizonytalan, a megélhetés drága legyen. A Wass család presztízse nem csorbult, szívesen látták őket minden társasági eseményen, de mindenki tisztában volt azzal a körülménnyel, hogy anyagi lehetőségeik korlátozottak. Igen valószínűnek tűnik, hogy Wass Évának volt alkalma megismerkedni valakivel, akihez szívesen hozzáment volna, és talán a házasság kikényszerítésére kívánta felhasználni a korábban jött gyermekeket. Akár így volt, vagy akár csak a szerelem meggondolatlanságáról van szó, Wass Éva súlyosan tévedett: Szentpéteri Erzsébet leveléből egyértelmű, hogy a házasság, mint utólagos jóvátétel, szóba sem került. A gyermek apja – akinek kiletére nem derül fény – semmilyen formában sem vállalta viszonya következményét. A másokra háruló legsúlyosabb következmény pedig az volt, hogy a szintén eladósorban levő két fiatalabb lánytestvérré is súlyos árnyékot vetett nővérük botlása. Ezért a kétségbeesett szülők nem láttak más megoldást, mint a lehető leghamarabb és

minél messzebb eltávolítani megtévedt leányukat a gyermekkel együtt: előbb Pestre, Szentpéteri Katalin fennhatósága alá, aztán esetleg Felsőőrre.

A mit sem sejtő Szeremleyné Szentpéteri Judit egyszerre kapta kézhez nővérei leveleit. Egy már megkezdett levelet félbehagyva, első felindulásában Rádaynének válaszolt először:

Edes kedves NeNem Asszony

Nekem írni meltoztatot levelet kedves Edes NeNem Asszonynak tegnapi napon nagy szivem szomorúsagával vettem úgy anyira meg indultam s roszul is letem a busulas mijat hogy az nap epen nem irhattam... Edes NeNem Asszony meg valom hogy oly nagy tsudalkozással latam Vasne NeNem Asszony levelet hogy en bizony tsak nem el ajultam s meg most is fel nem tudom magamat talalni ezt soha nem hogy gondolni de almodni sem tutam volna it is be telik az en mondasom a kit sokszor mondotam kedves NeNem Asszony elöt hogy nemelynek eleg gyermeke van de eleg keresztye is van job let volna enek ha soha nem születet volna vagy regen meg holt volna en bizony ugy szegenlem hogy azt elege ki nem irhatom a mint kedves Edes NeNem Asszony írja a szegeny lejanyoknak eleg nagy kisebseg en Edes NeNem Asszony nem tudom mitsoda valaszt agygyak a szegeny NeNem Asszonyt igen szanom de hogy vegyem ide bizony atul felek it is visgalni fogjak a dolgot mi okert vagyon it hanem ha el titkolya az ember kinek a gyermeke ha fogok írni tsak kedves NeNem Asszonynak fogom a levelebe be zarni ha valami modon ot nem erne kedves Edes NeNem Asszonyt talam onet utana fogjak igazittani Erdelybe kedves NeNem Asszonynak de ugy igyekezem hogy ot erje kedves Edes NeNem Asszonyt most is írnek de olyan alkalmatlan vagyok az irasra mint ha az elmem sem volna jól... magamat kedves NeNem Asszony tapasztalt igaz atyafisagaban ajanlvan maradok

kedves Edes NeNem Asszonynak

Mig elek alazatos szolgálója

igaz atyafija

Ör 3. maji

Szentpeteri Judit

Szentpéteri Juditnak más sem hiányzott, mint egy szégyenbe esett unokahúg: az ő élete sem volt könnyű. Férje rokonsága sohasem szívelte, sőt gyermekekkel együtt mindkettejüket megrövidítették a szülők halálát követő örökségi osztozkodáskor. Nem érezte igazi otthonának a távoli Felsőőrt (idős korában vissza is telepedett a szeretett Felvidékre), és a Szentpéteri-lányok közül neki jutott a legszűkösebb élet. Testvéreihez szorosán kötődött, tőle telhetően

mindent megtett volna értük, de jelen esetben rámutat a terv leggyengébb pontjára: a székely Felsőőrön is sújtaná a Wass családot (s bár ezt nem írja le, rokonsként őket is), hacsak a lány teljes személyazonosságát nem titkolják el.

Sajnos, nem tudhatjuk, hogy végül miként rendezték el Wass Éva sorsát. Ez nem derül ki a Ráday-levéltárban fennmaradt levelekből, a Wass-levéltár pedig a családnak éppen ebből az ágából nem tartalmaz fennmaradt anyagot.³ Érdeemes viszont figyelmet fordítani arra, hogy erkölcsi szempontból miként élte meg, miként értelmezte Wass Éva cselekedetét rokonsága, amelynek minden tagja – beleértve a Wass, Szentpéteri, Ráday és Szeremley familiákat is – a református puritán erkölcsöt vallotta és élte. Természetesen nem a szűkebb értelemben vett, az angol eredetű puritán mozgalomhoz kapcsolható elvekről van szó, hanem arról az erkölcsi felfogásról, amit ebben az időben már általában jellemzőnek ítélték a hívő magyar reformátusok körében. (És amelyet a puritánusok etikája jelentős mértékben meghatározott.) De még ha ebben az értelemben is beszélünk puritán erkölcsről, azt a tételt kell bizonyítanunk, hogy az említett családok tagjai nemcsak külsődlegesen tettek eleget felekezetük kívánalmainak, hanem bensővé vált, élő hittel és annak megfelelő életvitellel éltek. Nem nehéz belátni, hogy külső forma szerint mindegyikük élen járt a református egyház támogatásában: Wassék a cegei református templomot restauráltatják (amelyet őseik építettek) és a kolozsvári kollégiumot patronálják; Rádayék is gondoskodnak istentiszteleti helyről Pécelen (templomépítésre itt csak a 18. század végén kerül sor), támogatják a sárospataki kollégiumot és számos peregrinust; Szeremleyék szintén a felsőőri eklézsia támogatói. Egyikük sem dúsgazdag, nem a feleslegből adakoznak, hanem saját igényeiket sorolják hátrébb: első az egyház.

Nehezebb a dolgunk a családtagok megélt és gyakorolt hitével kapcsolatosan megállapításokat tenni, de azért van néhány tényadat. A levelezés egészének tanúsága szerint valamennyien rendszeresen részt vettek az istentiszteleteken, és a Bibliát is rendszeresen kellett olvasniuk ahhoz, hogy az olyan szabad idézetek, mint az itt is előforduló „Jakobal el mondhatyuk... hogy sirva megyünk mijata az Kopporsoban”,⁴ gyakran a tollukra jöjjenek. Olvasmányaik között szép számmal előfordulnak hitmélyítő művek (ezek közül bizonyíthatóan Szentpéteri Katalin saját könyvei közé tartozott *Az isten vitézkező anyaszent-egyháza, Idvességes beszélgetések némélly válogatott szent-írásbeli helyekről; Kegyességnék nagy titka; Nevezetes vetélkedés az felől: Ha az Evangélicusok tudományaje uy, vagy az mostani Római valláson való Pápistáké?*).⁵ A Szentpéteri-testvérek unokahúga, Bárczay Klára imádságoskönyvet fordít és kompilál,⁶ a Wass család tagjai kö-

³ *A Wass család cegei levéltára*, kiad., bev., jegyz. W. KOVÁCS András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006 (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, 3).

⁴ Az idézet szövege pontosan a Károli-fordítás szerint: „Sírván megyek az én fiamhoz az koporsóba” (I Mózes 37:35)

⁵ Bod Péter könyve a szerző nevének megjelölése nélkül jelent meg Bázalben, 1760-ban.

⁶ BÁRCZAY Klára, *Jó illatú füst*, Kassa, 1763.

zött is akad imádságszerző, Telekiné Ráday Eszter pedig Erdély-szerte híres kegyes életéről. Valamennyiük leveleiben gyakori elem a hálaadás életük minden jó fordulatáért, és a fohász a nehézségekben. Szintén visszatérő kollokáció Isten útjainak kifürkészhetetlensége, és Istennek, mint szuverén Úrnak a megvallása. (Értelemszerűen bűnbánat vagy bűnvallás nem szerepel a hétköznapi magánlevelezésben; viszont mások nyilvánvaló bűneit – részegesség, tolvajlás, házasságtörés – elítélik.)

Wass Éva bűnét édesanyja nem egyszerűen gyalázatnak, hanem házán esett Isten ítéletének minősíti. Leánya elsősorban a szülőknél tartozó engedelmisséget szegte meg, lemoshatatlan szégyent hozott nevükre, azonkívül féktelen nagyravágyódása a számára elrendelt helyről is letaszította; megátalkodottságán meghiúsult jobb belátásra való térítése; hazugsággal – tagadással – a végsőkig titkolta állapotát. Amit azonban a legnagyobb vétkének tart: tettével két hajdon hűgát hozta hátrányos helyzetbe házassági esélyeiket illetően. (Ugyanezt hangsúlyozza Szentpéteri Katalin és Judit is.) Míg korábban Szentpéteri Erzsébet nem tett különbséget leányai között, most a legkemenyebb szavakkal szól Éváról, közte a legsúlyosabb „átzokozott” jelzőt is használja, és kiveti őt „Isten útjaiban” megmaradt gyermekei közül. Empatikus szeretetről szó sincs, de magát is részesnek tekinti a gyalázatban, ezért írja hűgának, hogy „az en nagy pelda nélkül valo nagy esetemert ne vesenek ki az magok atyafisagokból”. A máskor szelíd Szentpéteri Juditnak sincs jó szava Wass Éváról: „job let volna enek ha soha nem születet volna vagy regen meg holt volna”, és részvétét kizárólag nővérenek tartja fenn. Szembetűnő, hogy szexuális vonatkozásról még biblikus szóhasználatlaltal sem tesznek említést, azaz a „paráznaság” vétké fel sem merül, mintha a törvénytelen gyermek megszületésével egy még súlyosabb szintre került volna Wass Éva esete.

Egyértelmű tehát, hogy a puritán erkölcsben domináló biblikus bűn szemlélet és a mindennek felett Istennek engedelmes, mértékletes és a világban elfoglalt helyzetnek megfelelő életvitel követelményrendszerében a boldogtalan grófkisasszony jóvátehetetlenül elbukott. Bármint alakult sorsa 1762 tavaszán, Szentpéteri Judit szavai beteljesedtek: ezt követően soha többé nem esik róla említés a levelezésben, mintha meg sem született volna, vagy meghalt volna. Szentpéteri Erzsébet továbbra is rendszeresen beszámol gyermekei sorsáról – idővel a két kisebbik leány annak rendje és módja szerint férjhez ment –, de Éva már nem szerepel közöttük. Pedig élt, és az utolsó adat, amit róla ismerünk: valamikor egy későbbi időpontban férjhez ment báró Kemény Zsigmondhoz, akinek harmadik felesége volt. Utódokról nem tudnak a genealógiák, viszont ezzel a házassággal Wass Éva mégiscsak megkapaszkodott abban a körben, ahová oly nagyon kívánczolt: az ősi erdélyi családok között.

Bod Péter szótárának lexikográfiai modellje

A 2002-es Bod Péter konferencián hangzott el Voigt Vilmos előadása *Magyar folklórtörténeti adatok Bod Péter szótárában* címmel. 1995-ben jelent meg Hargittay Emil, Kecskeméti Gábor és Thimár Attila szöveggondozásában az 1767-es nagyszombati szótárkiadás hasonmása, amely voltaképpen Pápai Páriz Ferenc nevezetes művének átdolgozása, amint a címlapon is olvashatjuk: „Nunc vero proverbiis selectioribus interspersis... aliisque necessariis & jucundis Accessionibus locupletatum intentione ac labore Petri Bod. Novae huic editioni nunc primum addita est Lingua Germanica in Parte posteriori.” Bár az eredeti, 1767-es nagyszombati kiadás sem ritka nagyobb könyvtárainkban (egy jobb, régi gimnáziumi bibliotékában legtöbbször megtalálhatjuk), a hasonmás mégis nagy segítséget jelent a kutatók számára, így a becses szókönyv egészen közkeletűvé válhatott. Ezt a tényt méltányolja és ünnepli Voigt Vilmos, aki a megjelenést a kutatás újabb feladataként értelmezi: „Ezt adta ki hasonmásban 1995-ben Hargittay Emil szerkesztőtársaival – úgyhogy most elkezdődhet e szótár feldolgozása, tüzetes elemzése.” Olvasva és megfogadva a buzdító szavakat, erről a kiadásról igyekszünk újabb összefüggéseket kideríteni.

Voigt Vilmos tanulmányában legalább két olyan megállapítás van, aminek a továbbgondolása mindenképpen megfontolandó és teoretikus távlatokat nyit. Érzékeli, hogy szótáriródmunk minden darabja szorosan illeszkedik saját korának *tudományelméleti rendszerébe*, ezek ismerete nélkül megállapításaink hiányosak lehetnek: „Szótáraink történetével sokat foglalkozott a magyar nyelvészet, még a művelődéstörténet is. Mégis, mintha elhalványulni látszana a felismerés, hogy ezek logikai–tudományos konstrukcióként is igazán számottevők.” Voigt Vilmos másik fontos megállapítása a tudományelméleti paradigmaváltás kérdéskörére irányul, vagyis arra, hogy Bod műve – bizonyos jelek ellenére – a felvilágosodás előtti korszakhoz tartozik: „Leginkább Bod Péter esetében volna szükség és lehetőség ilyen kontroll elvégzésére. Említettük már, hogy a klasszikus magyar szótárirók közül az ő gyakorlati teológiai ismereteit tarthatjuk a legalaposabbaknak. Ezenkívül ő még a felvilágosodás előtti felfogást képviseli, azaz nem nála kell keresnünk az „új” ideológia szemantikáját.”¹ A továbbiakban e teoretikus igényű kérdésekre próbálunk részleges választ keresni.

A tanulmány a Debreceni Egyetemen a TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 pályázat támogatásával készült.

¹ VOIGT Vilmos, *Magyar folklórtörténeti adatok Bod Péter szótárában = Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TŰSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 15), 166, 174–175.

Szenci Molnár Albert leválasztotta a középkori vocabularium antropológiai és nyelvfilozófiai rendszereiről a magyar lexikográfiai hagyományt saját művei megteremtésével. Lexikográfiai műveiben egyesítette a reneszánsz itáliai és svájci–német ágának tulajdonságait. A humanizmus–reneszánsz nyelvi–irodalmi eszményében kiemelkedő helyet foglal el a szótár. Két fejlődési fázisban indokolt végighaladni. Először – a göröghöz hasonlóan – el kell készíteni a latin nyelvi kifejezőeszközöknek a göröggel megegyező bőségét (*copia verborum*) bizonyító gyűjteményt; így születnek a hatalmas thesaurusok, promptuariumok.

Az ókori latinoknak még a göröggel összehasonlítva kellett bizonyítaniuk saját nyelvük amazzal való egyenrangúságát. A reneszánszban a megújuló latinnak az ókori eredetihez fogható képességét és értékeit kellett igazolnia, valamint alkalmasságát a megújuló tudományos gondolkodás és a művészetek számára. A harmadik körön a vulgáris nyelveknek kellett bizonyítaniuk a klasszikus nyelvekhez mérhető alkalmasságukat. Ennek új fejezete nyílik, amikor a vulgáris nyelvek immáron egymással is, és az etalonként értelmezett klasszikus nyelvekkel is összemérhetővé válnak. Ezt a nyelvfilozófiai, tudományelméleti igényt elégítette ki immáron a maga hatalmas vállalkozásával a fokozatosan tizenegy nyelvűvé duzzadó *Calpinus-szótár*, amelyben már a magyar nyelv is helyet kapott Laskai Csókás Péter jóvoltából (1585), amelyet föltétlenül ösztönöz a nyelvek versengését hangoztató gondolat, a *glottomakchia*. Az elmondottakat a reformáció annyiban módosította, hogy az ókori tudományosság és annak a reneszánszban megújított egész fegyvertárát a hitújítás irányából értelmezte: mindez a Szentírás – mint kizárólagos üdvforrás – igazi megértésében, magyarázatában és hirdetésében található meg valódi jelentőségét. A vulgáris nyelvek csak akkor mérhetőek a három szent nyelvhez, ha bizonyos kritériumoknak megfelelnek. A grammatikai törvények mellett azonban még olyan feltételeknek is kell érvényesülniük, amelyek a nyelvet *alkalmassá teszik a retorika által megszabott feltételek teljesítésére*. A *puritas* a nyelv tisztaságát jelenti, a helyes nyelvhasználatot, ami nélkül lehetetlen anyanyelven művelni a tudományokat és művészeteket, amihez elengedhetetlen az anyanyelvű retorika magas színvonalának biztosítása. A *reformáció nyelvszemlélete szerint kettős meghatározottságú*: az anyanyelvnek alkalmasnak kell lennie részint a Szentírás anyanyelvre fordítására és ennek összes konfesszionális–liturgikus funkciójára, másrészt alkalmasnak kell lennie annak a retorikai–poétikai kultúrának a hordozására, amelyet az antikvitásban teremtett meg a görög–latin műveltség és újított meg a reneszánsz.

A 16. század lexikográfiai irodalma egyik legfontosabb vehiculuma volt az antik kultúra eszmetörténeti és retorikatörténeti recepciójának, szoros kapcsolatok fűzték a reneszánsz–késő reneszánsz filológiai tudásához, nyelvfilozófiai rendszereihez. Kutatásaik azt is megerősítették, hogy a történelmi lexikográfiát nem lehet leválasztani a műveltségi eszmények történetéről és a nyelv szerepéről a mindenkor uralkodó műveltségi ideálokban. Beigazolódni látszik, hogy minden korszaksajátosságához három alapkérdéssel kell közeledni a történelmi

lexikográfia keretében: 1. Milyen célcsoportja és felhasználási területe van a lexikográfiai műnek? 2. Hogyan lehet a nyelv helyét és szerepét az adott képzési rendszerben meghatározni? 3. Milyen nézet létezik a nyelv szerepéről a megismerési folyamatban?

A humanisták feladatai a *nyelv lehető legteljesebb uralmában* és ahhoz minden eszköznek rendelkezésére bocsátásában állnak, az *imitatio* program és módszer az oda vezető úton, az *eruditio* a képesség; egy sokoldalú tárgy- és nyelvismeret szónokként vagy íróként formailag tökéletes nyelvi kifejezést kölcsönözhet. A szó megértése, jelentésének kibontása a humanista műveltségmodell számára az ember lényegének kibontakozásával azonos. Így a filológia nem marad meg a szaktudományok szintjén, mint egy szaktudomány a sok közül, hanem filozófiai rangot kap. Ebben az értelemben a *studia humanitatis* számára a szó az ember meghatározásának egyik legfontosabb eszközeként jelenik meg, s ezzel tudományelméletileg megalapozott vezető szerepet kap. Ezért a filológia a humanizmusban nem az antikvitást előnyben részesítő kedvtelés, hanem lényege szerint filozófia. A szó, s kiváltképpen az antik szó oly nagy jelentőséget kapott, hogy a filológia magának igényelhetette a valóság különböző világaiban és elrendezéseiben történő feltárását. Angelo Poliziano szerint „A grammatikusoknak az a dolguk, hogy minden írásbeli művet – a költők, a történészek, a szónokok, a filozófusok, az orvosok, a jogtudósok alkotásait – vizsgálat alá vonjanak, és azokat magyarázzák. (Grammaticorum enim sunt hae partes, ut omne scriptorum genus... enarrent.)”² A humanista lexikográfus e kultúra és képzési szisztéma céljainak megfelelően egyesíti a *grammatikus*, *poéta* és *orátor* jellemzőit.

Ludovico Vives a grammatikusnak a lexikográfiával való további fontos összefüggéséről beszél: annak a népnyelv tudósának és mintegy kincstárnokának is kell lennie.³ A tanárnak továbbra is ismerni kell a tanulók anyanyelvét, amelynek segítségével a tudományos nyelvek tanítását könnyebben és kényelmesebben végzi. A tanárnak az anyanyelv egész történeti fejlődését ismernie kell, de nemcsak az újabbat, hanem a szavak régebbi elnevezéseit is, amelyek már használaton kívül vannak. Az új képzésben ez a grammatikus többé már nem a középkori tanár, aki a tanulók számára a szövegeket egy halom, gyakran érthetetlen és összefüggéstelen részlettel a disputáció számára előkészíti, tekintet nélkül arra, vajon a tanuló a lexikális jelentést megértette-e.

---

² Ernesto GRASSI, *A humanista tradíció: a 'res' és a 'verba' egyisége*, Athenaeum, 1992/2, 74–75.

³ Mechthild BIERBACH, *Grundzüge humanistischer Lexikographie in Frankreich: Ideengeschichtliche und rhetorische Rezeption der Antike als Didaktik*, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 1997, 102: „Vernaculam puerorum linguam exacte cognoscet, ut commodius per hanc et facilius eruditas illas tradat; quod nisi in lingua patria aptis et propriis ad eam rem, de qua loquitur, utatur verbis, fallet subinde pueros, isque error adultos iam et grandes pertinaciter comitabitur: ...teneat memoriam omnem vetustatis linguae patriae, et cognitionem non verborum modo recentium, sed prisorum quoque, et quae iam exoleverunt, sitque velut praefectus quidam aërii linguae suae, nam ni ita fiat, quum unaquaeque lingua mutationes crebras recipiat, libri ante centum annos scripti non intelligerentur a posteris...”

Az *erudíció* fogalmának korabeli értelmezése összefügg a *cognitio rerum* fogalmával. A humanisták számára a *cognitio rerum* elsősorban nem személyes megfigyelés vagy tapasztalat eredménye, hanem annak a teljességnek a megismerése, amelyet az antik szerzők szövegei (részben azok reneszánszban megújított kiadásai, kommentárjai) megeremtettek. Ez az ismeret a megszerzett retorikai tudással továbbadható; a nyelvi képzés – mint előfeltétel – szükséges a szövegekbe foglalt tudás számára, az ismeretek megszerzése a szövegekből újra célja a kiművelt beszédnek. Az erudíció tudásigénye egyetemes, ámde minden ismeret a kifejezőkészséget szolgálva van hozzárendelve. A képzés gyakorlatában az új módszer szerint a *cognitio verborum* ellenében a *cognitio rerum* nem vagylagos döntés, hanem mindkettőhöz egyidejűleg ugyanazokat a szövegeket sajátítja el. A humanista lexikográfia a képzés szolgálatában áll, ez másrészt jellegzetessége a vázolt kétoldalú erudíció-fogalomnak.

A humanista lexikográfia csak igen kevésé hasonlítható a 17–18. század enciklopédiáifogalmához, ebben az esetben a megismerés folyamata a (görög, latin) nyelv által hordozott, abban kifejezett, értelmezett, kommentált műveltségre vonatkozik. 1576-ban jelent meg Strassburgban Stephanus Doletus (Étienne Dolet) *Phrases et formulae linguae latinae elegantiores* című kötete, amelyhez Sturm írt bevezetőt. Gondolatmenetében szinte egy ideális szótár – a teljes nyelvi megismerés – sajátosságait fogalmazza meg, egyértelmű, hogy ennek az ismeretanyagnak a köre a római írók által használt és ránk hagyományozott tudásból származik: „atque utinam... Doletus: aut aliquis alius hanc rationem potuisset perficere, ut integram linguae latinae suppellectilem accumulata[m] et artificiose dispositam atque instructam haberemus: rerum diuinarum: naturalium: stirpium et plantarum: animantium et beluarum: artium atque doctrinarum: hominis etiam atque humanitatis nominibus et verbis et vocabulis: omnibusque sententiarum formulis digestam: ijs omnibus quae a Romanis usurpata: a scriptoribus nobis relicta sunt, quae adhuc sua carent absolute, tametsi praeclaram operam nauauerint magni uiri: Lexicis, commentarijs noctium atticarum, saturnaliorum, miscellaneorum, dierum genialium, antiquarum lectionum, Thesaurorum, aduersariorum, collectaneorum, annotationum. ueruntamen ordinem adhuc, et plenitudinem, et copiam maiorem atque perfectionem, etiam hac aetate mea ingrauescente animus meus requirit.”⁴ Az idézet is mutatja, hogy a humanista lexikográfia önmagát az antik szövegek és az ezekre épülő kommentáriródlalom követőjének látja. Az erudíció szövegkövető, a nyelvi és tárgyi erudíció antik szövegekben van lefektetve.⁵

---

⁴ BIERBACH, *i. m.*, 235–236. – Stephanus DOLETUS, *Phrases et formulae linguae latinae elegantiores*, [Argentorati], 1596. művének P 977 Helmst 8° jelzetű példányát a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek-ben tanulmányoztuk.

⁵ BIERBACH, *i. m.*, 149–150: „Res und *verbum* sind spiegelnd aufeinander bezogen, das eine wird nicht ohne das andere gedacht, analog ist Sprachvermittlung immer auch Vermittlung von Sachkenntnis. Aus der Sicht der Humanisten ist Sprachwissen nicht ein Wissensbereich neben möglichen anderen, sondern gleichzeitig mit dem sprachlichen Wissen und Können wird immer auch das Weltwissen derer erworben, die die Texte, an denen gelernt wird, verfaßt haben.” 153: „Die *cognitio rerum* der Humanisten ist in erster Linie kein Produkt individueller Beobachtung und

A retorikai–poétikai kifejezőképességhez a *copia* mellett fontos volt a *varietas* elvének érvényesülése, amely a középkorban nagyon ellaposodott, különösen a grammatikaközpontú tanításban. Voltaképpen ennek része a jelzőként használt melléknevek szótárszerű összegyűjtése (*epithéta*), amelynek igazán nagy szerepe lehetett a *varietas* és *copia* elvének megvalósításában, hiszen ezek szinonimák is egyben. Az igényesebb gyűjtemények a dialektika szempontjainak figyelembevételével készültek, ahol érvényesítették a szubsztancia, akcidencia, faj, nem, fajta, okok szerinti felépítést, jelentésselkülönítést.⁶ A *copia* és a *varietas* szempontjai magasra értékelik a beszéd során a proverbiumok, apophtegma, paroemiák használatát, ezt Vives is hangoztatja, mert azoknak jelentéssokszorozó, -bővítő erejük van.

A nyelv tanulmányozásának központjában nem az egyes szavak állnak, hanem a szavak kapcsolódásának sajátosságai. A beszélő nyelvi közösség, de az egyén nyelvhasználatának sajátosságai is a szavak kapcsolódásának rendszerén keresztül ragadhatók meg, szintagmatikus környezetükben, jelentésmódosulásukban. Ezért aztán a legjobb lexikográfiai művek törekszenek a szavak mellett minél nagyobb számban formulákat közreadni.

Mivel az antik kultúra hatalmas méretű, eleve paradox vállalás ennek a kulturális dimenzióknak – úgymond teljes – lexikográfiai megjelenítése bármely vulgáris nyelven. Szükségszerű, hogy a kor lexikográfiai műveinek döntő többségében ott kísért az aszimmetria a latin javára s az ezzel való birkózás. Ez a hatalmas kulturális gravitáció természetesen Petrus Dasypodius – de majd Szenci Molnár – műveit is jellemzi.

A 17. század elejének szemléletváltozását jól tükrözi a pfalzi–hesseni kései humanizmus jelentős képviselőjének, Johann Heinrich Alstednek két műve. 1620-ban adja ki Herbornban *Septem artes liberales, quae constituunt tertium Encyclopaediae philosophiae tomum* című munkáját, amely tulajdonképpen *Encyclopaedia* című művének egy fejezetét dolgozza át és jelenteti meg önállóan.⁷ A hét szabad művészet korábban megszokott rendszere helyett azonban a tudományoknak más összefüggését használja Alsted: I. Lexica, II. Grammatica,

---

Erfahrung, sondern die Gesamtheit der Erkenntnisse, die in der antiken Texten niedergelegt ist. Das Sprachstudium ist nicht um seiner selbst willen da, sondern um das Wissen der Alten in den Texten erschließen zu können und um in geschulter Rhetorik selbst wieder dieses Wissen weitergeben zu können.” (Kiemelés tőlem – I. M.)

⁶ Erre látunk példát Simon Pelegromius *Synonymorum Sylva* című 1535-ös munkájában, amelynek bevezetője világosan mutatja szerzője szempontjait: „Ea autem synonymorum, siue per Synonymiam variandi ratio, primum ac omnium maxime ex Dialectica traditione desumi poterit... Ac ideo praescribit nobis, quomodo omnium rerum essentiam siue existentiam aut substantiam, genus, species, proprietates, conditiones, accidentia... sicut Dialectici doctores praecipiant, collocare possimus. Ex eiusmodi conditionum, proprietatum, accidentium et causarum multiplicitate, nascitur rerum appellandarum et describendarum multitudo et varietas.” BIERBACH, *i. m.*, 218–219.

⁷ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) G. 813 jelzetű példányát használtuk. (Rövidítése a továbbiakban: TtREN)

III. Rhetorica, IV. Logica, V. Oratoria, VI. Poetica, VII. Mnemonica.⁸ A *lexicának* nagy szerepet szán, hiszen kiemelt helyen, legelsőként tárgyalja. A *lexica az a művészet (tudomány), amely átadja, hagyományozza, tanítja a szavak jelentésének megismerési szabályát, másképpen lexikográfianak* nevezzük. A *lexica eszközei egyszerűek, vagy összetettek, bonyolultak*. Egyszerűek a *vocabulariumok*, ahol az egyszerű szavak természetét és használatát vizsgálják. Ilyen a *nomenclatura, dictionarium, lexicon, synonymia, thesaurus, sylva* és más hasonló művek. Összetettek a *phraseologia, anthologia, vagy florilegium*. Azokban a szerkezet és a kifejezések eleganciájára irányul a figyelem. Ezek a *selecta, analecta, cornucopiae, elegantiae, florilegia, vagy polyanthae, adagiumok és proverbiumok, etimológiai szótárak és hasonló írások*. A fölsorolásból kiderül, hogy *Alsted a lexikográfiát az előző évszázad retorikai tapasztalatai alapján tekintette önálló diszciplinának*, hiszen olyan gazdag lexikográfiai irodalom keletkezett, amely a hagyományos szótárfunkciókat megsokszorozta. Ezért kapnak helyet a legkülönbélebb szinonima és frazeológiai gyűjtemények, önálló csoportot alkotnak adagium gyűjtőnévvel a közmondásszerű kifejezések. Mindezek mögött természetesen ott áll a *copia verborum* alapvető retorikai igénye, a *ciceronianizmus* elméleti rendszere.⁹ Az *Encyclopaedia* 1630-as kiadásában a II. kötet *Philologia* című fejezete hat részből áll: *lexica, grammatica, rhetorica, logica, oratoria és poetica*, hiányzik a korábban látott *mnemonica*.¹⁰ Ezekről a tudományokról azt mondja Alsted, hogy összességükben és egyenként rendelkeznek azzal a képességgel, föltétellel, hogy a retorikát irányítsák: „Hae siquidem artes omnes et singulae hoc sibi habent propositum, ut orationem dirigant.”¹¹

⁸ Ezen tudományelméleti összefüggést itt most nem taglalhatjuk részleteiben, mindössze annyit jegyzünk meg, hogy a fölsozlásból egyértelműen kiderül a szerző ráizmusa, hiszen a *rhetorica* és *oratoria* szerinti különbségtétel egyértelműen innen származtatható, amint az egész enciklopédiában is markánsan kirajzolódik a ráizmus átfogó érvényesülése. Erről győzőtt meg bennünket e két fejezet – itt most nem részletezhető – tartalmi vizsgálata is.

⁹ Johann Heinrich ALSTED, *Septem artes liberales, quae constituunt tertium Encyclopaediae philosophiae tomum*, Herbornae Nassoviorum, 1620, 5: „Lexica est ars tradens modum sciendi vocabulorum significationis: *alias Lexicographia*. Instrumenta Lexica sunt simplicia et incompleta, vel composita et complexa. Simplicia sunt Vocabularia, in quibus natura et usus verborum simplicium expenditur. Huc pertinent Nomenclaturae, Dictionaria, Lexica, Synonymia, Thesauri, Sylvae et similia scripta. Composita sunt Phraseologiae et Anthologiae seu Florilegia. In illis elegantia structurae, in illis elegantia sententiae attenditur. Hujus itaque loci sunt Selecta, Analecta, Cornucopiae, Elegantiae, Florilegia seu Polyanthae, Adagia seu Proverbia, Radices Lingvae, et similes libri.”

¹⁰ Johann Heinrich ALSTED, *Encyclopaedia Septem tomis distincta...*, Herbornae Nassoviorum, 1630. A TREN A. 43 jelzetű példányát használtuk. – Legújában Szentpéteri Márton vizsgálta Alsted grammatikáról–retorikáról alkotott szemléletét, illetve az *Encyclopaedia* kombinatorikus–hermetikus sajátosságait. Ennek során érinti a lexikográfia értelmezését, jelentését: SZENTPÉTERI Márton, *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszere Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban*, ItK, 1998, 437–458.

¹¹ ALSTED, *Encyclopaedia...*, i. m., 266: „Hae siquidem artes omnes et singulae hoc sibi habent propositum, ut orationem dirigant.”

A romantika utáni tudományos gondolkodás szinte amnéziába zuhant, elfelejtette, hogy mily mohón érdeklődött a reneszánsz és barokk kor retorikai műveltsége a közmondások, szólások iránt, kutatásukkal önállóan megjelölt tudományág, a *paroemiologia* foglalkozott. A szólás- és közmondáskutatás utóbb szinte kizárólag a nyelvtörténet kompetenciájába került és hosszú ideig nem ismerték föl e speciális tudás esetében a retorika meghatározó szerepét; illetve inkább a népnyelvnek és műveltségnek a magas kultúrába való emelkedését vizsgálták ennek kapcsán. Ez utóbbi nézőpontnak nyilván megvan a maga – valamilyen szinten érvényesülő – létjogosultsága, de nem olthatja ki, és „nem válthatja le” azt a tudományelméleti helyzetet s azokat a kompetenciákat – azt az episztémét –, amiben a retorika generálta és értelmezte a paroemiologia szerepét. A romantika utáni nyelvtörténeti kompetencia eleve nagyra értékelte a nyelvi jelenségek között a népnyelvbe tartozókat, azok magas kultúrára gyakorolt hatását, s ez az episztémé jelentős részben kioltotta a korábbi, genetikailag a retorikához kötődőt, s ez – a retorikát egyre inkább mellőző – értelmezői tudatban is lényeges eltolódást, torzulást eredményezett.

A retorikai rendszerek folyamatosan az érvelés legfontosabb módszerének tekintették a logika–dialektika alkalmazását, bár ennek csak részleges érvényesülését javasolták. Arisztotelész *Rétorika* című művében több helyen fejt ki erre vonatkozó gondolatait.¹² Ami a dilektikában a szillogizmus, annak felel meg a retorikában az enthüméma (ez tulajdonképpen dedukció), az indukciónak pedig a példa, vagy exemplum a megfelelő párhuzama. Az exemplum tulajdonképpen retorikai indukció: az egyik egyestől a másik egyeshez jut el az általános beleértett láncszemén keresztül: egy tárgyat osztályba sorolunk, majd ebből az osztályból megadunk egy új tárgyat. Az exemplum akármilyen méretű lehet: egy szó, egy tény, egy tényállás, és e tények elbeszélése. Ez a meggyőző hasonlítás, az analógiára épülő érv, akkor lelünk jó exemplumra, ha rendelkezünk az analógiás látásmód adományával. Az enthüméma változata, vagy eszköze a gnóma, paroemia (maxima, paroimia, abagia, abagiones, sententia, proverbium, adagium elnevezése is használatos, bár ezek között árnyalatnyi eltérés valóban kimutatható); igen elliptikus forma, olyan enthüméma, ahol a következtetés kimondatlan marad. Olyan formula, amely az általánosat fejezi ki, de kizárólag azt az általánosat, amely a tárgy szempontjából választható vagy elkerülhető cselekedetre vonatkozik. Arisztotelésznél a gnómé alapja mindig az eikosz, a valószínű. A gnóma ugyan teheti a bizonyítást talányossá, paradox jellegűvé, vagy meglepővé, azonban homályossá nem. Amennyiben ez a veszély fenyeget, úgy jelentésvilágosító epilógust kell hozzáilleszteni. Bár alapvetően az enthüméma része, vagy annak funkcióját tölti be a gnóma, mégis szerepet kaphat az exemplumban, de a narratívában is hasznos lehet. Gyűjtésüket minden szónoknak javasolja Arisztotelész. Átkerült olykor az inventiók tanából az elocutióba (sokszor a nagyítás vagy a kicsinyítés alakzataihoz); a középkorban

---

¹² ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz., tan. ADAMIK Tamás, Bp., Gondolat, 1982, 12–17, 136–145, 225.

virágzott ki igazán, amikor létrejött a tudás egészét átfogó idézetek tárháza, amely jelentős mértékig gnómiikus elemekből állt, osztályozva, alfabetikus rendbe gyűjtve. Ennek a középkori hagyománynak ad új távlatot a reneszánsz retorikai tapasztalatát felhasználva Erasmus *Adagiorum Chiliades...*-e.

Baranyai Decsi Ludovicus Vives-t idézi, aki szerint „éjjel-nappal kellene tanulmányoznunk az adagiumokat, mert bennük különösen érvényesül a szavak és a dolgok bősége, mert azokban, mint a tudományokkal zsúfolt könyvesboltban, elsősorban a költészet és a szónoklás művészetének minden díszítményét a legékesebben föltaalálhatod.”¹³ A német reneszánsz már a 16. század legelején érdeklődik az anyanyelvű paroemia iránt, és ezt a reformáció csak fokozza. A korabeli szerző láthatóan anyanyelvének a klasszikus nyelvekhez mérhető képességét igyekszik fölmutatni, és gyűjteményével dokumentálni. A kultúra és a nyelv történeti jellegét meghatározónak tekintí, egyben szoros összetartozásukat hangoztatja. A paroemiákat a népi bölcsesség hagyományhordozójának tekintí, a jog és törvény kifejezésének, normáknak és általános érvényű szabályoknak. A paroemiákat azonban nemcsak gyűjteni és használni kell, hanem jelentésüket pontosan feltárni, azokat összehasonlítani, forrásaikat fölkatatni.

Szenci Molnár Albert szótárkiadásainak fokozatosan duzzadó retorikai-elméleti szóanyagára már hosszú ideje figyelünk, és jelentőségét méltatjuk.¹⁴ E szóanyag mintegy négyszázra rúghat, ehhez számítandó még a paroemiológiai anyag és Horatius Toscanella terjedelmes fűgeléke a *Dictionary* esetében. Ez a módszer nem alkalmas arra, hogy kidolgozzon, bemutatson egy komplexitásra törekvő rendszert, arra sem számíthatunk, hogy e rendszer különböző szintjei azonos minőségben reprezentáltak jelennek meg; azonban irányultsága, elemei, szándéka jellemezhető. A paroemia mellett az a szócsoport a legsikeresebb, amelynek meghatározása a lexikográfiai műfaj tágabban értelmezett szabályai között még hatékonyan, szakszerűen elvégezhető. *Ezek nagyobb része az elokúció szférájába tartozik*, meghatározásaik, példáik szemléletesek, pontosak. A szótár három – Szenci életében megjelent – kiadását áttekintve azt látjuk, hogy a legerőteljesebb gyarapító tényező a retorika–poétika. A latin–magyar részt nagymértékben gazdagítja a prozódiai példatár.

Feltétlenül igazolható öt esetben a paroemia verses formájának tudatosága, amelyek egyben öt retorikai alakzat példái is, ezek „Metonymia, *Neve*

---

¹³ *Adagiorum Graecolatinoungaricorum Chiliades quinque: Ex DES. ERASMO, HADRIANO Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Parimiographis excerptae, ac Ungaricis prouerbis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera successina IOANNIS DECII Baronij.* Excudebat Iacobus Klöf. BARTYPHAE, 1592. (hasonmás kiadás), kiad. MOLNÁR József, Bp., ELTE, 1978, A6v: „Certe enim non immerito iudicauit Ludouicus Viues hoc opus Adagiorum (t. i. Erasmust, I. M.) dies atque noctes esse ab omnibus legendum, propter summam et rerum et verborum copiam, quippe in quo veluti in taberna quadam amplissima, cum aliarum plerarumque scientiarum, tum in primis Poeticae ac Oratoriae artis ornamenta omnia decentissime digesta inuenire possis.”

¹⁴ Vö.: IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Reformáció), 31, passim.

elváltoztatása, midőn ember az pohart megíjsza, s az Bort mas keziben adgya Es az Cicerot altal olvassa, az Terentiust kitanollya; Paronomasia, Hozza nevezés, midőn ket hasonlo szónac sokkal külemb az értelme: ut, Nem fapostilla, hanem lapos tegla, Nem Teve, hanem terbel tele. Az Paromaeon ezhez hasonlo figura, ut: most nem Pap, az ki nem kap; Prosopoeia, Személy szerzés, Mikor nema dolgoknac beszellest talaydonitunc, ut: Sir az Szeggeletben az Igassag, Rikolt az utzakon az Hamissag: ezt Könnyves semmel nezi az varos falai. Syncrisis, antithesis, comparatio, Ket külömbözö dolgocnac összeretése, ut Vert nyfen veretlent. Te tul s en innen, te hagyiczad, s en ütöm.” Tüzetesen átvizsgáltuk a *Dictionarium* 1611-es és 1622-es kiadásait, eszerint 434 paroemia szerepel azokban.

A paroemiák éppen a scriptura és az oralitás közötti „kulturális térben” hatottak, sarjadtak, bonyolult kölcsönhatásuk csak a korabeli történeti paroemiográfia alapelvei szerint írható le és értelmezhető. Amit saját befogadói jelenünk esetleg orális eredetűnek gyanít, azt a gyanút tüzetes vizsgálat sokszor megcáfolhatja. Egyébként is bonyolult „áramlás” történhetett a scriptura és az oralitás pólusai között: a romantika utáni episztémé más tudományelméleti térbe helyezte a paroemiográfiát, mint ahogyan az korábban elhelyezkedett a reneszánsz, késő- reneszánsz tudásszerkezetében. A reneszánsz, késő- reneszánsz időszakában a scriptura mellett létezett egy „másodlagos oralitás”, amely tulajdonképpen a scriptura tudáskészletének egy – tekintélyes – részét szóbelivé változtatta, bár eredete egyértelmű és nyilvánvaló volt a scripturát birtokolók számára. Ennek abban állt a szerepe, hogy valamiféle „Kulturgut”-ként memorizálták a scriptura műveltségének jelentős részét, hogy az az oktatásban elsajátítható és gyorsan alkalmazható legyen. Így a kulturális elsajátításnak, intézményesített képzési rendszereknek elfogadott módszerévé vált. (Ne feledjük, hogy maga a retorika is minden írott szabályrendszere és imitációs gyakorlata ellenére *igazi, hatékony kommunikációs formájának a verbalításban elhangzó szónoki beszédet tekintette.*) A valódi orális kultúra természetesen alapvetően az írott kultúrán kívül létezett, jellege, terjedelme, hagyományozó technikái erősen eltértek az előzőtől, azonban éppen a paroemiologia komolyan érdeklődött iránta és bevonta a scripturában megfogalmazott és működtetett elméleti rendszerekbe. A reformáció megnövelte az anyanyelvű műveltség kulturális esélyeit, egyre jobban bevonta a scriptura tartományába, egyre bonyolultabb kulturális, liturgikus funkciókra tette alkalmassá és állandósította azokat. Ez a folyamat megnövelte a scriptura és az orális kultúra érintkezésének felületét, kölcsönhatásait felgyorsította, benne immáron az anyanyelvű scriptura egyre összetettebb képződményeivel. Ebben a modellben értelmezendő a paroemiologia megújulása.

Számos paroemia csak nagyon alapos ókortudományi, filológiai ismeretek birtokában értelmezhető. Akkor döbbenhetünk rá ezek igazi kulturális távlatára és összetettségére, ha visszakeressük azokat Erasmus *Adagiájában*. Ott több lapnyi beható filológiai értekezésre, elemzésre bukkanhatunk, ahol a jelentésváltozatok- és változások gazdag felsorolását, összefüggését és rendszerezését kapjuk, azzal a szándékkal, hogy belássuk és fölismerjük a kultúra és nyelv je-

lentésképző összefüggéseit. *Egyik póluson a közeli jelentésazonosságot – a hasonló alapelvű szignalizációt – láthatjuk, a másik póluson azonban a latin eredeti és a magyar értelmezés-tolmácsolat között hatalmas szignalizációs különbség feszül.* Kisebbségben találkozunk olyan példákkal, ahol nyilvánvaló a jelentésekvalencia, vagy az ahhoz közeli szemantikai egyezés. „Sokat hallj, lass, keveset szolj. – Audi, vide, tace. Nehéz az agg rókát a torbe eyteni. – Annosa vulpes haud capitur laqueo. – Az czöbörből, az vederbe hágni, Ab equis ad asinos, De toga ad allium.” A fokozatok széles skálája alakult ki, ahol megtaláljuk az alapvető szerkezeti azonosságot szemantikai, szintaktikai szinteken, eltérés legfeljebb egy elemben jelentkezik, amely zavartalanul kicserélhető a jelentés csorbulása nélkül. „Nem pengeti az ijat, az ki madarat akar loni. – Non tundit nervum, qui vult transfigere corvum.” A latinban holló szerepel, a magyarban általában madár. „Ludra veštegetß Bénát. – Ranis vinum praeministras.” A lúd helyett béka áll, a széna helyett bor, de a szemantikai párhuzam és szerkezet sértetlen maradt: mindkét esetben a hiábavaló, oktalan igyekezet ironikus kifejezése a cél. Ehhez hasonló a „Ludra Bénát, ebre korpát veštegetß. – Cani das paleas, Asino ossa.”, ahol felcserélődtek az állatszereplők: kutyából liba, számból kutya lett. A paroemiák jelentős százalékában találkozunk az ironikus torzítás eljárásával, amit a paroemiologia kifejezetten retorikai eredetűnek-jellegűnek tekint.

A magyar nyelvű paroemiák egy része feltehetően valamely (ősi) orális örökség fejleménye, amit azonban jelentősen befolyásolhatott a bibliai, egyházi nyelv, hagiografikus–liturgikus hagyomány. Ez a kétféle tradíció találkozik és lép egymással bonyolult kölcsönhatásba a korszak paroemiái irodalmában Baranyai Decsinél és Szenci Molnárnál. Mivel az antikvitás antropológiai–kulturális hátterének jelentős része nem illeszthető a keresztény szemiózishoz, így szükségszerű a nagymértékű krisztianizáció. Ezt lépten–nyomon meg is figyelhetjük a korszakban, ami azonban sokszor sajátos – olykor groteszk – aszimmetrát hoz létre, ezzel eleve csökken a jelentésekvalencia esélye. Jobb esetben ez csak grammatikai szinten jelenik meg: „Isten is munkára fizet. – Dii facientes adjuvant.”, ahol a többes szám árulkodik a politeisztikus eredetről. Ugyanilyen a következő: „Meglehet ha Isten akarja. – Si libeat, servare procul quoque numina possunt.”, itt is nyilvánvaló a többes számban kifejezett pogány eredet. A „Nyomába sem hághat. – Nihil ad Parmenionis suem.” esetében a magyar legfeljebb távoli tipológiai párhuzamot teremt, megcsonkul: Nagy Sándor egykori hadvezérének személye kikopik az új szemiózishoz. Ehhez hasonló a „Követ vetni nálánál nagyobb. – Sus cum Minerva certamen suscipit.”, a magyarból azonban elvész a latin groteszk hangja a Minervával vetélkedő disznóról. A „Kiczin a bors, de erős. – Tydaeus corpore, at Hercules.”; láthatóan az antik szemiózis párhuzamát követi, az apró termetű, ám hatalmas (herculesi) erejű Tydaeus ellentéte mitológiai jelentését teljesen elveszíti, bár megmarad a szemantikai feszültség. „Fogas ebneq valo az czontrágás. – Prov. Lippus oculus solis radios non fert. Item, Non cui vis homini contingit adire Corinthum. Piguis venter non gignit sensum tenuem.

Gravius est idquam Trojam capere.” Egész paroemiaegyüttest sorakoztat föl, amelyben különösen az utolsó, egyértelműen a legnagyobb történelmi tettnek számító Trója elfoglalását idézi meg, mint amely csak a legnagyobbaknak való, s nekik sikerülhet. A magyar változat teljességgel kioltja ezt a mitológiai történelmének távlatát és méretet, leszállítja a hétköznapi tudat szintjére. „Nem mindenkor Papsaytja. – Non semper Saturnalia erunt.” A bőség után bekövetkező szükösség kifejezésére a latin az ókori aranykor ünnepet (Saturnalia) használja fel, a magyar részben krisztianizál. A „Hóbbu mint a Szent Ivan éneke. – Prolixius Iliade.” ugyancsak paradigmaváltó, amikor a terjedősen hosszúra nyúlt liturgikus éneket még az Iliásznál is terjedelmesebbnek mondja.

Az antik szemiózis szinte teljesen kiürül a hatalmas, gazdag kulturális háttérű paroemiából, amely a hajdani Trója – általában a nagy múltú civilizációk – pusztulását példázza: „Volt s’ költ. – Fuimus Troes.” A magyar paroemia elveszíti antik kulturális távlatát, s valami enigmatikusan redukált paradoxon marad. A háttérben álló irodalmi utalásrendszer szinte kimeríthetetlen, hiszen szerzők és művek sokasága szötte ezt a szemiózist. Ugyanez a magyar paroemia árnyalattal gazdagabb jelentésű Szárászi Ferenc említett kéziratoss gyűjteményében, bár ott sincs már jelen az antik kulturális távlat: „Fuimus Troes. – Mies haidan legeniok ualank.” A nyomtatott szövegben itt Erasmus hat folio lapon tekinti át a paroemia irodalmi–kulturális összefüggésrendszerét, valóságos filológiai értekezést olvashatunk.

Pápai Páriz megörökölte Szenci Molnár jegyzeteit, írásos dokumentumait, szótára bővítésére tervezett feljegyzéseit. Pápainál olyan auktorok is szerepelnek, akik Molnár nem, vagy alig voltak jelen: Sallustius, Tacitus, Suetonius, Gellius, Plinius. Elhagyja a közmondásokat, el a prozódiai tanítást elősegítő mnemotechnikai szempontból közölt verseket (valójában Henricus Smetius metrikai példatárát), mitológiai tulajdonneveket, sok idegen: német, francia földrajzi neveket. A latin-magyar rész teljesen Pápai Páriz alkotása. A magyar–latin rész ugyanis Molnár Albert szótárának magyar–latin része, a latin–magyar Pápai eredeti alkotása. A székelyek nyelvét is régebbinek tartotta, mint a magyart. (Vetustas kérdésének értelmezése)

Bod sehol sem mondja meg, hogy ki készítette a szótár német nyelvű szóanyagát. Előszava széleskörű magyar és nemzetközi horizontot tekint át. Ebben szól műve megszületésének okairól, műfaji mintáról, forrásairól. Röviden bemutatja Niccolo Perotti, Calepinus, Basilius Faber műveit. A reformációhoz köti az anyanyelvű műveltség elterjedését, amelynek Sárospatak, Debrecen, Kolozsvár voltak a központjai. A magyar lexikográfia legfontosabb műveit is felsorolja: Pesti Gábor, Szikszai Fabricius, majd *Újfalvi Imre szerepét dicséri*. (Ez határozottan figyelemre méltó, mert Újfalvi eléggé feledésbe merült. A 17. században azért nem emlegetik, mert egyházpolitikai küzdelmekben játszott harca kudarccal, megbélyegzéssel végződött. Ezért aztán hallgatnak róla inkább a kései utódok is. Azt érdemes lenne megvizsgálni, hogy itteni Újfalvit becsülő álláspontja esetleg megjelenik-e egyháztörténeti műveiben?) „Auxit tandem *Emericus Szájhás-Ujfalvi* Profess. Matheseos Debrecinensis, quae aliquoties

prodiit; non equidem ordine alphabetico, sed secundum materias sub variis titulis digesta. Eodem tempore in utilitatem puerorum *Sebaldi Hejden Colloquia, Dicta Graeciae Sapientum, Mimi Publani, Erasmi Civilitas Morum* puerilium in succinctas Quaestiones digesta, item *Dionysii Catonis Disticha de Moribus* ad Filium, omnia cum Hungarica interpretatione Debrecini fuerunt publicata, discentiumque manibus terebantur.” Részletesen ismerteti Szenci Molnár műveinek születését, jellemzi azokat. Elmondja Comenius magyarországi tevékenységét, műveit. Az újabb külföldi lexikográfiai irodalomból forrása volt Cellarius, Heineccius, Gesner, Albert Schultens és Tiberius Hemsterhusius. Az egész előszó sugározza Molnár Albert művének és egész munkásságának a szeretetét és megbecsülését.

A latin–magyar rész szókincsmodelljében az *eruditio* és *imitatio* reneszánsz szempontjait határozottan mérsékeli Bod Péter. Ha a latin jelentése bizonytalan, akkor Bod mindig a magyar szoros fordítását adja németül, vagy legalábbis a legtöbbször. „Tsöje a lombiknak, Fistula, rostrum cucumellae, das Röhrlein an einem Brenn- oder Dristilier-Kessel. Lombik: Alembicum, Stillatoria cucumella.” Ugyanez a lombiknál és Szencinél: „fistula, cucumella. Fistula: Czü, Cziv, Tsev, Sip. Virg: – *de collo fistula pendet.*” (Szerepel a Smetiusból átvett metrikai minta.) „Város gondja viseléséről való tudomány, Politica, die Staatswissenschaft.”

A paroemiologia szerepe lényegesen megváltozik a 18. század derekára. Már Pápai Páriz is erősen ritkította a paroemiákat művében, ezt tovább folytatja Bod Péter. A Szencinél megfigyelt közel négyszázötven paroemia alig a felére csökken. Emellett lényeges szemléleti változás érvényesül. A reneszánszban a paroemiologia nagy részben az antikvitás kultúrájából táplálkozott, majd fokozatosan vált egyenrangúvá az anyanyelvű proverbiumok világa. Azonban alapvetően a retorikai kultúra kontextusában értelmezhető szerepük, jelentőségük. Nyelvfilozófiai, dialektikai, retorikai összetettségük a korszak praeceptum irodalmában egyértelműen kifejeződött. Anyanyelvű változataik értéke sem a népnyelvhez való tartozásukból származott. Rendkívül bonyolult szemiozis szövődött a magas kultúra és az anyanyelvű paroemiák kölcsönhatásában, a világi és szakrális paroemiologia egybefonódása is megfigyelhető a 16–17. században. A 18. századra a retorika elveszíti korábbi tudományelméleti súlyát, nyelvfilozófia szerepét. Ennek következménye a paroemiologia térvészítése illetve fokozatos jelentésmódosulása. Az anyanyelvűség kulturális programja a paroemiológiát már népnyelvi jelentőségében méltányolja és fordul felé érdeklődéssel. Szenci Molnárnál az ókori gyökérzetet még jól mutatja, hogy minden paroemiának közli egy vagy több latin forrását, megfelelőjét. Igaz, már Molnárnál is sokszor láthatjuk a latin és magyar közötti jelentős szemantikai aszinkroniát, ami különösen a kulturális paradigmaváltásnál okozhat nagy feszültséget. Bod Péter paroemiái láthatóan már „belenyugszanak” a latin és magyar jelentéssíkok sokszor alig követhető távolságába. Célja inkább az, hogy kifejező, frappáns legyen a magyar paroemia, bármily szemantikai távolságra is kerül a latintól. (A latin egyre inkább úgy szerepel, mint egy fakuló, gyengülő

kulturális emlékezet jele.) A folyamat jellege egyértelmű: a magyar paroemiák láthatóan szabadulni akarnak a 18. században ókori–reneszánsz szemantikai gyökérzetüktől, retorikai-poétikai kulturális emlékezetüktől. Ehhez járul még az, hogy háromnyelvűvé teszi azokat Bod, harmadikként közli a német megfelelőket. Ezzel nagyon szépen beláthatóvá válik a paroemiák szemiozisa. A német nyelvű változat legtöbbször a magyar értelmezéshez simul. Ez abban az esetben problémátlan, ha a latin forrás jelentése sem esik túl messze a triád másik két tagjától. Nem tudjuk, Bod mit ismerhetett a 16. század óta hatalmasan virágzó német paroemiológiából, erre vonatkozóan nem is árul el semmit. A példák azonban azt bizonyítják, hogy inkább a magyar változat nyelvi ekvivalenciáját kereste vagy teremtette meg saját megoldásaiban: Erdőre fát vinni: *In sylvam ligna deferre, Noctuas Athenas. Holz in den Wald, oder Wasser in Rhein tragen.* (Utóbbi esetben jól látszik a németországi forrás – a Rajnába vizet hordani –, amely átkerült erdélyi közegbe.) Fakót is vonják, de fakó is vonja: *Dedi malum & accipi, es wird Böses mit Bösen vergolte. Fáratt lónak farka is nehéz: Prov. Longo ex itinere etiam palea oneri est. Einem erlegenen Pferd ist auch der Schweiff zu schwer. Minden a maga fazeka mellé szít: Prov. Omes sibi melius esse malunt, quam alteri. Ein jeder wünscht sich das beste. Egy fetske tavaszt nem szerez: Prov. Una hirundo non facit ver. Eine Schwalbe macht keinen Frühling. Fogas ebnek való a tsont rágás: Prov. Non cui vis homini contingit adire Corinthum. Es wird nicht ein jeder aller Sache Meister. Szenicinél: Lippus oculos solis radios non fert. Pinguis venter non gignit sensum tenuem. Gravius est id quam Trojam capere. Olly egészséges vagy, mint a hal: Prov. Sanior es pisce. Du bist gesünder wie ein Fisch. Hal barát, s hal számár is: Prov. Intervallo perit fames. Inter os & ossam multa accidunt. Es trägt sich oft viel in einem Augenblick zu. Addig hámtsd a hársfát, míg meghámlik: Prov. Dum pluit molendum est. Man muß das Eisen schmieden wenss warm ist. Igen tud a hajdú harangot önteni: Prov. Asinus ad lyram. Wie der Esel zum Harffen schlagen. (Itt a magyar szemiozist aligha lehetett a németre átültetni, ezért a latinhoz szorosan igazodó párhuzamot teremtet. Igaz, az eredeti paroemiában is nagy távolság van a latin és magyar között. Az eredeti szemantikai magja megmarad, azonban a hordozó grammatikai modell biztosan nagy hagyományú paroemia, sajátosan magyar tartalommal.) Tsikorog a kerék, megitta a kocsis a háj árát: Prov. Rota plaustris male uncta stridet. Wer nicht gut schmiert, fährt nicht gut. (Nagyon lapos a német, a latin szorosan követi.) Lúdra veszteget szénát: Prov. Ranis vinum praeministras. Man arbeitet an ihm vergeblich, oder an ihm ist Hopfen und Malz verloren. Sok lúd disznót győz: Prov. Ne Hercules quidem contra duos. Viele Hunde sind des Haasen Tod. A ház héjára hágott ludat többen tsudálják, hogynem az oda hágott tyúkot: Prov. Camelo transmissio, culex in cribro deprehensus fuit. Item: Dat veniam corvis, vexat censura columbas. Man siehet den Splitter in des anderen Augen, aber den Balken in seinem eigenen, siehet man nicht. Aki szekere sarkán ül, az énekét hallgassad: Prov. Ejus cantilenam canas, cujus plastro veheris. Man muß mit dem Wölfen heulen. Tudatlan mint a számár:*

Prov. Indoctior asino. dummer als ein Esel. Szencinél: Monacho indoctor. (Vagyis tanulatlanabb a szerzetesnél. Ez egyértelműen a protestáns hagyomány gúnyoló része, ami visszamegy Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturájára*. Vert viszen veretlent: Prov. Canis peccatum Sus dependit. Des Listigen verschulden, muß oft die Unschuld dulden.) Volt s költ: Prov. Fuimus Troes. Es ist um uns geschehen.

Szenci szótárkiadásainak fontos része volt a mindhárom kiadásban megjelent retorikai szókincs közlése. Ez fokozatosan bővül, és 1611 után ezer fölé emelkedik a száma. Pápai Páriz lényegesen csökkenti ezt a számot, Bod Péter újabb kurtítást hajt végre. E folyamat magyarázata a retorika csökkenő súlyú tudományelméleti helyzetéből fakad, a retorikai szisztema elemei közül eleve az elocutio kapott nagyobb helyet a lexikográfiai művekben. A 18. századi Magyarországon leggyakrabban használt retorikák között találjuk Freyer *Oratoriáját*, Cellariust, Heinecciust, Gesnert, Albert Schultens és Tiberius Hemsterhusius műveit. Valamennyiük közös jellemzője a teljes retorikai szisztema bomlasztása: az inventio és dispositio marad a képzés jelentős része, de a beszédművészet addigi egysége fokozatosan lazul és kezd önállósodni a redukált retorika, vagyis az, amit később stilisztikának fognak nevezni. A lexikográfiai művek elveszítik korábbi univerzalizáló szerepüket, jelentésüket és elkezdődik a retorika „visszagrammatizálódása”. Ahonnan kiszabadultak a reneszánsz kezdetén, most a 18. században fokozatosan visszazárulnak a grammatika szegényítő kalodájába.

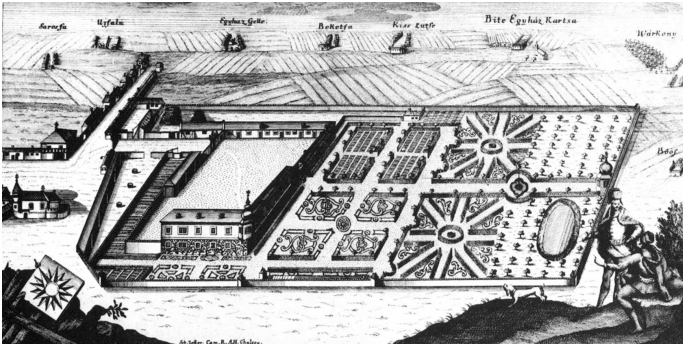
Jó példákat találunk erre, ha összehasonlítjuk a retorikai fogalmak meghatározását Szencinél és Bod Péternél. Az anacephalaeosis Molnárnál: Hoßbü bebednec egy be sommátatott, fejezött vége. Bodnál ugyanez: Ujjolag summalas, Számba-vévés. Utóbbi esetben eltűnik a fogalom beszédművészeti jelentése. Ugyanezt a jelentésmódosulást tapasztaljuk az enthymema, epanodus és a gradatio esetében. Sorrendben így hangzanak a példák: Szencinél: Enthymema: Meggondolat, bebednec tellyes erőssége, csak egyből bizonyító syllogismus. Bodnál: Rövid okoskodás, mellynek fele az elmében értetik, fele ki-mondatik. Szencinél: Epanodus: Vißba téritése a bebednek. Bodnál: visszaterés. Gradatio Szencinél: Szólásnac módgya, midön az mely igen az beszéd elvégeztek, ugyan azon kezdetik el a következendő, és így mind feljebb hág az bebed. Ugyanez Bodnál: Fellyebb-fellyebb hágás. Jól látható, hogy a terminus technicus Bodnál már teljesen elveszítette retorikai–beszédművészeti jelentését. A prosopopoeia Szencinél: Személy szerzés, mikor nema dolgoznak beszellet tulaydonitunk, ut: Sír a szegeletben az igazság, Rikolt az utcákon a hamisság: ezt könyves szemmel nézik az város falai. Ugyanez Bodnál: Valaminek személyében való szólás. A példák száma tetszőlegesen szaporítható lenne, mind egyikben ugyanaz a folyamat zajlott le: ha meg is maradnak lexikográfiai egységként Bod munkájában, legtöbbször elveszítik retorikai jelentésüket, az igényes meghatározások a beszédművészetten kívüli jelentésüvé zsugorodnak.

Egy régi kert, egy régi ének és két tsallóközi vers

„Nézd csak a bárí mezőt, legdrágábbját a családnak...”

Hogy milyen is volt a felbári Amade László kastélya s annak kertje, azt Galavics Géza egyik tanulmányának képéről tudtam,¹ s ezért érdekelt, hogy vajon most milyen? Dunaszerdahely felé menet, most az alsó utat választva, meg is álltam a faluban, s megkerestem azt a zsákutcát, amit egy vaskapu zárt le, és ami mögött egy sárga épület látszott. Bemenni nem tudtam, ezért az épületet csak lefényképeztem, de a kertet, amely a kor egyik legdíszesebb francia kertje volt, már nem tudtam. Az jóvátehetetlenül elpusztult, meg aztán pusztították is.

Az 1700-as évek közepén készült rézmetszeten látható, hogy az „egyemeletes, L alaprajzú kastély eléggé szerény, mindössze 5+4 tengelyes épület, amelynek emeletén 5-7 szobánál nemigen lehetett több. Egyetlen dísze a két épületszárny találkozásánál a sarokerkély fölé emelt hagymakupola, amellyel az erkély a távolból toronyszerűen hat.”² Az emeletes kastélyszárny a kertbe vezető kapu után egy földszintes épülettel folytatódik, s ez a túloldalon nyitott, ácsolt színnel, cselédházzal s magas kőfallal téglalapalakú belső udvart fog közre. Ebből címeres kőkapu alatt vezet az út a külső udvarba. Ott balra hosszú, nyitott szin áll, s talán egy haszonkert gémeskúttal, jobbra pedig a kerített szérűskert kisebb épületekkel, pajtával és kazlakkal. Ezt az udvart is címeres kapu zárja. Az egész együttest kőfal veszi körül, amit bástyát imitáló kis tornyok tagolnak. A kerítésen kívül található az ura-

¹ GALAVICS Géza, *A költő Amadé László kertje* = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv, születésének 70. évfordulójára, szerk. TUSOR Péter, Bp., ELTE BTK, 1998, 451–461.

² *Uo.*, 451.

dalom kocsmája, oromzatán kitűzött cégérrrel, arrébb egy utcatoros cselédházakkal, az utca sarkán emeletes kőházzal, talán az intező házával, vele szemben pedig Felbár erődített középkori templomával. A metszet egy 18. század közepi magyarországi középnemesi birtokközpont ritka ábrázolása.³ Különlegességét az adja, hogy a kastélyt, az uradalmat és a falut együtt, egymáshoz való viszonyukban mutatja be.⁴ A metszet segítségével könnyű megállapítani, hogy mi volt, és mi maradt meg. A kertből semmi, az épületből is csak egy rész áll, s így csak ez emlékeztet bennünket az 1704-ben született Amade Lászlóra, akit – bármilyen különös is – mindannyian egy népdallá vált verse révén ismerhetünk. *A jó lovas katonának...* kezdetű toborzó énekről van szó, amit én eredetiben is hallottam két-három évtizeddel ezelőtt Bédén. Ez a népdal, ez a verbunk Kodály *Hártyjának* egyik leglátványosabb jelenetében csendül fel: a bécsi Burgban verbunkost járó magyar huszárok tánca és éneke, amit mi az iskolai énekeskönyvek anyagából ismerünk.

A jó lovas katonának de jól vagyon dolga.
 Eszik iszik a sátorba, semmire sincs gondja.
 Hej, élet, be gyöngy élet, ennél szebb sem lehet,
 Csak az gyűjön katonának, aki ilyet szeret.

Így énekelték Kodálynak a zsérei asszonyok 1911-ben. Ugyanott és ugyanakkor az 50 esztendő Elgyütt József „száztalléros katonáról” mondott éneket. Ezt kottával együtt közöljük, hisz ez a parlando ének olyan méltóságteljes, mint egy lassú tánc, mint a lassú folyóvíz.

Száz - tal - li - ros ka - to - ná - nak de jó va - gyon dol - ga,
 I - szik, 3 - szik a sá - tor - ba, sém - mi - ré sincs gond - ja.
 Hej, il - let, bé gyöngy il - let, en - nél szebb sém lé - het,
 Csak az gyűj - jön ka - to - ná - nak, a - ki min - ket sze - ret.

³ A metszeten látható franciakert az 1750-es évek közepe táján készülhetett, vélhetően a kastély felújításával egyidőben. Az új kertet megjelenítő kép, a híres pozsonyi rézmetsző, Sebastian Zeller munkája, aki Amade László portréját is elkészítette. SZILÁRDFY Zoltán, TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Barokk kori képregények ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1987 (Bibliotheca Universitatis Budapestinensis: Fontes et Studia, 5), 24.

⁴ GALAVICS, *i. m.*, 452.

Ha a dallamra figyelünk és összehasonlítjuk a *Háry*ből ismert verbunkossal láthatjuk-hallhatjuk, hogy az Kodály „csinálmánya”: ő ugyanis augmentáltan alkalmazta, vagyis kiszélesítette a dallamot és így szabta a verbunkos tánchoz, így ismerjük most már mi is. Ugyanakkor – bizonyára a régi magyar irodalmi tanulmányaiából – Kodály emlékezett Amade László egyik népszerű alkotására, vagy inkább fordítva: a gyűjtött ének eszébe juttatta Amade versét, amelyhez Arany János is komponált nótát,⁵ de nem ezt dolgozta fel Kodály, hanem azt, amit Zoboralján gyűjtött. Mivel itt csak egy strófával tudták, a szöveget az Amade-vers folytatásával egészítette ki, melynek mottója ez volt: „Katoná életnek ki gyönyörüségeit / nem tudja: énekelje e’ versnek igéit.” Most ebből a tizennyolc versszakos toborzó énekből mutatunk be néhány strófát, amit aztán össze lehet hasonlítani a népi változattal, a Pálóczi Horváth Ádám által közölt énekkel,⁶ illetve Kodály „rekonstrukciójával”.

1. A szép fényes katonának arany, gyöngy élete.
Csillog, villog mindenfelől jó vitéz fegyvere.
Szép élet, vig élet,
Soha jobb nem lehet,
Hopp, hát jöjjen katonának, illyent ki szeret.
2. Az zöld mezőn megpuskázik, nyer az ellenségtül,
Az kvártélyban mulatozik, nyer az menyecskekétül.
Szép élet... stb.
3. Szikrát üt az paripája, nagy városon nézik,
Hogy jó lovas és vitéz is, mindenütt dicsérik.
Szép élet... stb.
15. Mennyünk azért seregessen, tartsuk meg hazánkott,
Vérrel, bérrel oltalmazzuk szent, szent koronánkott.
Szép élet... stb.

Amit tehát a *Háry*ből ismerünk, az a nép, valamint a katonatiszt Amade, és a népdalgyűjtő, bölcsész, zeneszerző Kodály együttes alkotása!

A verbunk nálunk valamikor az 1700-as évek közepe táján tűnik fel, de hogy honnan jött, hogyan és miért épp itt vert gyökeret, erre nézve csak sejtéseink vannak. Ám egyre több adat támasztja alá Bartók Béla 1934-ben írt véleményét, mely szerint „valószínű, hogy a kanásznóták dallamaiból fejlődött ki a »kuruc-nóták« zenéje, azután pedig az ún. verbunkos zene. Főleg a régi ma-

---

⁵ ARANY János *Népdalgyűjteménye*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, 184.

⁶ *Ötödfele száz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, kiad. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 202–203.

gyar verbunkos dallamok, továbbá a mezősegi románoknál megmaradtak határozott rokonságbán vannak a régi kanásznóta-dallamokkal.”⁷

Amade Lászlónál maradvány ilyen, kanásztánc ritmusú költemény az *Én anygalkám, szép madárkám...* kezdetű vers is, amely a mi olvasatunkban két kanásztánc dallam alapján születhetett. A vers „röntgenképe” (8, 7, 8, 7 + 8, 8, 6, 7)⁸ mutatja, hogy kétféle kanásznóta dallam lehetett az ihlető. Az elsőre példa: „Nem szeretek, nem szeretek / Nem szeretek senki mást. / Megtanított egy szerető, / Aki nekem holtig fáj.”⁹ A vers második felére: „Virágéknál ég a világ, Sütik már a rántott békát, Zimezum, zimezum, Recefice bum-bum-bum.”¹⁰ Ez utóbbi példából talán az is érthető, hogy a fenti versben szereplő „Húm, ham, húm, / Húm, ham, húm...” nyilván a dallam miatt került a szövegbe! Vagyis dallammal együtt lenne igazán élvezhető, mert feltételezésünk szerint az alapján készült, és így énekelhette a költő maga is.

Amade egyik fontos sajátosságára hívja fel a figyelmünket a költő verseit gondozó Schiller Erzsébet: a költő többnyire énekelte verseit, társaságban adta elő, sőt sokszor rögtönözte. Ezért, a dallam miatt tudott gyorsan terjedni.¹¹ S talán ezért is volt, lehetett népszerű. Nagyon népszerű. A verseket is kedvelő kortársai a legnagyobb élő magyar költőnek tartották.

Weöres Sándor röviden így jellemzi az apát, Amade Antalt és fiát: „Bár költészetük sok szálon összefügg, sok jellemvonásuk hasonlít, a kettő mégis merőben más temperamentum. Az apa jovialis, békét kereső; a fiú nyughatatlan, Grazban filozófiából doktorál, de aztán huszártiszt lesz és ezredesséig viszi, majd Pozsonyban udvari tanácsos, végül visszavonul a családi birtokra gazdálkodni és meghalni. Kétszer házassult; nőlenül is, nősen is, hajszolta a szerelmi kalandokat. Egy pasquillus, mely az 1764-iki országgyűlésre Pozsonyba seregülő mágnásokat gúnyolja, Amade Lászlót így emlegeti: „Amadé-nak sincs most sujtásból ruhája, / Mert meglaposodott dombos crumenája, / Elfogyott szegénynek a pecuniája, / Ezt okozta számos osztó kurvája.”¹² Ez a költő életének utolsó jelente: még abban az évben, 1764-ben, hosszú betegeskedés után, hatvan éves korában meghalt: „az mulandót az örökkin tartóval el cserélte.”¹³

---

⁷ BARTÓK Béla, *Népzeneink és a szomszédos népek népzeneje* = B. B. *Összegyűjtött írásai*, kiad. SZÖLLŐSY András, Bp., Zeneműkiadó, 1966, 416.

⁸ A vers tördelése alapján: 4+4, 7, 4+4, 7 – 4+4, 4+4, 3+3, 7

⁹ KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, Bp., Zeneműkiadó, 1969, 76.

¹⁰ *Uo.*, 477.

¹¹ SCHILLER Erzsébet, *Előszó* = AMADE László *Verszei*, kiad. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Bp., Balassi, 2004 (RMKT, XVIII/7), 21.

¹² WEÖRES Sándor, *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 295. – crumena = erszény, pecunia = pénz, vagon

¹³ Amade Thádé, a költő unokaöccse írta halotti értesítőjében. AJKAY Alinka, *Amade László életrajza* = AMADE *Verszei*, i. m., 31.

Göellyei Tolnay Ferenc fellépése a *Theatrum Europaeum* heidelbergi színpadán¹ (is) előadott szomorújátékban, avagy a leibnizi minden – mivel – mennyire és kivel függ össze?

Az alábbiakban valódi hercegekről, hercegnőkről, királyokról és királynőkről esik szó, akiknek történetei a mesékkel ellentétben nélkülözik a jó győzelmet, a szerencsés és boldog végkimenetelt, sőt sokkal inkább a rémdráma, a tragikomédia vagy a szomorújáték példái. A legtalálóbban talán az *amour fou* jelzővel illelhető történet szereplői bűnhődtek meg azokért az érzelmekért, melyek keresztetkék a politika, a hatalom és a pénz útját. Az uralkodó dinasztiák ugyanis kivételt nem ismerő fegyelmet tartottak, melyben a hercegeknek és a hercegnőknek egyetlen feladata volt csupán: a dinasztia érdekeinek szolgálata.

Nyugat-Európa évszázados vonzásának engedve került Heidelbergbe Franciscus Tolnay de Göellye vagy Göellyei Tolnay Ferenc,² aki a későbbiekben igen magasra jutott. Feltételezhetően a Tolna megyei Gölle faluból származott, nevét lakóhelyétől kölcsönözte. Személyének érdekessége jelenleg inkább kapcsolataiban rejlik, semmint heidelbergi „tudományos” munkásságában, melynek egyetlen terméke az 1675. szeptember 25-én, Paul Hachenberg professzor elnöklete alatt megtartott disputációjának nyomtatott kiadása *Hungaria* címmel.³ A latin nyelvű, negyvenkét bekezdésből álló, húsz oldal ter-

---

A tanulmányban foglaltak először „*Ki volt Franciscus Tolnay de Goellye?*” címmel előadásként hangzottak el 2006. augusztus 23-án a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.

¹ Az utalás a *Theatrum Europaeum* című huszonegy kötetes német nyelvű történeti sorozatra vonatkozik, ami 1633–1738 között Frankfurt am Mainban jelent meg. Vö.: G. ETÉNYI Nóra, *Politika, színtér, szimbólum: A kompetens szemlélő a kora újkorai közéleti diskurzusokban*, Korunk, 2009/3, 23–31.

² Tolnay több névvariációt is használt: a leggyakrabban (ötször) Tolnay de Göellye, kétszer pedig Tolnay de Göllye formában írta nevét. Egyéb névváltozatokról lásd.: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., Hornyánszky, 1914, 243. – Tolnay egyébként azzal a Göblyeként is számon tartott személlyel azonos, akinek a sárospataki Református Kollégium Könyvtárában *Hungaria* című műve őrizték. Szinte törvénytörő, hogy az egyetlen írását tartalmazó kolligátum a szovjet csapatok által Nyizsnij Novgorodba hurcolt, majd 2006 februárjában, Putyin orosz elnök budapesti látogatásakor visszaszolgáltatót könyvek csoportjához tartozott. A sárospataki református Kollégium könyvtárának kéziratok katalógusa szerint a kolligátum 11 írást tartalmaz, melyek közül Tolnay műve a harmadik. (Jelzete: 1943/44.) – A *Hungaria* példányai megtalálhatók még: München, Bayerische Staatsbibliothek; Göttingen, Niedersächsische Stadt- und Universitätsbibliothek, Halle, Universitäts und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt. Időközben a VD17 is felvette listájára, igaz Hachenberg neve alatt. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek példánya megőrizte eredeti alakját, nem kötötték egybe más művel. Különlegessége egy kézirat, fekete tintás bejegyzés: „1702. Soc.[ietate] Iesu, Viennae”.

³ RMK, III, 2702.

jedelmű kiadvány, Magyarország földrajzi elhelyezkedésének ismertetésével kezdődik, majd a tájegységek, a folyók leírását az egymás után itt élő népek és fejedelmek felsorolása követi. A szerző hosszadalmasabban foglalkozik a „hungarus” népnév eredetével, magyarázatával. Részletesebben ír a Hunyadiakról, Mátyás királyról, de művének utolsó, negyvenkettedik összefoglaló fejezete nem részletezi a török hódítást és pusztítást. A szöveg ajánlása a „téli király” fiához, a néhai Rákóczi Zsigmond sógorához, I. Karl Ludwig (1617–1680)⁴ tizenötödik pfalzi választófejedelemhez szólt.

48.iss. 3240/16 3

HUNGARIA.

Cujus
Antiquitates et Statum

P R A E S I D E
PAULO HACHENBERG,
Eloquent. & Hist. Profefs. & Acad.
Rectoris

*Proponit & ad Examinandum
subijcit*

FRANCISCUS TOLNAY de GEOLLYE,
Nob. Hungarus.

Ad diem 22. Septembr. In Audit. Phil.
H.L.Q.S.

HEIDELBERGÆ,

Typis WILHELMI WALTERI, Sereniss. Elect. &
Acad. Typogr. 1 6 7 5.

A Hungaria címlapja

I. Karl Ludwig legfiatalabb húga, Sophie a wolfenbütteli hercegek hannoveri-cellei „alágával” került furcsa módon rokonságba: 1656-ban Georg Wilhelm herceg egyik velencei utazását megszakítva, Heidelbergben eljegyezte Sophie-t, ám az itáliai városba érve meggondolta magát, s nemcsak menyasszonyáról, hanem különös okokra hivatkozva, mindenkori házasságkötési szándékairól is lemondott öccse, Ernst August (1629–1698) javára. A kellemet-

⁴ I. Karl Ludwig, V. Friedrich (1596–1632) és Elizabeth Stuart (1596–1662) gyermeke, 1648 után Pfalz tartomány újjáépítője. Első felesége Charlotte von Hessen-Kassel (1627–1686), akivel 1650-ben kötöttek házasságot, ami azonban 1653-ra megromlott. Sokat vitatott válásuk után Luise von Degenfeldet vette feleségül.

len helyzet csak 1658-ban oldódott meg azzal, hogy Ernst August, oltár elé vezette a filozófálgató Sophie-t.

A hannoveri–cellei „alágból” származó hercegi testvérek tizenötön voltak, ebből fiúk heten. Legidősebbikük, Christian Ludwig 1665-ben férfi utód nélkül halt meg. Örökébe a szokásnak megfelelően a korban utána következő Georg Wilhelm kívánt lépni, de másik öccse, Johann Friedrich (1625–1679) emlékeztette őt lemondási iratára.⁵ A fivérek közötti vita odáig fajult, hogy a welfi őszcsalád fejét, a legidősebb rokont, a wolfenbütteli könyvgyűjtő unokatestvért, August herceget (1579–1666) kérték meg közbenjárásra. A testvérek egymás elleni hadba vonulását a birtokok újrafelosztásával, közel azonos nagyságú grófságok, hercegségek kialakításával lehetett megakadályozni, s ezáltal sikerült elérni azt is, hogy a császárhűségét Wilhelmine Amalie nevű leányának, a későbbi I. József császárhoz való feleségül adásával is kifejező Johann Friedrich, Hannoverben maradjon.

A következő családi felbolydulást az okozta, hogy az eljegyzésekhez sajátosan viszonyuló Georg Wilhelm herceg cellai várába egy szép francia középnemes hölgy, Eleonore d’ Olbreuse társaságában kívánt beköltözni. Ezt a hölgyet nagyon szerethette, mert tizenkét évi szívós küzdelem után, 1676-ban sikerült elérnie a házasságkötésük elismertetését, érvényességét és a frigyből származó egyetlen gyermek, Sophie Dorothea (1666–1727) törvényes örökségét. A két hannoveri alág képviselői, az apa, Georg Wilhelm és a nagybácsi, Ernst August hatalmi és gazdasági érdekeiknek megfelelően Sophie Dorotheát 1682-ben összeházasították unokabátyjával, Ernst August fiával, Georg Ludwiggal. Ernst August a másik ág egyedüli örökösnoje, azaz unokahúga birtokainak megszerzésével és megtartásával ügyesen biztosította a hannoveri választófejedelemség, majd királyság alapjainak lerakását. A magát Hannoverben rosszul érző, anyósától „törvénytelen” származása miatt sok megaláztatást elszenvedő Sophie Dorothea hiába kérte szerelmi házasságban élő szülei segítségét a hűtlen és durva férjétől való elválasztásban. Nem érdekelt senkit a boldogtalan, megvetett ifjú feleség szenvedése, így Sophie életében szinte mesebeli fordulatot jelentett Philipp Christoph von Königsmarck gróf (1662–1694) feltűnése, ami egyikük számára sem csak gáláns kalandot jelentett. Sophie Dorothea 1694 nyarán, a gyermekkora óta ismert és kedvelt von Königsmarckkal tervezett állítólagos szökését, gonosz erők megakadályozták. A női szíveket sorban hódító lovag máig nem tisztázott körülmények között hunyt el, kedvesére pedig haláláig tartó rabság várt. A válást Sophie Dorothea kizárólagos bűnösségével,⁶ a különös hannoveri morálnak megfelelően gyorsan kimondták,

⁵ A família történetének ezen időszakát a (többé–kevésbé) wolfenbütteli–braunschweigi és a (többé–kevésbé) hannoveri–lüneburgi ág közötti küzdelem határozta meg, mely a *senioratus* illetve a *primogenitura* elvének érvényesítéséről szólt. Az első esetben a teljes család legöregebb férfi tagja örökölt, míg a második esetben az adott ág legidősebb fiú utóda, esetünkben a területi felosztás tialma mellett. Ennek egyébként végrendeletileg mondott ellent például August és Anton Ulrich herceg.

⁶ Vö.: Adolf KÖCHER, *Die Prinzessin von Ahlden*, Teil 2, Historische Zeitschrift, 1882, 193–235.

annak ellenére, hogy Georg Ludwignak már gyermekei is voltak egyik szeretőjétől. A másik kedvese tulajdonképp féltestvére volt, akinek apja Ernst August herceg, anyja pedig a Königsmarck grófra féltékeny, és halálát cselszövő módon előidéző Platen grófnő volt. A félrelépő, durva férjből anyja, a pfalzi Sophie révén I. George angol király lett. Trónja elfoglalásakor szeretői és törvénytelen gyermekei követték őt Londonba. Sophie Dorotheát családja kitaszította. Helyzetén nem segített, hogy fiából II. George angol király, leányából, II. Sophie Dorotheából (1687–1757) I. Friedrich Wilhelm porosz király harmadik felesége lett, ahogyan az sem, hogy az említett porosz uralkodó második hitvese az unokatestvére és sógornője, Sophie Charlotte (1668–1705) volt. I. Sophie Dorothea harminckét évig tartó fogsága alatt sem gyerekeit, sem apját nem látta többé, unokáit személyesen nem ismerte és soha nem tudhatott bizonyosat szerelme sorsáról. A hannoveri családi morált ismerve, egyáltalán nem meglepő, hogy II. Friedrich porosz király (1714–1787), a boldogtalan I. Sophie Dorothea unokája, amikor hozzájutott a Königsmarck-levelezés töredékéhez,⁷ utalva a nagyanyja raboskodásának színhelyére, cinikusan csak annyit írt a borítékra: „Az ahl(d)eni Hercegnő Königsmarck grófhoz írt szerelmes levelei”.

A wolfenbütteli ágak – talán azért mert náluk a trónöröklést a senioratus elve határozta meg – nem ennyire gátlástalanok hatalomvágyukban, érzelmeikben. Furcsa esetekkel azért ezen az ágon is találkozunk. A kor egyik legműveltebb embere, „a világ nyolcadik csodájaként” emlegetett könyvtár gazdája, August herceg például „boszorkányvadász”⁸ volt, aki pénz hiányában a boszorkányság miatt elítéltek vagyonának értékesítéséből teremtett anyagi fedezetet könyvtára gyarapítására. Sajátos helyzet állt elő fia, a költői tehetséggel is megáldott Anton Ulrich (1633–1714) és Rudolph August (1627–1704) esetében, akik hol külön, hol együtt, de a hannoveri ágak elleni ténykedésben egyetértve, általában a fiatalabb testvér döntéseit követve kormányozták hercegséget. A nejét 1681-ben elvesztő Rudolph Augustnak csak leányai voltak, így még ebben az évben adoptálta öccse idősebbik, kevésbé szeretett fiát, August Wilhelmet.⁹ Az „örökbe fogadott” fiú rögvest feleségül vette „adoptáló” atyjának egyik leányát, nyolc évvel idősebb unokanővérét, Sophie Christinet. A cselszövést a vérszerinti apa kétségekkel fogadta, és nem nézte jó szemmel a fia és öccse közötti jó viszonyt sem. Rudolph August herceg azonban öccsének is kedvében kívánt járni. Lemondott a kormányzásról Anton Ulrich javára, de

---

⁷ *Der Königsmarck Briefwechsel, Korrespondenz der Prinzessin Sophie Dorothea von Hannover mit dem Grafen Philipp Christoph Königsmarck 1690 bis 1694*, Hrsg. Georg SCHNATH, Hildesheim, Lax, 1952 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, 51).

⁸ August herceg öse, a szintén bibliofil Heinrich Julius (1589–1613) idején is félelmet keltő módon megnövekedett a boszorkányperek száma. Vö.: *Braunschweigesches Biographisches Lexikon 8. bis 18. Jahrhundert*, Hrsg. Horst-Rüdiger JARCK, Braunschweig, Appelhans, 2006, 593.

⁹ Friedrich WAGNITZ, *Herzog August Wilhelm von Wolfenbüttel (1662–1731): Fürstenleben zwischen Familie und Finanzen*, Wolfenbüttel, 1994.

ennek fejében feleségül vette néhai felesége polgári származású komornáját, Rosine Elisabeth Menthe-t. A verselgető Anton Ulrich kisebbik fiával, Ludwig Rudolph-fal (1671–1735) való kivételezésének egyik példája az, hogy végrendeletében, az érvényes elveknek ellentmondva birtokrészt adományozott neki. August Wilhelm herceg csak gyakori, diplomáciai feladatokat is teljesítő távollétével tudott „két apja” elvárásainak eleget tenni. Az olvasottabb utókor emlékezetében azonban a herceg kétes híre¹⁰ maradt fenn a pletykás Liselotte von der Pfalz, a pfalzi Erzsébet Sarolta Orléans-i hercegnő leveleinek¹¹ (is) köszönhetően.

Liselotte¹² – a már említett pfalzi I. Karl Ludwig törvényes hitvesétől, Charlotte von Hesselstől született leánya – gyermekkorra négy boldog évet töltött hannoveri nagynénikéje és Ernst August udvarában, ahonnan tizenegy évesen került haza. Sűrűn váltott leveleiben velük együtt köszörülte nyelvét unokatestvérén, a boldogtalan Sophie Dorotheán és annak szülein, Eleonore d’ Olbreuse-ön és Georg Wilhelm hercegen, aki másik nagybácsikája és keresztpapja is volt. Gyerekkorukban Liselotte és bátyja, a későbbi pfalzi választófejedelem, II. Károly sokat szenvedett a szülői ház harmonikusnak egyáltalán nem mondható légkörétől. Anyjuk, Charlotte von Hessen soha nem egyezett bele az I. Karl Ludwigtól való válásba. Férje ettől függetlenül „balkézről” egyházi házasságot kötött 1663 júliusában Louise von Degenfeld grófnővel, aki tizenhárom törvénytelen gyerekkel ajándékozta meg. Az éles nyelvű és különös ítéletű Liselotte szívélyes kapcsolatot tartott fenn balkézről való mostohaanyjával, soha nem írt róla elítélően, nem úgy, mint I. Sophie Dorotheáról. Hannoveri nagybácsija és nagynénje közreműködésével létrejött házassága a köztudottan homoszexuális Philipp d’Orléans-nal, XIV. Lajos öccsével nem sok örömet okozhatott neki. „Monsieur”-nek hívta a vele gonosz módon bánó férjét, aki végrendeletében egyetlen mondatot sem pazarolt rá. Liselotte irigyelhetette Sophie Dorotheát a szívtipró, gyönyörű Königsmarck gróf szerelméért. Az is természetes, hogy az állítólag szintén homoszexuális August Wilhelm hercegre,¹³ és annak franciaországi viselkedésére zúdítja a „Monsieur”-tól és a francia udvarban elszenvedett sérelmeinek egy részét.

A hercegi ágak közötti viszálykodás történetét Anton Ulrich herceg az *Octavia: Römische Geschichte* című románjában írta meg. A mű egyik–másik variá-

---

¹⁰ A herceg megítéléséről ld. *Elisabeth Charlotte von Orleans: Briefe aus den Jahren 1676 bis 1706*, Hrsg. Wilhelm Ludwig HOLLAND, Stuttgart, 1867, Nr. 113. Elisabeth Charlotte an Louise Raugräfin zu Pfalz, St. Clou, den 31. August 1700, 204–206.; WAGNITZ, *i. m.*, 32–33.

¹¹ Wolfgang MENZEL, *Briefe der Prinzessin: Elisabeth Charlotte von Orléans an die Rangrätin Louise 1676–1722*, Stuttgart, 1843.; Eduard BODEMANN, *Aus den Briefen der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans an die Kurfürstin Sophie von Hannover*, Hannover, 1891.

¹² Unokája Lotharingiai Ferenc (1708–1765), Mária Terézia hön szeretett férje.

¹³ Liselotte állítása szerint a wolfenbütteli August Wilhelm herceg Karl Ludwig nevű féltestvérét üldözte szerelmével.

ciója¹⁴ pozitív végkicsengéssel, és Maria Aurora Königsmarck időnkénti segítségével a boldogtalan, kitaszított unokahúg szerelmi történetét is feldolgozta, valószínűleg a hannoveri rokonok nem kis bosszúságára. A hercegi ágak közötti „nézeteltéréseknek” további példája a szerelmesek állítólagos Wolfenbüttelbe tervezett szökése.

I. Karl Ludwig, fia¹⁵ nevelését neves tudósokra, a teológus Ezechiel Spanheimre, a jurista Samuel Pufendorfra valamint a heidelbergi Hohe Schule jogi doktorára, a történelem és az ékesszólás professzorára, Paul Hachenbergre bízta, aki, mint arról korábban szó esett, Tolnay professzora is volt. A szülői házban uralkodó rossz légkör megviselte II. Károlyt, aki depresszióban és hipochondriában szenvedett, amit vadászattal, allegorikus felvonulásokkal, hadi- és színházi játékokkal próbált kúrálni.¹⁶ 1680–1685 között a pfalzi grófok simmerni ágának utolsó képviselőjeként, apja toleráns politikája helyett, szigorú kálvinista irányvonalat követve uralkodott, egy nem túlzottan kedvelt dán hercegő férjeként. A mindennapos politikai ügyek intézését volt tanárára és bizalmasára, Hachenbergre,¹⁷ majd az udvari prédikátorra, Johann Ludwig Langhansra hagyta.

Hachenberg magyar tanítványáról disputációjának időpontjától egészen 1679 januárjáig, Johann Wolfgang Franck *Cecrops három leánya*¹⁸ című mitológiai tárgyú operájának ansbachi bemutatásáig, nincs adatunk. Ekkor jegyezték fel a következőket: „Ezután szolt »Aristoteles« [a pfalzi választó kamarása: Göelleyi Tolnay Ferenc], aki jókívánásaiban az utód iránti reménységnek adott han-

---

¹⁴ A regény két egymástól eltérő változatban Nürnbergben és Braunschweigben/Bécsben jelent meg, 1711-ben, illetve 1712–1714 között. Jegyzetek nélkül nehezen érthető: 7200 oldal, 1800 megnevezett személy szerepel benne. Az „elrejtett” Königsmarck-szerelemről: *Geschichte des Julius Sabinus und der Epponilla*; illetve a *Geschichte der Prinzessin Solane*. Vö.: Stephan KRAFT, *Aurora von Königsmarck: Die Geschichte der Solane*, Zeitenblicke, 2002, 602–658.

¹⁵ II. Károly (1651–1685). Felesége: Wilhelmine Ernestine von Dänemark (1650–1706). Házassága gyermektelen maradt, ami a pfalzi örökösödési háború kirobbanásához vezetett. – Életéről: Willi PAETZER, *In solo Zebaoth: Karl II, Kurfürst von der Pfalz 1651–1685: Die Tragödie eines Lebens*, Hachen, Shaker, 2002.

¹⁶ Emblematikus műve (*Philotei Symbola Christiana, quibus idea hominis Christiani exprimitur*, Frankfurt am Main, Zubrod, 1677.) olyan sikeresnek bizonyult, hogy már 1679-ben megjelent német fordítása *Philotei Christliche Sinne-Bilder* címmel. Később az újabb latin és német kiadások mellett holandra is lefordították. Augustin Erath (1648–1719) Ágoston-rendi szerzetes emblematikus lexikonjába is felvette.

¹⁷ A titkos tanácsosi rangot betöltő Hachenberg 1680-ban hunyt el. Állítólag megmérgezték. Heidelbergben, a Szent Péter templomban helyezték örök nyugalomra. Vö.: *Die Kunstdenkmäler des Amtsbezirks Heidelberg, Die Kunstdenkmäler des Großherzogtums Baden*, VIII/2, Tübingen, 1913.

¹⁸ Cecrops, Athén első királya, félig ember félig kígyó testű volt. Pandrosos, Herse és Aglauros voltak a leányai. A történet alaptémája Ovidius *Metamorphosza*. [2. ének, 2. könyv]. A cselekmény az udvari élet által a cselekedeteikben és érzelmeik szabad kifejezésében erősen korlátozott nők érzéseit, tapasztalatait mondja el.

got...”¹⁹ A frissen nősült brandenburg–ansbachi őrgróf, Johann Friedrich (1654–1686) 1673-ban nevezte ki addigi udvari zenészt, Johann Wolfgang Franckot a hercegi udvari zenekar vezetőjévé. Az opera vagy „daljáték” bemutatók jókívánságait kifejező Tolnay az ő 1679-ben megszületett, rövid életű gyermekére, Charlotte Sophie-ra (1679–1680) utalhatott.

Az 1683. május 9-én előadott *Coniunctio der Ehren und Vergnüglichkeit* című morális allegorikus színjátékban az egész udvar fellépett. Tolnay kamarás két szerepet, Aeternitast és Hyment alakította. Clarice-t, felesége, Sophia Charlotta Tolnay de „Goellye”, született von Zillnhard játszotta, akinek darabbeli partnere Camillo szerepében, a tanácsos és kamarás Johann Friedrich Freyherr zu Eck und Hungersdorf volt. A Zillnhardok közül, akik környékbeli nemesek voltak, többen szolgálták a pfalzi udvart: a darabbeli Cloelia harmadik udvarhölgye Tolnay sógornője, Anna Elisabeth von Zillnhard, született Bettendorf volt.

Az újabb híradás Tolnay életéről igen szomorú. A színházat nagyon szerető II. Károly korai halála után kegyeltjei, Langhanns és dr. Winkler ellen indított per kapcsán, Tolnay felakasztását híresztelték. 1685-től nincsenek adatok Tolnayról első braunschweigi leveléig, ami 1696. május 30-án kelt. Hogyan kerülhetett a wolfenbütteli hercegi udvarral, pontosabban August Wilhelm herceggel kapcsolatba, nem tudjuk. Tolnaynak hét darab elég rosszul olvasható levele maradt fenn. Némelyikük válaszlevél. Tartalmukból, illetve a keltezésekből állapítható meg, hogy ez korántsem a teljes levelezése. A levelek hangvétele, a bennük foglalt célszások azt sugallják, hogy Tolnay több úr megbízásából hivatalos ügyekben járt el. Bejáratos volt Rudolph August herceg mellett Anton Ulrich-hoz is, de igazán bizalmas viszonyba August Wilhelm herceggel került, aki életmódjában, pompaszeretetében hasonló volt előző állásadójához, II. Karl Ludwighoz.

---

¹⁹ „Danach sprach „Aristoteles” (der kurpfälzische Kammerer Franz Tolnay de Goellye) in einem Glückwunsch die Hoffnung auf Nachwuchs aus...” Werner BRAUN, *Die drei Töchter Ceopros: Zur Datierung und Lokalisierung von Johann Wolfgang Francks Oper*, Archiv für Musikwissenschaft, 1983/2, 119.

A pápai református kollégium bibliai éneke 1804-ből*

„Debretzen, és Patak / Messze estenek” – írta Csokonai Vitéz Mihály 1799-ben a csurgói kollégiumról.¹ E szavakkal Csurgó és egész Somogy elszigeteltségét érzékeltette, hasonlóan a korabeli tankönyvekhez.² Régóta tünődöm azon, vajon miért nem jutott eszébe Pápa? Akár Debrecennél, akár Pataknál sokkal közelebb esett, bár tudjuk, hogy a közlekedés nem volt egyszerű a 18. századi Dunántúlon. A költő feledékenységet talán mégsem a Bakony vadonának visszaretentő erejével magyarázhatjuk, s még csak nem is retorikai túlzással vagy (több sebből vérző) debreceni identitásával. Noha a pápai kollégium ekkoriban már sok hányattatás utáni felszálló ágban volt, csupán 1804-ben nyerte el ugyanazokat a jogokat, amelyeket Debrecen és Sárospatak. Jellemző, hogy még Somogyba is részben debreceni diákok jártak legációba, hiszen Debrecen partikuláris iskolahálózata egészen a Dél-Dunántúlig terjedt.³

Az 1531-ben alapított pápai kollégium nehéz sorsa közmondásos volt a 18–19. században. 1752-ben a pápai református eklézsia elveszítette szabad vallásgyakorlását, a kollégium pedig kiszorult a városból a közeli Adásztevelre, ahol harminc éven át al gimnáziumként működött Nagy Mihály rektor vezetésével (helyhiány miatt az iskola címerébe foglalt eperfa lombja alatt is tanítottak). 1783-ban, a türelmi rendelet után két évvel, II. József személyes jóváhagyásával végre visszatérhettek Pápara. Állandó gond volt az ingatlanlans is: a régi épület a száműzetés idején leégett, végül 1784-től közadakozásból építhettek újat. A felvirágzás első korszaka e hányattatások után 1790-től, Mándi Márton István (1760–1831) rektorsága idején köszöntött be.

Mivel Pápan alig maradtak reformátusok a 18. században, a kis gyülekezet nem tudta vállalni a kollégium működtetését, így az 1797-től a Dunántúli Egyházkerület fennhatósága alá került. A városi eklézsiaival azonban további konfliktusok támadtak. 1804-ben a gyökereiért és túléléséért egyaránt küzdő kollégium vezetőségében felmerült, hogy az egész intézményt célszerű volna átköltöztetni egy olyan városba, amely a református lakosok arányát és általános

---

* Készült az OTKA K 81197 és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával. Köszönetet mondok az Arany János kritikai kiadás (MTA Irodalomtudományi Intézet) munkacsoportjának, akik tanulmányom végleges szövegéhez számos tanácsot és ötletet adtak.

¹ *Jövendölés az első Oskoláról, A' Somogyban* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, 4, 1797–1799, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 334. sz. (jegyz. 814–821).

² *Uo.*, 817.

³ BAIKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1976, a 80. oldalt követő térkép melléklet.

anyagi javait tekintve jóval is kedvezőbb helyzetben volt: Komárom szabad királyi városába. Ezzel ugyan a közép-dunántúli diákok még messzebb kerültek volna szülőföldjüktől, de ismerve az iskolák korabeli vonzerejét, e távolság semmiképp sem gátolta volna meg a tanulni vágyókat. A komáromiak nyilván jól hangzó ajánlatokat tettek, hiszen érdekükben állt saját kis iskolájuk⁴ helyett egy patinás intézmény és híres tanári kar átcsábítása a Duna-parti kereskedővárosba, ahol hosszú távon a jogászképzés beindítására is számíthattak. Az ottani gyülekezet nagylelkűen 10.000 Ft építési hozzájárulást ajánlott fel, a telket és a rajta építendő iskolát sajátjának tekintvén.⁵

Az áthelyezést főként a pápai kollégium három szellemi vezetője szorgalmazta: Mándi Márton István rektor, Látzai Szabó József (1764–1828), a teológia neves professzora, valamint Tóth Ferenc, aki ráadásul Komáromból nősült.⁶ Közös vonásuk, hogy más alma materekben nevelkedtek, tehát szakmai kiválóságuk ellenére sem kötődtek még annyira Pápához, mint a következő nemzedékek. Közülük Márton, a kantii filozófia egyik jeles magyar oktatója tett a legtöbbet a kollégium megújításáért, amelynek 1831-ig igazgatója volt. A körülmények azonban elég szűkösek lehettek tanárok és diákok számára egyaránt. A Sárospatakról származó Látzai már 1793-ban fizetés-emelésért folyamodott az eklézsiához, de ezt elutasították, s innentől mindennaposak voltak az összetűzések. A gyülekezet erőn felülinek érezhette Mártonék követeléseit, ők pedig az iskola és a tantestület megkerüléseként élték meg, hogy ilyen kérdésekben (tanári fizetés, házbér) nélkülük döntöttek.⁷ Azt, hogy az iskola közvetlenül a kerület fennhatósága alá tartozzon, 1797-ben maga Márton kezdeményezte a püspöknél, Torkos (II.) Jakabnál, kivételesen sikerrel. A gyülekezet azonban – állítólag már ebből is megneszelve a költözési szándékot – a királyhoz folyamodott igazságtételtért.⁸

A dunántúli kerület 1804. május 8-án Bőnyön tartotta gyűlését. Sokan már biztosnak vélték, hogy áldást adnak a költözésre. A Pápán maradási szorgalmazók azonban megnyerték az ügynek Torkost, aki püspöki címe mellett (1795–1813) egyúttal pápai lelkész volt (1783–1817).⁹ A Torkos család évtizedek óta harcolt a kollégium fennmaradásáért, végigcsinálták a nehéz adásztevelői éveket, majd a hazatérést követően egy pápai ingatlant is felajánlottak az iskola működéséhez. Torkos nyilván személyes vereségként élte volna meg a sokat kibírt intézmény váratlan áthelyezését; a békétlenkedő

---

⁴ *Uo.*, 181.

⁵ SZEKERES Mihály, *A révkomáromi ref. iskola múltja*, Sárospataki Füzetek, 1864, 576.

⁶ *Uo.*

⁷ KIS Ernő, *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895*, Pápa, Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 1896, 124–125.

⁸ *Uo.*, 126.

⁹ KÖVY Zsolt, *A református egyház szerepe Pápa város életében (1520 – napjainkig) = Tanulmányok Pápa város történetéből: A kezdetektől 1970-ig*, főszerk. KUBINYI András, Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1994, I, 618.

tanárokbán pedig külső érdekek képviselőjét vagy legalábbis kívülállót láthatott. A tanárok indítványa ellenében a pápai eklézsia panaszáradatát rögzítő *Emlékirat* megtette hatását:¹⁰ a komáromiakat a „közcsendesség megháborítói”-ként megvádolták, túlzott, betarthatatlanul bőkezű ígéreteik miatt megrótták, s az indítványt elvetették. Egyúttal vizsgálóbizottságot rendeltek ki a tanárok panaszainak elbírálására.¹¹ A kölcsonös vádaskodás sokáig elhúzódott, hiszen a gyülekezet és főként annak gondnoka, Eöry János több ízben belekötött Mártonékba, hogy milyen jogon nyilatkoznak a kollégium nevében, ha nem kérték ki a helyi konzisztórium véleményét.¹² Eöry mindent megtett Márton befeketítéséért: kiderítette, hogy kecskeméti kollégistaként 1777-ben részese volt egy diákzsendülésnek, majd 1786-ban Debrecenben egy másik hasonlóknak. A vádak között elhangzik, hogy Márton állítólag serkentette az ifúságot: folyamodjanak a superintendenshez, hogy Komáromba költözzék a kollégium. Úgy tűnik, a diákság nem akadályozta volna meg a magasabb életszínvonalú városba költözést.

Közben viszont 1804. augusztus 20–21-én Pesten a két protestáns egyház konventje kimondta a pápai kollégium egyenjogúságát Debrecennel és Patakkal.¹³ Mártonék minden akciója sikertelen maradt: ugyanezen év október 15-én Kömlődön a superintendenciális gyűlés határozatot hozott az iskola Pápán maradásáról.¹⁴ Szekeres Mihály a komáromi iskola történetéről értekezve (tehát az ő nézőpontjukból is) helyes döntésnek ítéli, hogy a kollégium nem költözött el Pápáról: „Komáromnak azonban ez csak javára szolgált, mert tetemes ígéreteit saját megerőltetése nélkül, kivált a papiros pénz devalválása után, aligha tudta volna beváltani. A buzgóság is fogyott és így a kollégium terhe agyon nyomta volna. Pápának helyzete más. Ő kicsiny s tőle a kerület kevesebbet várt, de Komáromot a terhekkel bizony megtisztelte volna, melyeket ez, büszke lévén, vállalt volna, habár megerőltetésével.”¹⁵

A fenti viták és a nem javuló körülmények következtében Látzai Szabó József 1805-ben, 14 év szolgálat után megvált a pápai kollégiumtól. Lepsénybe ment lelkésznek, majd visszatért saját alma materébe, Sárospatakra. Az országosan ismertté vált ügynek azonban – túl némi csalódáson – maradt egy fontos, híressé vált emléke. A professzor ugyanis köztudomásúan verseket írt: templomi és halotti énekeket, sőt iskoladrámát is.¹⁶ Egy sárospataki kézirat egyértelműen állítja, hogy 1804-ben a költözés támogatására, mintegy agitációs indulóként ő írhatta azt az éneket, amely a korszak egyik legismertebb olyan

---

¹⁰ KIS, *i. m.*, 127–129.

¹¹ A bizottság tagjai: Laky Mihály, Hollósi László, Buzás Pál és Vásárhelyi Sámuel. *Uo.*, 129–130.

¹² *Uo.*, 131–132.

¹³ *Uo.*, 105.

¹⁴ KÖVY, *i. m.*, 620.

¹⁵ SZEKERES, *i. m.*, 576–577.

¹⁶ *Éva úsanyának bűne* (Sárospatak, 1788. április 14.) = *Protestáns iskoladrámák*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 1/2), 1181–1235.

közköltészeti szövegévé vált, amely mögött (legalább hipotetikusán) konkrét szerzőt sejthetünk.

Arra, hogy Látzai Szabó József írta az éneket, egyetlen forrás utal, még hozzá a *Kováts József versei* címet viselő, 1809 körülre datálható, Sárospatakon őrzött kézirat,¹⁷ amelynek 81–82. lapján ezzel a címmel szerepel: *Marche. Készítette T. T. Látzai József pápai professor korába, midőn a' Ref. Collegium Komáromba által menni készülöbe volt.* A verset egy másik *Aria* követi, Mészáros János tógátus diák munkája: azon kesereg, hogy Izrael mégsem hagyhatta el Egyiptomot – vagyis Pápán maradt a kollégium. Ez utóbbi vers kizárólag itt és a bizonyítottan pápai eredetű *Császár István-gyűjtemény*ben szerepel.

Bár Látzai Szabó szerzőségét csak részben tekinthetjük biztosnak, de tény, hogy az ének „holdudvarát” Látzai és Márton tettei világosítják meg. Lássuk e két változatot; az indulóból, ha nem is a legkorábbi, de az elsők közül való ez a feljegyzés, ráadásul elég ép. A variantúrát ezt követően tekintjük át.

Marche

Készítette T. T. Látzai József pápai professor korába,
midőn a' Ref. Collegium Komáromba által menni készülöbe volt.

1. Hallelu-jah! ki gyötörte
a' kemény szivü Farahot
Erős karral addig törte
a' boszszú alló Zebaóth
Meg szabadul bizony a' nyomorult
A' ki előtte le artzra borult
Ellenségink¹⁸ erejekkel
hogy örökre veszzenek el

2. Az Ur a' Veres tengernek
int és falmodjára meg áll
Száráz lába az embernek
a' mélység fenekerele száll
Igy ha ki sárba verembe ma gyúr
Meggzabadítani tudja az Ur
Ellenségink erejekkel
*hogy örökre veszzenek el*¹⁹

---

¹⁷ *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, kiad. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002², 604. sz. (a továbbiakban: STOLL + tételszám)

¹⁸ Ellenségink>k>nk.

¹⁹ A refrén a 2–4. strofában rövidítve szerepel, az 5. szakasz lezárása eltér, egyben az egész verset is befejezi.

3. Ballagjunk hát gyors lábakkal
már miénk a' szent Kanahán
Vár ki terjesztett karokkal
nagy hitű Apánk Abrahám
Nagy vagy oh Izrael Istene! nagy!
Néped erős segedelme te vagy
Ellenségink *erejekkel*
hogy örökre vesszenek el

4. Jaj! de mi füstel és *porral*²⁰
kevert jel kereng az Egen?
Jön Faraho nagy *táborral*²¹
hogy rabszíjon vissza vigyen
Nínts menedék bizony itt sehova
Jaj de segíts szabadíts Jehovah!
Ellenségink *erejekkel*
hogy örökre vesszenek el

5. Mít félsz oh kitsin hitű nép
im most hoz ki a' Zebaoth
Ő ad erőt, épít, ront 's tép
meg is emészti farahót
Lássad imádjad az Ur erejét
Ellene a' ki emelte fejét
A' mélységnek örvényébe
a' haragos tenger fedé bel! (81–82.)

Aria

Irta Mészáros János Pápai Togatus Deák
hogy a' Collegium nem mehetett Komáromba.²²

Boldogtalan az Izrael
Farahó nem botsátá²³ el.
Boldogtalan nép az ég lát
Mely nehezen tsinálsz téglát
Hogy még tsak polyvát sem adnak
Szerzeni²⁴ kell te magadnak

---

²⁰ és <köddel> porral

²¹ nagy <seregg> táborral

²² *Kováts József versei, i. m., 82–84.* Lábjegyzetben közöljük a STOLL 593. kézirat eltéréseit (128–129).

²³ [593: botsátja]

²⁴ [593: szerezni]

Még is több számmal kívánják
 Munkád .....²⁵
 Láta ezt az Ég felyül, de
 Mosest haszontalan küldte
 Jollehet²⁶ rajtad megesett
 Szíve, de használt keveset.
 Mert kövé vált Farahóban
 Az emberi szív valoban.
 Áron is volt Moses mellett
 'S ékesen szólt a' mint kellett
 Botsásd ki ugymond az Urnak
 Népét kik nálad sárt gyurnak
 De a' kőn valyon mi lágyit?
 Nem botsátja el jobbágyit.
 Nem hiszi hogy az Ur mondja
 Kinek népére van gondja.
 És hogy őket azért küldte
 Mert népét megkeserülte
 Miért nem ruháztad fel két
 's három tsudával a lelkét²⁷
 Mosesnek botjából így oh
 Uram! majd lett volna kígyó
 Hitték volna hogy, ki izen?
 Tsak folyt volna vér a' vízen.
 Vagy akarmi jel²⁸ lett volna
 Most az Izrael danolna. –
 Mit? – hát még ma is tsudára
 Állnak az Isten szavára?
 Hiszen ki mondjátok oh sok
 Megvilágosult Tudósok
 Hogy mai Világba néktek²⁹
 A' Tsudákra³⁰ nints szükségtek
 A' nélkül is elhiszitek
 's tudjátok azt beszéllitek
 Hogy a' józan elme által
 Isten! nekünk Te kiáltal.

---

²⁵ Űresen hagyott felsor. [593: Munkád mint más könyen bánják.]

²⁶ [593: S Jollehet]

²⁷ tsudával lelkét [szótagszám; 593 nyomán jav.]

²⁸ [593: akarmillyen]

²⁹ [593: Hogy e' Világba tinéktek]

³⁰ [593: Tsudára]

Nézd mégsem hisznek Mósesnek
Míg tiz tsapások³¹ nem esnek.
Szegény nép a' téjjel 's mézzel³²
Folyo föld helyett élsz rézzel!!!³³

Látzai Szabó József (?) énekét jelenlegi adataink szerint 16 kézirat őrizte meg a 19. század első felében. Idesorolhatjuk Arany János 1874-es, de ifjúkori dalkincsére emlékező lejegyzését is. A szöveg első nyomtatott kiadása 1847-ből való, tehát a korai kéziratok variánsokra nem lehetett hatással. A ma ismert változatok időrendben:³⁴

Kovács Ferenc-ék. (1777–1801) STOLL 326. 86b. *'Sidó mars. Ks.: Allelujah! ki gyötörte a kemény szívű faraót.*

3 versszak. A kézirat Simon Pál által leírt, 1800 körüli részében. Ezt a változatot – mivel mai tudásunk szerint a legkorábbi – itt közlöm:

'Sidó mars

1. Allelu jah! ki gyötörte
a' kemény szívű Faraót
Ellenségünk addig törte
a' bosszúálló Zebaót.
Meg szabadult bizony a' nyomorúlt:
A' ki előtte, le, artzra, borúlt.
Ellenségink erejekkel,
hogy örökké vesszenek el.
2. Az Úr, a' dühös Tengernek
int; és fal módjára meg áll
Szár az lába az embernek
a' mélység fenekére³⁵ le száll
Így; ha ki sárba verembe ma gyúr:
Meg szabadítani tudja az Úr
Ellenségink erejekkel,
hogy örökké vesszenek el.

---

³¹ [593: Tsapásba]

³² [593: Szegény Nép téjjel és mézzel]

³³ [593: Fojo étel helyt élsz rézzel]

³⁴ A készülő kritikai kiadáshoz gyűjtött adatok nyomán, amelyek a *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század* sorozatának *Közköltészet III, Társadalmi költészet* c. kötetében fognak megjelenni (kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola). 2011. februári állapot.

³⁵ fenékre [szótagszám, értelem]

3. Ballagjunk hát friss lábakkal
már miénk a' Szent Kanahán
Ínt haza édes szavakkal
nagy hitű Atyánk Ábrahám.
Nagy vagy óh Zebaót Istene! nagy!
Néped erős menedéke te vagy
Ellenségink erejekkel,
hogy örökké vesszenek el.

Pápai ék. (1800–1806) STOLL 555. 24a–b. Ks.: *Sidó Marsch*. Ks.: *Hallelujah, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

5 versszak, a sorrend egyedi, így ezúttal a 4. strófa refrénje tér el a többitől.

Battha Bálint kótatára (1804–1808) STOLL 572. 329. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Császár István-gyűjt. (1808) STOLL 593. 127. *Sidó Mars*. Ks.: *Hallelujah, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

5 versszak, követi a *Felelet a' Sidó Marsra (Boldogtalan az Izrael).*

Kováts József-gyűjt. (1809 k.) STOLL 604. 81–82. *Marche*. Ks.: *Hallelujah, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

5 versszak; követi a Mészáros János verseként bemutatott felelet (*Boldogtalan az Izrael*).

Sebestyén Gábor-ék. (1810–1813) STOLL 617. 122a. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű Farabót.*

3 versszak, a kézirat 1810-es, Kecskeméten összeírt részében. Sebestyén Gábor egy másik kéziratában³⁶ a dalt melodiáris hangjegyekkel többszólamú kottával is rögzítette.

Szerelemhegyi István-ék. (1820) STOLL 692. 19b. Ks.: *Alleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Nótás könyv (1821–1828) STOLL 1234. 150–151. Ks.: *Aleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Felvidítő V. Nóták 1. (1824) STOLL 720. 174–175. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Tóth István: Áriák és dallok (1832–1843) STOLL 786. 126. (120. sz.) Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*³⁷

---

³⁶ 1810–1811, STOLL 618, 34a.

³⁷ Kiadása: ARANY János *Népdalgyűjteménye*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, 86.

Egy szakasz, dallammal. A szöveg kezdete után folytatólagosan be-
szúrva: (NK. 404. old.), talán egy másik kézíratra (? *Nótás Könyv*) utal.
Tóth másik ismert kottás gyűjteményében nem szerepel a dal.

Márkus István-ék. (1836) STOLL 816. 141. Ks.: *Alleluja, ki gyötörte a kemény
szívű faraót.*

3 versszak.

Magyar versek (19. század 1. fele) STOLL 866. 14b–15b. Mars. Ks.: *Halleluja,
ki gyötörte a kemény szívű fara[ót].*

5 versszak.

Sebestyén Gyula-ék. (19. század 1. fele) STOLL 875. 30b–31a. Ks.: *Alleluja, ki
gyötörte a kemény szívű faraót.*

3 versszak.

K. R. gyűjt. (1839–1843) STOLL 833. 9. csomó 3b. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a
kemény szívű farabót.*³⁸

3 vsz. A gyűjtemény 2. csomójában is szerepel: e három vsz. csak rövi-
dítve, majd egy negyedik kiegészítésképpen.

K. R. gyűjt. (1839–1843) STOLL 833. 2. csomó 1b–2a. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte
a kemény [szívű farabót].*³⁹

4 vsz. A gyűjtemény 9. csomójában is szerepel az itt csak kezdőszórával
jelzett három strófa.

Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok (Pest, 1847), 77–
79. *Zsidó mars.* Ks.: *Hallelujah! ki gyötörte a kemény szívű Faraót.*

5 versszak, de az eltérő refrént viselő egykori zárószakasz a *Pápai ék.*-
hez hasonlóan itt a 4. strófa, amelyet egy megszokott refrénű 5. követ.

Arany János dalgyűjteménye (1874) II. rész 33. sz. *Zsidó marsch.* Ks.:
*Allélujah, ki gyötörte a kemény szívű Faraót.*⁴⁰

1 versszak, kottával. A margón ceruzával melléírva: „*Marsot fuj[na]k*”.

strófakezdet / forrás (Stoll- száma)	326	555	572	593	604	617	692	1234	720	786	816	866	875	833/1	833/2	KCsD (1847)	Arany
Alleluja, ki gyötörte	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	[1]	1	1
Az Úr a Veres tengernek	2	2	2	2	2	2	2	2	2		2	3	2	2	[2]	2	
Ballagjunk (Marsoljunk) hát	3	5	3	3	3	3	3	3	3		3	2	3	3	[3]	5	
Jaj, de mi füsttel és porral		3		4	4							4			4	3	
Mit félsz, ó, kicsiny hitű nép		4		5	5							5				4	

³⁸ Kiadása: CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataiboz; K. R. gyűjteménye = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÖRIZS Gergely, Bp., rec.iti, 2009, 188.

³⁹ Kiadása: *Uo.*

⁴⁰ Kiadása: ARANY *Népdalgyűjteménye, i. m.*, fotó; 35; jegyzetek: 86–87, 161–162.

Az eddig feltárt⁴¹ változatok két csoportra oszthatók. Az ötstrófás, „teljes” szövegeük szinte pontosan ugyanazt közvetítik, s egy kivétellel megőrzik az utolsó szakasznak a refréntől eltérő *coda*-sorait is. A variánsok többsége azonban három szakaszból áll, ezek sorrendje következetesen azonos a hosszabb verzió 1–3. strófájával. A kettő ötvözeteképp jöhetett létre az öt versszakos megoldás, ahogyan Kecskeméthy Csapó Dániel közli a verset hazafias dalokból álló nyomtatott antológiájában, illetve (forrásmegjelölés nélkül, de szinte bizonyosan Kecskeméthytől átvéve) Gyulai Ágost az Aranydalgyűjtemény első kritikai kiadásának jegyzeteiben. E két (valójában egy) változat nem az alternáns refrénre végződik, hanem a háromszakaszosok mintájára a 3. strófával zárul.

A kéziratok forrásvidéke igen változatos. A pápai kollégiumhoz csak három kézirat köthető biztosan (STOLL 555, 593 és 816), Sárospatakhoz négy (STOLL 326, 572, 604 és 720), Debrecenhez és környékéhez ugyanennyi (STOLL 1234, 786, 833/1–2, Arany). Az ötstrófás, fentebb közölt teljes változat sem kötődik mindenképp Pápához: az egyik sorrendet egy pataki és egy ismeretlen eredetű (STOLL 866) forrás képviseli, a másikat egy pápai (555) és egy alföldi származású gyűjtő kiadása (Kecskeméthy).

A láthatólag országosan ismert éneket többnyire bibliai helyzetdalként (esetleg egy ószövetségi tárgyú iskoladráma betétdalaként), címe szerint *'Sídó marsként* olvasta a korabeli közönség és a szakirodalom.⁴² Elsődleges értelmében ugyanis nem más, mint az Egyiptomból kimenekült zsidó nép hálaéneke a „kemény szívű farahó”-tól való megszabadulás után: Mózes hálaadásának (2Móz 15,1–13), illetve a 136. zsoltár 10–15. versének szabad parafrázisa. Külön hangsúlyt kap a téglavetés alóli megszabadulás: „Igy ha ki sárba verembe ma gyúr / megszabadítani tudja az Ur”.

A korabeli közköltészetben, főként az alkalmi köszöntőkben a bibliai hősök és események állandó (mai szemmel gyakran keresettnek tűnő) idézgetése éppoly gyakori volt, mint az antik mitológiai apparátus villogtatása. Egy népszerű prédikátort vagy professzort teljes természetességgel süvegeltek meg a versfaragók a gyülekezet Ábrahámjaként, Mózeseként, a helyszínt szívesen titulálták Libánus hegyének, Sion várának és így tovább. A férjhez menendő leányok szépsége és éles elméje viszont a görög-római mitológiában támasztott új összefüggéseket, hiszen Erisz almáját immár nem az istennők között kellett kisorsolni, hanem ők maguk mondtak le róla egy rajtuk túltévő mezővárosi menyasszony javára...⁴³ Csokonai Vitéz Mihály is fölényesen

---

⁴¹ A közköltészeti szövegcsalád-kutatásban sosem beszélhetünk lezárt, teljes repertóriumról, legfeljebb egy viszonylag nagy anyag átvizsgálása nyomán kirajzolódott általános arányról. Nyilvánvaló, hogy még újabb változatokra számíthatunk a népszerű énekből.

⁴² Pl. Gyulai Ágost jegyzete a dal Arany János-féle lejegyzéséhez = *Uo.*, 161–162.

⁴³ A lakodalmi repertoár néhány anonim darabja: *Közköltészet*, II, *Társasági és lakodalmi költészet*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 8).

alkalmazta és kombinálta ezt az eszköztárat, például a Hunyadi Ferenc tiszteletére írott köszöntőfüzérben.

A műfaj sodrása kétségtől erős, ráadásul az alkalmi (például exameni, temetési, menyegzői, névnap) énekek dallamaként gyakran használtak fel genfi zsolnárokat, illetve a korszak népszerű egyházi énekkincsét. Azt, hogy ezúttal egy induló dallama korszult egy bibliai énekhez, a Napóleon ágyúfüstjébe burkolódzó korhangulat mellett a beszélői pozíció rokonsága is indokolja. A fáraó elől együttes erővel elmasírozó zsidó nép és a francia túlerő ellen harciasan és öntudatosan kardot rántó insurgensek ezúttal szép párhuzamot alkottak. Így született meg az *Exodus* hősi indulója ékes magyar nyelven, trombitajelekből szőtt katonai dallamra, mesterkedő rímekkel. Mint a bibliai parafrázis-irodalom nagy része, ez az ének is a megírás jelenkorának ízléséhez igazodik: egy adott poétikai korstílus eszköztárából gazdálkodik. Talán nem erőltetett, ha párhuzamot látunk egy másik közösség saját zenei világát és az ótestamentumi szövegeket-témákat összehangoló kollektív énekkincsel: az afro-amerikai spirituálékkal.

A Pápán járatosak viszont más összefüggésekre is felfigyelhettek. Az 1793-ban elkészült kollégiumépület (ma Ókollégium) épp a Zsidó utcában állt,⁴⁴ tehát nem a város legrepresentatívabb részén, hanem egy sáros-poros mellékutcán. (Lehet, hogy Pápán is előfordult, amit e sorok írója egy mezőföldi faluban tapasztalt, ahol a „zsidó templom” kifejezés a református templomot jelölte.) A felekezeti kisebbség és a szűkös körülmények könnyen juttathatták az éneklők eszébe az egyiptomi téglavetők sorsát. A bibliai analógiák talán mégsem túl pontosak, hiszen bár Márton István magatartása kétségtől felidézhetette Mózes vezető, sőt indulásra serkentő szerepét, ám a sors mégis úgy hozta, hogy bizony ő Pápán maradt, míg a költő-tanártárs, Látzai Szabó József visszatért pataki anyaintézményébe.

A katonás csengésű, trombitajeleket imitáló dallam, amelyre a vers született, ugyancsak közkedvelt volt ekkoriban: a Napóleon ellen hadba szólított magyar insurgensek egyik indulója.⁴⁵ Szirmay Antal (1812) szerint *A Tisza mellyéki Insurgensek Marscha* volt, s éppúgy refrénes, mint az „Egyiptomból” megszabadulók indulója. Annyira egy időben jegyzik fel őket, hogy a tényleges elsőséget nemigen állapíthatjuk meg. Egy 1809 táján lejegyzett változat kezdő strófája így hangzik:

---

⁴⁴ Ma Petőfi utca. GERŐ László, *Pápa*, munkatárs SEDLMAYR János, Bp., Műszaki, 1959 (Városképek – Műemlékek), 200.

⁴⁵ Változatairól – több szöveges és hangjegyes változat közreadásával – bővebben: MEDGYESY S. Norbert, „*Akkor jöhettz és örvendbettez, hogy Insurgeáltál!*”: *A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kézíratos gyűjteményekben (1790–1825)* = *Franciák Magyarországon 1809*, II, szerk. BANA József, Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2011. (sajtó alatt); TARI Lujza, „*Jön a' Francz nagy lépésekkel!*”: *A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei* = *Uo.* – Köszönet a szerzőknek, hogy cikkeiket már kéziratban megismerhettem.

Jön a' Franc nagy lepesekkel
Rajta hát vitéz magyarok
Mond nemzet nékem győznöm kell
Kell kell mert győzni akarok
Bizz az egekbe ne légy szomorú
Száll fejekre babér koszorú.
Tsokra várnak othon haza
Aldomásra vár az haza.⁴⁶

A *Halleluja*-dal népszerűségét a számos másolat mellett az is jelzi, hogy 1817-ben Pálóczi Horváth Ádám nótajelzéseként hivatkozik rá *Hyperboréi Zsenge* című „régibb szabású Melodramá”-jában, amelyet a keszthelyi Georgikon májusi ünnepére írt. Az allegorikus történet Pille nevű szereplője egy ízben „buzdító Marsot énekel, a' Jerusalemi Nótára”. A jellegzetes metrum és ritmika egyértelműen elárulja, hogy a talányos nótajelzés ezt a dalt rejti.

Jertek Hivek! bátor lelkek! álljatok a' hadi rendbe merőn;
Rendeltt sorral, mérész karral törjeteك által az Asszony-erőn:
Osztozik a dicső győzedelem,
Kész koszorúiban, a' ki velem
Jön kész szívvvel, Ésszel, 's mívvvel; a' melegét pedig én viselem.⁴⁷

A költő ezúttal – szokásától eltérően! – nem saját versét adja meg nótajelzéseként, holott gyakran még akkor is így szokott eljárni, ha mástól veszi át a dallamot.⁴⁸ Márpedig saját babérait nem kellene titkolnia, hiszen ő a szerzője a harmadik legnépszerűbb indulónak, amely életben tartotta ezt a melódiát. Ugyancsak az insurrectióhoz kapcsolódik, ráadásul a címe (*Insurgens Mars. Tul-a-dunai. a Magyar Genius*) szintén a Dunántúlra utal:

Marsot fujnak, hadba hívnek, kapj paripára vitéz magyarom!
Szent óltára óltalmára a haza istene várja karom.
S unszol ama buja diádalom
fényje miatt magahitt hatalom,
Kit feldúlni, fellyülmúlni Érdem is és maga kész jutalom.⁴⁹

---

⁴⁶ *Fa Imre-énekeskönyv* (1809 után); STOLL 1186, 17a–b, 1. versszak.

⁴⁷ OSZK Quart. Hung. 3736, 9a. Köszönet Sirató Ildikó szíves segítségéért.

⁴⁸ E kérdés árnyalatairól, illetve az *Ötödélszáz énekeknek* (1813) Pálóczi Horváth Ádám saját költői életművéhez való viszonyáról bővebben a *Magyar Arión* c. Pálóczi Horváth-konferencia kötetében írok; várható megjelenés: 2011 végén.

⁴⁹ *Ötödélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, kiad. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 170. (45. sz.), 1. versszak.

Abban, hogy az idős poéta ezúttal kivételt tett, s nem ezt a közkedvelt saját művét adja meg dallamforrásul,⁵⁰ a *Zsidó mars* rendkívüli népszerűsége tükröződik. Arany János 1874-ben (mai tudásunk szerint legkésőbbiként) feljegyezte az *Alleluja*-dalt kottás gyűjteményének II. fejezetébe, majd a margón egy ceruzás jegyzettel – talán ő maga, de még valószínűbben Bartalus István vagy más olvasó – utalt a *Marsot fájnak...*-dalra is.⁵¹

Látzai Szabó professzor lelkesítő bibliai szerepdalából – amellyel a pápai kollégium diákságát agította, hogy Kánaánba, vagyis Komáromba költözzön – így lett szerte az országban ismert induló. Olyan „sláger”, amire az idős Arany János is jó szívvel emlékezett vissza ifjúkorából, pedig már akkor is legalább negyedszázados ének volt.

*

Meglehet azonban, hogy a fenti tények nem épp így függenek össze. Látzai Szabó József szerzőségét mindenekelőtt egy autográf kézirat vagy egy saját névvel jegyzett nyomtatvány bizonyíthatná; ezek híján csak hipotézist építünk. Csupán a vermszolói patáki diák tulajdonította a dalt a végre körükbe hazatért Látzai professzornak? Sejtette, hogy szerepe volt a távoli Pápan lezajlott vitákban és a költözés tervében. Mégis elgondolkoztató, hogy miként kapott a bibliai hálaadó ének (amely eszerint már a pápai kollégium költözési históriája előtt is közismert volt) alkalmilag új, profán jelentést a pápai események hatására. Ez arra figyelmeztet, hogy hasonló esetek máskor és másutt is előfordulhattak egyes közismert darabok aktualizálásakor. A közköltészet repertoárja mindig alkalmas arra, hogy a dalok a tartalmukon kívüli jelrendszer elemévé váljanak. Ne csak a tudatosan lázító, rebellis darabokra gondoljunk (*Rákóczi-nóta* és *-induló*, *Kossuth-nóta*), hanem akár 20. századi, amúgy teljesen ártatlan szövegű dalokra, amelyek csak egy adott közösségben bővültek ki rejtett üzenettel. A legismertebb példa az *Abogy lesz, úgy lesz...*

Akár így, akár úgy alakult ki a *Zsidó mars*: nagyon népszerű, mindkét szempontnak megfelelő ének kovácsolódott az ószövetségi témából és a Napóleon elleni felkelés indulójából. Talán már ezért is érdemes volt a fenti kitérőkkel együtt körüljárni ezt a stílusrétegeket és hagyományokat egyesítő közköltészet darabot.

---

⁵⁰ Az *Ötödik század éneke*kben Pálóczi Horváth ráadásul egy másik, kevésbé ismert saját versét (*Meddig mentek? s nem szűnyegtek...*) hivatkozva ad notamként a *Marsot fájnak...*-hoz, mivel az néhány lappal előbb szerepel a kéziratban. *Uo.*, 161, 170. – A költő egyébként a helikoni színdarab más dalainál is az általános gyakorlatot követte, s az ismertebb incipit adta meg nótajelzésként a saját művekhez.

⁵¹ Gyulai Ágost egyértelműen Arany János tulajdonítja a lapszéli bejegyzést, de ezt az is cáfolja, hogy az 1952-es kiadás fotóiról minden kétes eredetű kézjegyet kitakartak (ezt is), s a kézírás valóban eltér Arany megszokott betűitől. – Köszönöm Rudasné Bajcsay Márta és Korompay H. János segítségét a kérdés tisztázásához.

Szabadság és ellenszerei

Jókai Mór: *A szerelem bolondjai*

Jókai első regénye, amely külföldön immár egy, nem Ausztriában készült, hanem a valódi, később német birodalomná váló Németországban fordított szöveggel lett közismert és egy idő után világhírű – hiszen hamarosan elkészültek francia és angol fordításai is – *A szerelem bolondjai* (1873) című regény volt. Ez a regény a Schmerling-korszak kegyetlen karikatúrája. Ez a korszak a magyar szabadságharc után következő osztrák megtorlásnak a második szakasza volt: miután az olaszországi vereség után Alexander Bach kormánya megbukott, Ferenc József egy ideig alkotmányos megoldással kísérletezett; ezt azonban 1861 őszétől egy újabb abszolutisztikus kísérlet követte, ezt fűződik Schmerling lovag nevéhez; ez utóbbi derék államférfi szobra ma is áll a jelenleg elit gimnáziumként működő hajdani, Mária Terézia által alapított akadémia parkjában, mikor először láttam, elégedettséggel töltötte el szívemet, hogy a szobor orrában egy pók lakott.

A regény nem véletlenül keltette fel a nyugat-európai irodalmi körök érdeklődését. Egy elmebeteg arisztokraták által szervezett klub története a ke-rethistória. A klub abszolúte zártkörű: minden évben csak egy új tagot vesznek fel, és erre a helyre igen sokan, írásban, pályáznak. Az kapja meg az új helyet, aki a legnagyobb bolondnak bizonyul, szerelmi téren és ezt dokumentálniuk kell. A regény előszava két ilyen pályázatot tartalmaz. Az egyiket egy olyan gróf írta, aki beleszeretett egy norvég tigrisszelídítőnőbe. Hűségesen, egyre növekvő vágyakozással kísérte őt a világba, bárhol is lépett fel a derék hölgy, szigorú édesatyja felügyelete alatt. Egy idő után azonban elkövetett egy könnyelműséget: mivel sehogyan sem tudta megkapni a derék germán szépséget, házasságot ígért neki! A tigris azonban ezt megjegyezte. Közben az egyébként orosz-lánidomár papa meghalt, a derék lovag elfeledkezett ígéretéről és megvesztegette az al-állatidomárt, hogy engedje be őt a misztikus pillanathoz, amikor a leányzó éppen végez a tigrissel és kimegy a porondról. (A papa egyébként abba halt meg, hogy az orosz-lán elfeledkezett arról, hogy nem kell becsuknia a száját, amíg a papa feje a szájában van, megunta az ásitást és a papa feje elvált nyakától.) A tigris sem volt kevésbé felvilágosodott, tehát amikor a lovag egy pusztit kért a kijövő idomárnőtől, rögtön ráugrott és megpróbálta megölni, de a hősiés leányzó öntestét közbevetve megmentette hódolóját, akit csak háromnegyed évig ápoltak különböző törésekkel, viszont ő azonnal elhunyt, mikor a tigris megölte. A lovag ugyan bosszút állt, mert megvásárolta az elárvult tigrist az elhunyt, orosz-lán leharapta fejű atya öccsétől, le is lőtte, de azóta sem tud nyugodni, mert egy szőnyeg az szőnyeg, egy nő pedig nő.

A rémtörténet szerzőjét, mint jelentkezőt, nem veszik fel az őrült szerelmesek klubjába. Helyette viszont egyhangúlag beválasztják azt a másik arisztokratát, aki egy sokszorosított fénykép nyomán, amelyet egy bécsi kirakatban látott, beleszeret a bajor királylányból lett osztrák császárnő, vagyis Erzsébet nővérébe, aki történetesen II. Ferenc nápolyi király felesége, és éppen – férjével és annak teljes, még megmaradt hadseregével együtt – Gaeta városában áll ostrom alatt. Mint igaz magyar hazafi, valamint mint őrült szerelmes, el is utazik Olaszországba, hogy megmentse a királynőt! Rómában nekilát a felmentő sereg toborzásának.

„Mikor Rómába értem, már akkor javában szervezkedtek a legitimista szabadcsapatok, amik az ostromolt Gaeta felszabadítására az Abruzzókba betörtendők voltak.

Ott találtam néhány párizsi ismerősömet, az ottani jeunesse dorée-ből, kiket szintén azon magasztos eszme vezetett ide, hogy egy megtámadott királyi hölgy segítségére siessenek. Mindnyájan beedzettük karjainkba a meztelen bőrre az ő nevének előbetűjét a királyi koronával; az olaszok nagyon értenek ehhez. Apró tűszúrásokból alakult betűt bedörzsölnek valami piros festékkel, s az holtig ott marad.

Én elmondtam ismerős barátaim előtt szándékomat. Magam alakítok egy szabadcsapatot, s azt személyesen fogom vezetni. Igen helyeselték. Mindjárt eszközölték ki számomra toborzási irodát, szereztek impresszáriót, megismertettek fegyverszállítókkal, emberkufárokkal, s én gyönyörrel számígtattam minden estén pénzem fogyatkozásáról, mily mértékben növekedett csapatom. – Derék napbarnította fickók voltak; regényes viseletekben: ahány, annyiféle alakú fővegben; ritkaság volt náluk a csizma. Izmaikat igen kevés öltöny takarta, és az is ritka összefüggésben állt saját magával. Nálunk parasztosan úgy mondanák, hogy nagyon rongyosak voltak a fickók. De ki néz ilyesmire az igaz ügy bajnokainál? Elővigyázatból mégis megnyíráttam valamennyit.

Párizsi bourbonista barátaim, a saint-germaini negyedből, azt tanácsolák, hogy legalább kétszázra engedjem felnőni szabadcsapatomat, s miután néhány hétig hadgyakorlatokat tartottam velök, akkor csatlakozzam a kitűnő vezér, Rossolino Pilo zászlója alá. Ezt azonban nem fogadhattam meg, mert azt tapasztalám, hogy mikor én egy nap harmincat fogadok, másnap húsz hiányzik belőle, amit hajlandó vagyok azon szórákozottságnak tulajdonítani, aminek valószínűleg a klíma az oka Olaszországban; annál fogva elhatározám magamban, hogy mihelyt hatvannégy emberem lesz együtt, azokkal én rögtön megindulok a határ felé.

Ez a hatvannégyes szám nekem stratégiai szám volt. A hadseregnek minden része folytonosan négyfelé elosztható. Ebből én saját hadműveleti tervet alkottam. A hadsereg minden ütközet után megkétszereződik, míg végre az ellenségé fölé kerül.

Vettem mindegyiknek egy pompás karabint, két pisztolyt, egy vágó szuronyt; a többi magától fog jönni. Hisz én magam is csak annyit ismertem a hadi

tudományból, amennyit a sakktabla és a Napóleon-pasziansz után el lehet sajátítani. Elég is az!

Lőni, vívni a magam részéről még hazulról jól tudok: aztán mikor a csatában megy az ember, fölteszi az ellenségről, hogy az mindezekhez nem ért. Ez szüli az önbizalmat.

Csapatomnak még trombitása is volt, aki igen jó fiú volt, csakhogy külön adag rum kellett neki, mert mindjárt kiszáradt a torka.”

A szedett-vedett társasággal át is lépi a pápai állam és a nápolyi királyság határát, részt is vesz egy irtóztató vérengzésben. Itt azok a bűnöző elemek, akik a csapatába tartoztak, még örömmel vesznek részt az öldöklésben, később azonban az ostromlott város alá érve természetesen megszöknek és örült vezérüket, ezt a szerelmes Don Quijótét magára hagyják. Ő veszedelmesen megsebesül, de áttör a piemonti seregek által képezett ostromzáron, és – hosszú sebláz után – egy gaetai hadi kórházban tér magához. Még sem sajnál semmit, mert a királynő anyagi módon végiglátogatja a sebesülteket, így ideáljától ő is kap egy homlokára lehelt csókot és egy dedikációt a fényképére.

Jókai rendkívül ironikus író volt. De azért még ő sem gondolta volna, hogy ez a regénye nem csupán világsiker lesz, hanem még a családjilag érintett, hiszen a regényben szereplő nápolyi királynő húga, azaz Erzsébet királynő személyében is szerez magának egy rajongó olvasót!

Szerencsére fenn maradtak Jókainak azok a noteszei, amelyekben ezen regényéhez is készített előzetes vázlatokat. Ebből egyértelműen kiderül, hogy a valóságos regény, tehát a bevezető két rémtörténet után következő elbeszélés főhőse megfordult volna az olasz szabadságharcban is. Természetesen Garibaldi oldalán, és nem a nápolyi Bourbonok védelmében! Egyetlen indokot tudok felhozni, de elég erőset, annak a magyarázatául, hogy Jókai átalakította eredeti regénytervét. Az eredeti terv szerint ugyanis a főhős, aki Magyarországon az önkényuralom korában képtelen kibékülni saját családja és politikai környezete elviselhetetlen reakciós és abszolutisztikus politikájával, elmegy külföldre harcolni a szabadságért, hiszen a szabadság – és ez a mártír Petőfi és legjobb barátja Jókai közös meggyőződése – egy és oszthatatlan. Az egyes népek szabadsága a világszabadság eszméjének eseti, egyedi megnyilvánulása. Azonban az osztrák–magyar kiegyezés (1867) után az a bizonyos „fátyol”, amelyet Ferenc József császár és most már megkoronázott magyar király is vetett a közelmúlt éveire, annyit jelentett, hogy az önkényuralom korának belpolitikai szenvedéseiről lehetett írni, azonban hallgatni kellett az akkor még viszonylag fiatal, de rendkívül hiú külpolitikai kudarcairól. És az kétségtelen, hogy Ferenc József hadvezéri és külpolitikusi tehetségtelenségének legékeőbb tanúbizonyságát éppen olasz viszonylatban vívta ki, ha szabad ilyen ironikusan fogalmazni. Ezért került anatómia alá, a magyar belpolitikában, sőt a politika által csak érintőlegesen befolyásolt közvéleményben is kiírhatatlanul beivódott magyar–olasz barátság, amelyről a legszebb tanúbizonyságot azok a ma is élő magyar népdalok adják, amelyek például Garibaldi csárdás kis kalapját emlege-

tik. (Egyébként a Garibaldi-szakirodalom szerint a Hős egy idő után tényleg magyar kalapot hordott, élete végéig.)

Jókai a lehető legbrutálisabb és leghatásosabb eszközökkel szegte meg a tilalmat. A regény pozitív főhősével szemben egy idiótát állított az előhangot képező két mini-regény egyikében, aki magyar létére a Bourbonok mellett küzd, az olasz egység ellenében, másrészt a pozitív főhőst – hogy ne érintse a hallgatólagos „fátyolborítást” – valódi természete szerint mégiscsak megteszi szabadságharcosnak, csak éppen nem Olaszországba, hanem Amerikába! A derék hős, aki addig egyébként folyamatosan Milánó és Palermo között cirkált, hogy az olvasókat egészen hülyének ne nézzék, hirtelen feltűnik a Washington melletti csatában a Potomac folyónál, mint a rabszolgaság ellen küldő északiak hőse.

Jókai nem is árult zsákbamacskát, hiszen a regény azon fejezetét, amelynek címe: *A Föld másik oldalán*, így kezdi:

„Undorodol már a léghórtól, tisztelt olvasóm? – Én is.

Fojt, elüli a kebled ez a közelmúlt emléke. Minden idegünk érzi azt a fájdalmat, amelyben akkor betegek voltunk.

Jer velem egy szabad lélegzetet venni. Odáig takarjuk el arcunkat, ajkainkat, hogy amidőn egy merész röpülés után a föld másik oldalára érünk, azt mondhassam: nézz ide, és szídd tele kebledet a levegővel.”

A halni készülő, végrendelkező hős, Harter Elemér Petőfi szavaival búcsúzik az élettől.

„– Győztünk-e? sir – kérdé most az ifjú harcos félkönyökére emelkedve.

– Tökéletesen, colonel – dörmögé rá a vén huszár. – Az ellenség szét van verve.

– Akkor hurráh! – kiálta fel az ifjú vitéz, s mind a két kezét a levegőbe emelte. – Hurráh, Lincoln! Hurráh, Grant! Hurráh, világszabadság! Hurráh!

– Az Istenért, ne kiáltozzon Ön! – csitítá az egyik orvos.

– Kötelékei felszakadnak, a vér tüdejébe tódul, megfullad ön.

– Hadd szakadjanak, hadd fulladjak, csakhogy győztünk! De ordítok még egyet utoljára életemben. Ez az utolsó lélegzetvétel még arra való, amit elhallgattam eddig! Hurráh, te szent szabadság! Hadd fojtson meg ez a kiáltás engem! Hengerítsetek le oda a pocsétába, ami a hóhérok vérével van tele, hadd fulladok abba bele! Hadd hörgöm el ott utoljára: hurráh, világszabadság!”

Ez az epizód bizonyítja azt, hogy Jókai számára – és ez vonatkozik akkori lelkes és értő olvasóközönségére is – a megbukott és osztrák–orosz erőszakkal leverett magyar szabadságharc logikus folytatása és a jövő, végső győzelmet előkészítő csatateret volt maga a nagyvilág; minden szabadságküzdelem, amely a zsarnokság ellen folyt. Ez vonatkozik az olaszországi harcokra is, amelyekről nem csak mindenki tudott, hanem mindenki várta is azt az olvasóközönség körében, hogy logikusan Magyarország felszabadításával fog befejeződni. Hiszen ezen olvasók keveset tudhattak a francia és a porosz diplomáciai húzásokról, amelyek végül is megakadályozták, hogy az olasz egységmozgalom küzdelmei folytatódjanak egy Magyarország felszabadításáért indított háborúban.

Egészen biztos vagyok abban, hogy a váratlan fordulat, amellyel Jókai a hősapoteozisát áthelyezi Amerikába, senkit sem tévesztett meg; noha természetesen az elnyomás korában élő magyarok rokonszenveztek az amerikai polgárháború északi hőseivel, azonban köztük és az olasz szabadsághősök közötti párhuzamot, illetve azonosítást, mindenki könnyedén elvégezhetette.

Hogy Jókai hogyan vélekedett Garibaldiról, azt egy kiváló és ma sem elfeledett verse tanúsítja, 1867-ből:

Garibaldi

Szegre már a borostyánnal
Hős vitézek legbátrabbja,
Hazádnak szabadítója,
És most ten-hazádnak rabja!
Eszeveszett idők járnak,
A koszorus fő most szégyen;
Villámvonzó a borostyán,
Azt mesélik róla régen.

Nincsen már többé dicsőség,
A gyáváké most az érdem;
Az erény most szennyesben jár,
S a bűn jár fényes fehérben.
Sebet hoz magának a hős,
Az áruló rendcsillagot,
Azt gúnyolják, ezt üdvözlik
Csúszómászó országnagyok.

Nincs már többé szabad nemzet,
Csak egymásra törő csordák,
A kik egymás szabadságát
Parancsszóra eltiporják;
A kik saját láncaiknak
Hogy ne hallják a csörgésit,
Zsolozsmáikkal üdvözlik
Testvérnépek temetésit.

Nincs már többé vallás; – nem az
Történik mit az ég rendelt;
Nem tisztelnek láthatatlant,
Nem imádnak itt: csak embert.
Embert, ki a földet bírja,
Ki e világon hatalmas,
Ki nem utal fel az égre;
De megfizet, úgy jutalmaz.

Nincs már haza; – darab föld az,
Mit az egyik vérrrel öntöz,
S öntöz nehéz verítékkal
Leláncolva a göröngyhöz;
A másik meg arat rajta,
Maga számára asztagot,
Föld, mit ura, kedve szerint,
Elád, elveszt, elosztogat.

De Te maradsz, aki voltál,
A hőseknek eszményképe,
S sötét börtönöd falán át
Világítasz az éjféltre.
Mozdulatlan, leláncoltan,
Mégis harcolsz, mégis küzdesz,
Néma ajkad szikrákat szór,
A világba, s abból tűz lesz.

S lesz még ára a babérnak.
Lesz még szabad, dicső korszak!
Lesz még haza! s a hon földén
A kik Istennek áldoznak!
S amidőn a szabad szellem
Láncaitól megmenekszik,
Fogjuk mi is énekelni:
„Garibaldi resurrexit.”

Jókai nem lett volna Jókai, vagyis a mindenkori jelen közvéleménye iránt is a lehető legérzékenyebben érdeklődő író, ha nem vette volna észre, hogy alig néhány év alatt hogyan halványodott el az olasz szabadságért hajdan küzdő magyar hősök emléke Dél-Itáliában. Felesége halála után nevelt leányával hos??szabb utazást tett Olaszországban. Nápolyban is jártak. Természetesen magyarul beszéltek egymással, ezek után oroszoknak nézték őket a helyi jámbor olaszok. Ezt azért megjegyezte, és a hazautazása után írott remek tárcasorozatban (*Utazás egy sírdomb körül*) a következőképpen reflektál a „kedves” népezonosítására.

„Hát hallgass ide, kedves leányom: hadd mondok neked valami mesét, a míg a halászok kihuzzák a hálót.

Régen... nagyon régen... huszonöt éve már! tehát emberemlékezetet kifárasztó idők előtt, ugyanazon a vidéken, a hol mi most járunk, széltében hangzott a vidám magyar dal, a körmönfont erős mondások, a miket az idegen csak eltanulni szeret tőlünk; de le nem fordíthat a maga nyelvére. Itt a közelben, Nocerában, volt a főhadí szállásuk a magyar vitézeknek, a kik kijöttek idegen földre, hogy egy száműzött zászló körül csoportosuljanak. Magyar vezérük volt s az parancsolt az egész Capitanatoban. Amott a hófedte hegyek mögött gyakorolta kegyetlen hatalmát Crocco, a félelmes rablóvezér, czimborája a reakciónak, a sötétség hatalmának hőse, pusztítva, égetve, gyilkolva a szabadságért lelkesülő olasz népet. Nápoly minden katonája nem bírta őt éveken át sziklaoduiból kipusztítani. Ekkor ide küldték ellene azokat a magyar vitézeket s azok elkészültek a hírhedett rabló-hadakkal két hét alatt. Olyan tisztá lett előtűnik, utánuk az Abruzzok hegysége, mint a színház előadás után. – Hej, de volt is becülete a magyar fiúknak, innen is, túl is Appenninakon! Még Calabriából is jöttek hozzájuk küldöttségek, könyörögni, hogy csak „egy szál” magyar legiónáriust küldjenek a falujukba: az jobban meg fogja azt védelmezni, mint egy egész csapat nápolyi sbirró. S a hová bevonultak, minden faluban, városban „éljen”-nel kevert „evivva” rivallás fogadta őket, szép leányok törülgették le homlokukról a veritéket; az öreg emberek fiaiknak hitták őket, az olasz vendégszerető lett a megérkezésükre. Nocerában mindennap eljátszották a színházban a Rákóczi-indulót, meg a Kossuth nótáját, meg azt a Klapka-rohanót s a színpadon, diszelőadásban Pannonia nemtőjének öltözött művész nő fűzte a koszorút ama bizonyos négy fehér folyó és három zöld halom czimere körül. S aztán ha jött egy magyar e halmok, e folyók országából, nem kellett annak sehol bilétet váltani, vendéglőt keresni, azt ingyen szállítá minden olasz vasút és gálya, nem kellett neki más, mint egy magyar vezérnek az útlevele; kapott érte szállást, bő ellátást, még ölelést is szívesen. S mikor bevonult ez a hősök legiója harsogó dob-, trombitaszóval a büszke Nápolyba, még a vén bolond Vezuv is úgy kijött a lomha nyugalmaiból, hogy azon az estén a holdvilágig dobálta fel a tüzes köveit, az ő üdvözlésükre, s bevilágította éjjel az útjukat fölséges lángoszlopaival... Épen most huszonöt esztendeje annak!... 1861 december havában... Tenger idől!...

S mai napság azt kérdezik tőlünk itt ezen a vidéken, mikor meghallják, hogy magyarul beszélünk, hogy „ugyebár, ti muszkák vagytok?”

Azóta a helyzet fokozódott, vagyis az abszurdum elmélyült. Tavaly vásároltam egy nem régen megjelent olasz monográfiát, Antonio Ciano *I Savoia e il massacro del Sud* című könyvét (amely történetesen éppen Gaetában jelent meg, a Grandmelò Kiadónál, 1996-ban) és amely részletesen ismerteti azokat a vérengzéseket, amelyeket az északiak követtek el a nápolyi királyság elfoglalása során a polgári lakosság ellen. A könyv szenvedélyes; nem elégszik meg a tényleg sokkoló tényekkel és az archívumból elővarázsolt és rendkívül felkavaró képekkel. A végén ugyanis szépirodalmi ambíciókat táplál, átmegy látomásba és elképzei, hogy a Lenta völgyében, a Campobasso és Benevento közötti országról letérve hirtelen megképződhetne előttünk, Pontelandolfo előtt a csonka piramis, kb. 50 méter magas, fehér márványból, ragyogva. Mintha nem is emberi erő, hanem valami felsőbb hatalom helyezte volna ide. És ha közel megyünk, nagybetűkkel ez ragyogna a tetején, egy névsor élén Itália Söpredéke. A megnevezett söpredék-tagok névsora természetesen II. Viktor Emánuel királlyal kezdődik, Cavour miniszterelnökkel folytatódik és – Jókai nagy örömeire, ha megérte volna – Garibaldival és Türr Istvánnal fejeződik be. Rangok és címek helyett mindegyikük neve után egyetlen minősítés olvasható: Háborús bűnös.

Talán nem árt, ha a történészek és az irodalomtörténészek közösen figyelnek oda valamely témára. A világ ugyanis különös, megköveteli a sokoldalú figyelmet.

HERMANN ZOLTÁN

Sugarbabe, avagy „Tilinkó” szerelmes éneke

Hatástörténeti fantázia

Weöres Sándor az 1920–30-as évek egymást sűrűn követő tánczenei divatjaira hivatkozva többször is emlegette azokat a ritmikai újításokat, amelyek a slágerszövegek vagy a szélesebb popularitás felől érkeztek a korszak magyar költészetébe. Weöres egy 1967-es rádióinterjújában idézi például a „Jön a lux-, jön a lux-, jön a luxusvonat / Fogd a cso-, fogd a cso-, fogd a csomagodat” virtuóz verselésének példáját,¹ de gondolhatunk a *Bóbita* esetére is, amelyet Weöres bevallottan az „Országúton / hosszú a jegenyesor / hosszú a jegenyesor / hazáig...” kezdetű magyar nóta dallamára írt.

De vajon csak Weöresnél lehetne tovább szaporítani ezeket a példákat? Való igaz, az „utókor” általában csak vele szemben szokott ilyen elnéző lenni, csak neki engedni meg a rangon aluli, meszaliansz kokettálást a táncdalok műzsájával. Ám ki gondolná komolyan, hogy a 20–30-as években megjelenő tömegmédiák (rádió, hanglemez, hangosfilm) hatástalanok lennének a 20. század közepének akár csak egyetlen költői életművére is? Weöres hallgat rádiót, a többiek nem? József Attila – a Bécsben és Párizsban is hosszabb időt töltő József Attila – egyetlen slow foxot, shimmyt, charlestont sem táncolt egész életében? Véletlen, hogy például *A bűn* című „freudista balladája” énekelhető a *Gyertyafény-kerülő*, vagy akár a *Ma önről álmodtam megint, bocsánat asszonyom...* dallamára? (Tekintsük ezt egyelőre valamiféle esetlegességnek, hiszen „véletlenül” még Petőfi *Szeptember végénje* is „klappol” a régi szovjet himnusz dallamával.) Miért van akkor mégis olyan érzésünk, hogy a 60–80-as évek Beatles-rockos József Attila-megzenésítései túlságosan gördülékenyek ritmikailag? S miért éppen ezek a könnyűzenei parafrázisok, a Koncz Zsuzsa- és Hobó-feldolgozások lennének kevésbé autentikusak, mint a Kex-, a Kaláka- vagy Sebő-féle, a népies dallam- és ritmushagyományokkal összekapcsolt József Attila-versek? És csak elszólás, hogy Veres András titokzatoskodva a *Talán eltűnök hirtelen...* zárlatát „slágergyanúsak” nevezte egy régebbi, az *Élet és Irodalom*-ban megjelent cikkében?²

A tanulmány első változata, ugyanezzel a címmel jelent meg a *www.litera.hu* irodalmi portálon, 2005. június 30-án.

¹ *Egyedül mindenkivel: Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai*, szerk. DOMOKOS Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1993, 77–78.

² VERES András, *Számvetés és ítélkezés: József Attila utolsó versének megítélés-története 1*, *Élet és Irodalom*, 2005. április 8., 15.

József Attila és a main stream? Legyen a bizarr példa az 1925–1928 között keletkezett, a központozás (vagy annak hiánya) és egy kétsoros betoldás miatt többször is átdolgozott József Attila -vers, a *Mikor az uccán átment a kedves*; a Stoll Béla-féle kritikai kiadásban két változata is van 256/a. és b. jelzéssel.³

256/a.

Mikor az uccán átment a kedves,
galambok ültek a verebekhez.

Mikor gyöngéden járdára lépett,
édes bokája derengve fénylett.

Mikor a vállá picikét rándult,
egy kis fiúcska utána bámult.

Lebegve lépett – már gyúlt a villany
s kedvükre nézték, csodálták vígan.

És ránevettek, senki se bánta,
hogy ő a szívem gyökere-ága.

Akit ringattam vigyázva, ölben,
óh hogy aggódtam – elveszik tőlem!

De egyes kedvük szívemre rászállt,
letörte ott az irígy virágszált.

És ment a kedves, szépen, derűsen,
karcsú szél hajlott utána hűsen!

1925. jún. / 1928

A szerelmesvers-antológiák közkedvelt darabjának egyszerűségét, a jambikus, párosrímes sorpárokából álló szakaszokat Szabolcsi Miklós is úgy emlegette monográfiájában, mint „Juhász Gyulától örökölt formát”, mint az egyébként leginkább Adyra, vagy éppen Goethére jellemző mesterkéletlenséget. „[M]iniatűr jelenetről van szó, szinte” – írja – „egy kis mozarti darabról”.⁴ Zenetudós nagybátyjára, Szabolcsi Bencére hivatkozva egyenesen gliardiarda-

---

³ JÓZSEF Attila *Őszi versei* (kritikai kiadás), kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1984, I, 386–389.

⁴ SZABOLCSI Miklós, *Érik a fény: József Attila élete és pályája 1923–1927*, Bp., Akadémiai, 1977, 231–232.

ritmust lát a *Mikor az uccán* verssoraiban.⁵ De Szabolcsi szerint ugyanennek az egyszerűségnek az ismertetőjegye a vers „enyhén népies” jellege,⁶ a madármotívum szerepeltetése, illetve a „szívem gyökere-ága”, és a „begyes kedvük” szóképek. Nem lehetetlen azonban, hogy a vers népies jellegének képzete, közkedveltsége abból származik, hogy a populáris dalműfajok leegyszerűsített formáit lehet benne felfedezni.

Még az 1980-as évek végén, egy Oscar Peterson-lemezt hallgatva tűnt fel nekem,⁷ hogy a lemez „A” oldalának első száma, Gene Austin, Jimmy McHugh és Irving Mills *When My Sugar Walks Down the Street* című jazz sztenderdje kísértetiesen emlékeztet a József Attila-versre:

When my sugar walks down the street,
All the little birdies go „tweet-tweet-tweet”!

„Hevenyészett” magyar fordításban: „Mikor az édesem lenn az utcán sétál / Minden kismadár »csipcsiripbe« kezd...” A *When My Sugar* refrénje azonban nemcsak a nyitókép, az utca és kedvest kísérő madarak miatt hasonlít a József Attila-vershez. Érdeemes észrevennünk, hogy a József Attila-versnek swinges ritmikája van, s ha meg is bicsaklik néhol, a soronkénti szótagszám itt is, és a dal refrénjében is nagyjából ugyanaz; ráadásul mindkét szövegben felismerhető a rímes sorpárok és a kétsoros gondolategységek. Annyi különbség kétségtelenül van, hogy a jazz-nótában az 1–2. sor visszatér a 7–8-ban, míg a *Mikor az uccán* tulajdonképpen az első sorpárban leírt „látványhoz” hasonló képek halmozásába kezd: ahogy Szabolcsi Miklós írja „mozgó eleven képek sora” követi egymást.⁸

*When my sugar walks down the street,
All the little birdies go „tweet-tweet-tweet”!
And in the ev’ning when the sun goes down,
It’s never dark when she’s around.
She’s so affectionate and I’ll say this,
When she kisses me I sure stay kissed!
When my sugar walks down the street
The little birdies go „tweet-tweet-tweet”!*

---

⁵ A versnek egyébként komolyzenei feldolgozása is van, Balassa Sándor mezzo-szoprán énekhangra és zongorára írt dala: ld. Bokor Jutta és Hegedűs Endre 2000-ben kiadott Hungaroton CD-jét, HCD 32017.

⁶ SZABOLCSI, *i. m.*, 233. – Az „enyhén népies” kifejezést egyébként maga a monográfus tette idézőjelbe.

⁷ Oscar Peterson Trio, *With Respect to Nat*, Mercury MCY 135997.; A történeti hűség kedvéért ennek egy juhoszláv licenckiadását hallottam: PGP RTB 2221411.

⁸ SZABOLCSI, *i. m.*, 232.

Oscar Peterson előtt többek között Nat King Cole (a Peterson-lemeznek egyébként éppen az az igazi különlegessége, hogy a briliáns jazz-zongorista itt régi King Cole-számokat *énekel*), Judy Garland (*A Star is Born* című 1954-es Universal-filmben) és Ella Fitzgerald is lemezre vette Austinék dalát. Az ősförás azonban az amerikai Victor hanglemezcég által 1925. január 30-án rögzített hangfelvétel: a népszerű kabaré-énekesnő, Aileen Stanley, és Gene Austin swing-duettjét tartalmazó 78-as sebességű normállemez (Victor, 19585). Vagyis József Attila *ballbatta* – íme a hatástörténet bűvös igéje – ezt a felvételt!⁹

Austin a Bing Crosby előtti korszak talán egyik legjelentősebb „radio-croonere”, slágerénekes és dalszerzője. (Jó példa arra, hogyan építi egy 20-as évekbeli sztár a saját imázsát: feltűnő az áthallás a *Gene Austin* és a *Jane Austen* nevek között; a texasi születésű, és az első világháború idején Európában katonáskodó Austin eredeti neve *Eugene Lucas* volt.) Népszerűségének sokat köszönhetnek az amerikai rádióállomások (ez a rádiózás hőskora), és a hanglemezcégek. A Victor Orthophonic Records éppen az ő, és a hozzá hasonló énekesek népszerűségét meglovagolva lett szórakoztatóipari multivállalat. A New Jersey állambeli Camdenben alapított Victor Talking Machine Company tulajdonképpen a His Masters Voice amerikai márkája volt.¹⁰ Austin lemezeiből már 1925–1936 között több millió példány fogyott. Az ő hangján lett világszláger a később Frank Sinatra által is elénekelt *My Blue Heaven*, vagy az az *Ain't She Sweet?*, amit a legtöbben ma már a Beatles 1960-as, hamburgi felvételéről ismernek.

Juthatott Austin lemezeiből Magyarországra is. A legnagyobb múltú hazai zeneműbolt, a Rózsavölgyi és Társa például forgalmazott a 20-as években amerikai tánclemezeket, köztük a Victor cég lemezeit is, de ennek konkrét nyomai aligha lelhetők már fel, ugyanis a bolt iratai, kereskedelmi levelezése, leltárkönyvei az államosításkor, illetve az 1961-es raktártűzben megsemmisültek.¹¹ A Victor márka üzletileg nem volt sikertelen nálunk, magyar lemezek is jelentek meg ezzel a címkével: magyar nóták csakúgy, mint például egy felvétel az 1926-ban elhunyt Blaha Lujzától.¹²

Magánszemélyek is hozhattak be külföldről Victor-tánclemezeket, köztük a *When My Sugar* is, magángyűjteményekben talán van ennek nyoma. Az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának normállemez-gyűjteménye (nagy részük Kovács József hagyatékából való) javarészt feldolgozatlan, – az anyag publikálását épp csak megkezdte a www.gramofon.nava.hu – a katalógizált anyagban van azonban egy a nagyjából a *When My Sugar* megjelenésének idejéből származó Victor-korong.

---

⁹ Új, CD-kiadása: Gene Austin, *The Voice of the Southland*, ASV 5217, London, 1996.

¹⁰ A Victor Company reklámszlogenje: „For best results use Victor Needles!”

¹¹ Külön köszönet Hutira Albin boltvezető úrnak a szíves tájékoztatásért.

¹² Itt kell megemlékeznünk egy klasszikus kontaktológiai „véletlenről”: Blaha Lujzát, a „nemzet *csalogányát*” gyerekzínészként „*euorkorabának*” becézték.

Az OSZK Zeneműtára hangarchívumában néhány tíz, az amerikai Victor hanglemezgyártó által gyártott 78-as fordulatszámú lemez található. Pontos számukat nehéz megbecsülni, mivel nagyobbik részük a hangarchívumba az utóbbi két-három évben bekerült, nagyjából még feltáratlan, több mint 15000 normállemezt számláló állományrészben lappang. A 8 darab eddig katalogizált lemez közül például a HN 34.149 jelzetű látszik az 1920-as évekből származó könnyűzenei lemezeknek. Ez Paul Whiteman & His Orchestra *The Farmer Took Another Load Away* című dalát tartalmazza, lemezszáma: 19769. Így e lemez minden bizonnyal az 1924–1926 között gyártott Victor Orthophonic Records Popular Series-be illeszkedik.

Elég beszédes tény még, hogy ha Austin lemezeire nálunk nem is könnyű rábukkanni, az általa megteremtett stílus elég könnyen felismerhető a korszak magyar énekeseinek előadásmódjában, valószínűleg többen is igyekeztek utánózni Austin jellegzetes hangját. A 20-as évek közepe táján feltűnt magyar énekes sztárnak, az eredetileg fütty-virtuózként ismertté vált Weygand Tibornak jellegzetes frazeálása (különben ő is 1905-ben született, mint József Attila!) egyértelműen az Austintól ellesett énektechnika egy igen sajátos, kifinomult változata. De az Austin-nóta ismertségére utalhat Nádassy László (Leslie Sarony-Nádassy) *Na mondd, mit jelent a négy kis sző* című dalának „Tweet-tweet-chew-chew...” refrénje is (éneklte a Mocsányi – Lakos duó, 1932-ben).¹³

1925 nyarán József Attila kávéházi törzshelye a *Modern Kávéházban* (a mai Belgrád rakparton) volt: egy „Modern” nevű kávéházban pedig nyilvánvalóan *modern* zene szót! A kávéházi szalonzenekarok is, sőt cigányzenekarok is játszottak a 10–20-as években ragtime-ot, swinget. De az akkortájt még működő Telefonhírmondó, vagy a Magyar Rádió is sugárzott tánczenei műsort. Ha valaki venné a fáradságot, és végigböngészné a műsorújságokat, feltehetőleg rábukkanna a *When My Sugar*ra.

De tudott-e József Attila angolul? A bécsi tartózkodás miatt németül biztosan, a *Curriculum vitae*ben francia nyelvismeretére is hivatkozik. A slágerszövegek felületes megértéséhez szükséges angol tudással azonban mindmáig szinte minden tánczene-rajongó hallgató rendelkezik. Ez sem újabb keletű, kizárólag 20. századi képlet. A 18–19. századi „európai kultúrlényeknek” olvasul kellett legalább annyira tudniuk, hogy az operák szövegét követhessék. A 20. századi angolszász slágerszöveg is nagyjából azon a leegyszerűsödött nyelven szólal meg, mint az „io moro”-kkal, „idol mio”-kkal és „traditor”-okkal telezsúfolt olasz operák.

Akárhogy is van, József Attila *Mikor az uccán átment a kedves* kezdetű verse először a Makói Friss Újságban jelent meg, 1925. június 11-én, azaz pár hónappal azután, hogy Austin lemeze piacra került. Ez a vers keletkezésének viszonylag jól kijelölhető dátuma. József Attila az év végén már a Bécsi Egye-

---

¹³ Újra megjelent: *Hungarian Swing 1929–1945*, Pannon Jazz CD, PJ 1013.

temre jár, az év első felét, leveleinek keltezéséből is követhetően, nagyjából augusztusig Makón, Szegeden vagy Pesten tölti.

Szabolcsi Miklós szerint a versben megénekelte „kedves” három különböző nő is lehet: Ria, Gitta és Luca. Szabolcsi egyikükkel még személyesen is beszélt, és bár a *Mikor az uccán* nem került szóba, igazán tanulságos – mint írja –, hogy a személyes vagy írásos visszaemlékezésekből elég nehéz eldönteni, hogy több ekkortájt írott vers közül melyik kihez szól, pontosabban, mintha volna valamiféle utólagos vetélkedés az egykori lányok, asszonyok között, hogy kisajátítsák a múzsa szerepét. „Ria”: Saitos Valéria, egy makói szépasszony; „Gitta” és „Luca”: anya és lánya. Gyenes Gitta festőnő, Wallesz Jenőnek, a liberális *Újság* pesti munkatársának volt a felesége és Wallesz Lucának az édesanyja.¹⁴ Eszerint talán az „ucca” nem is a szegedi utca, ahogyan Szabolcsi állította?¹⁵ Inkább egy makói vagy pesti utca? Vagy egy közhelyszerű, slágerbeli utca? Ha belegondolunk, hogy az *Ain't She Sweet?* refrénje is így kezdődik: „Ain't she sweet? / See her coming down the street”...

József Attila 1925 tavaszán–nyarán Pesten leggyakrabban a festőnővel és lányával hármásban mutatkozik, velük együtt látogatja Balogh Vilma szalonját, a Modern Kávéházat és Békeffy György Alsóerdősor utcai műtermét, ahol Szabolcsi célozgatásnak hangzó megjegyzése szerint „fennen zajlott az élet”:¹⁶ talán 78-as fordulatszámú lemezekre táncoltak a műterem homályában? A vers Stoll Béla szerinti 256/b. változatában (ez az 1928-as, a *Pásztortűz*-ben megjelent változat) van egy sor, a „Mikor befordult s táncolt a kis blúz...” amely – mondjuk némi szemérmességgel – a táncmozdulatok erotikájára utal. Az év elején József Attila még Gittába, a nyár végére azonban – az életrajzíró szerint – már Lucába van „belezúgva”. Ők, Gitta és Luca hívják – évodve – az Attila név elferdítésével „Tilinkónak” ami, ha így nézzük, valamiféle „enyhén fallikus”, erotikus gonoszkodás is, a „pacsirtaszavú” költő ironikus toposza is, de végső soron a gramofonfelvételen hallható madárcsicsergésre is utalhat. Austinék gramofonszlágerének szövege szerint bizony nem „galambok ülnek a verebekhez”, hanem kismadarak kezdenek „tweet-tweet-tweet”-elni. A hangfelvételen kétszer is hallható egy vízzel töltött agyagmadárka (tilinkó?) csipogására emlékeztető fütty, ami talán Bobby McGimsey revütáncos „zeneszerszáma” is lehet, hiszen McGimsey Austin más felvételeit, az 1927-es *The Lonesome Road* vagy az 1928-as *Girl of My Dreams* című slágereket is kísérte füttyével.

Ám nem ez az Aileen Stanley–Gene Austin-féle változat egyetlen furcsasága: az angol slágerszövegek különösebb gond nélkül alkalmazhatók az előadók neméhez, elég a *she*-ket *he*-re, a *her*-öket *him*-ekre cserélni. Az Austin–McHugh–Mills-dalt utóbb Nat King Cole és Oscar Peterson egy női „édesről”, egy *she*-ről, Ella Fitzgerald és Judy Garland viszont egy férfiről, egy *he*-ről ének-

---

¹⁴ SZABOLCSI, *i. m.*, 49.

¹⁵ *Uo.*, 235.

¹⁶ *Uo.*, 43.

li. Az 1925-ös, a vers keletkezéséhez legközelebb álló változat, a Stanley–Austin-duett azonban sokkal összetettebb. A dal egy Aileen Stanley által énekelt, és egy férfi-kedvesről szóló bevezető résszel kezdődik, ami nem minden későbbi verzióban van meg. Stanley énekében a férfielőadók által énekelt *gal* (azaz *girl*: fordítsam?) helyén a *pal* (magyarul: „pajtás”, „cimbora”, „haver”) szó hallható. Kicsit el van így „bénázva” a rím:

I know a thing or two
And I'm telling you,
I've got a wonderful *pal!*
He's got the cutest smile,
A million dollar style,
Just a wonderful *pal*.
And I feel all so happy
'Cause I love *him* so,
When *he* is by my side,
I'm so filled with pride,
I want the whole world to know:...

Az első refrént is Aileen Stanley énekli, Austin „beledünnög” a sorok közti szünetekbe, és ő (vagy McGimsey?) egyszer bele is „csipog”. Érdemes követni az eredeti felvételen:

(That) When my sugar walks down the street, [*Austin*: the avenue]
All the little birdies go „tweet-tweet-tweet!” [*Bob McGimsey*(?) madárcsicsergése]
And in the ev'ning when the sun goes down, [*Austin*: may down(?)]
It's never dark when *he's* around.
He's so affectionate and I'll say this,
That when *he* kisses me I sure stay kissed!
When my sugar walks down the street
The little birdies go „tweet-tweet-tweet!”

A női hang által énekelt szövegváltozatban a férfi hős alakja az állatok nyelvét ismerő Grimm-mesehős, vagy egy madarakkal társalgó, Szent Ferencszerű városi csóró (bocsánat a tiszteletlen viccért: egy „ferencvárosi szent csóró”) alakjával kapcsolódik össze. A férfi- „sugar” csak egy millió dolláros mosolyú „potyás”. „A million dollar style” – énekli Aileen Stanley a fiújáról, azaz épp csak a felelőtlen-felhőtlen mosolya olyan, *mintha* milliomos lenne, pedig nem is az. Cserébe viszont hiába megy le a nap körülötte („the sun goes down”), a glóriája tovább világít! (József Attila csak egy „villanyt gyűjt” a szép-lánynak, ejnye!)

Az instrumentális átvezetés után (itt hallható tisztán a zongora–hegedű–trombita–harsonák hangszerelés) Austin refrénje következik, megszólal az előbb megénekelt férfikedves és egy női „cukorbébiról” dalol a 6. sorban:

„Édesemnek (cukromnak) hívom, hiszen olyan *keifinomult*”. A „refined” tulajdonképpen *finomított*, „*rafinált*” *cukrot*, *porcukrot*, vagyis: *dörzsölt kis nőt* jelent. Ria? Gitta? Luca? (Az *ucca/Luca* paronímia miatt leginkább mégis a Wallesz-lány volna az ihletadó?)

When my sugar walks down the street,
(Than) All the little birdies go „tweet-tweet-tweet”!
And in the ev’ning when the sun goes down,
It’s never dark when *she’s* around
She’s so sweet, a heaven even mine,
I call *her* sugar, ’cause *she* so refined.
When my sugar walks down the street
The birdies go „tweet-tweet-tweet!”

A dalt Bob McGimsey őrijítő fütyögése zárja, amit a hangfelvétel kristálytiszán ad vissza. Ezzel szemben a refrén ötödik sora nagyon rosszul hallható: „a heaven even mine...”(?). Ez magyarul nagyjából ennyit tenne: „mennyei dolog, hogy az enyém [a nő]...” Talán. A slágerszövegek helyenként előforduló észlelési-megértési zavarai azonban még az anyanyelvi befogadók számára sem jelentenek mindig egyszerű feladatot. Tulajdonképpen a Victorék által kifejlesztett „ortofonikus” hangfelvételnek is éppen ezt kellene kiküszöbölnie, az érthetőség a rádiósugárzás élvezhetőségének és a dal népszerűségének alap-, illetve előfeltétele.

Valószínűleg – ha így volt 1925 nyarán, ha lehetett így – József Attila a refrén két bevezető sorát, a ritmikai rendszert meg a *csicsérgést* érthette pontosan, persze ebből már lehet verset csinálni. Főképpen, ha előtte „szegény” nem sértődött halálra a „tilinkózás” miatt.

József Jolánnal, Bányai Lászlóval és Szász Ferencsel a Tisza-parton 1930. június 8-án

A régi magyar esete a posztmodernnel

1. Pozicionálás

Régi magyar irodalommal foglalkozó irodalomtörténész vagyok. Abba a posztgraduális iskolába jártam egykoron (MTA III, 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.; tanárim: Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Varjas Béla, Tarnai Andor, Stoll Béla, Lukácsy Sándor), ahol a világ legtermészetesebb, magától értetődő dolga volt az interdiszciplinaritás, a művelődéstörténeti és eszmetörténeti¹ megközelítés, továbbá követelmény a filológia és a textológia lehető legmagasabb szintű művelése. Az már más kérdés, hogy mi, egykori fiatalok (Ács Pál, Horváth Iván, Jankovics József, Kovács Zsuzsa, Orlovsky Géza, Szabó András, Szabó Géza, Uray Piroska) mennyire tudtunk–akartunk ezeknek a követelményeknek megfelelni.

A fentiek, ha nem is meghatározzák, de kétségtelenül erősen befolyásolják, hogy mit gondolok irodalomról és reprezentációjáról. Nem hiszem, hogy valaha is valamely áramvonalasabb tan kedvéért át tudnám lépni árnyékomat (már csak azért sem, mert erre semmilyen késztetést nem érzek), s feladnám a fenti indíttatás alakította alapvetően *eklektikus, szinkretikus, a teleologikus fejlődéskoncepcióktól idegenkedő* nézeteimet.

A különböző tudományfilozófiai és irodalomelméleti ajánlatok közül tehát csak kevés érdekel (ha szabad metaforikusan fogalmazni: megfáradt őszeres-

---

¹ E régi tudományág új értelmezéséről lásd: KELLEY, 2002. (Ismerteti: SZENTPÉTERI, 2005). Azaz, hogy az eszmetörténetből (*history of ideas*, *Ideengeschichte*) *intellectual history* lett, ahogy Szentpéteri Márton elkeresztelte: „új eszmetörténet” (SZENTPÉTERI, 2005, 354), vizsgálati köre kétségtelenül tágabbra nyílt a filozófiai–politikai–teológiai eszmék történeténél, *mindenféle* kontextust vizsgál, ám éppen ezért alapvetően *nem* változtatott már eszmetörténet korában is (bár némileg másképpen) meglévő sajtóján, az „*enciklopédikus nézőpont*”-on. Vö. még: GÁNGÓ, 2002, 179–186. Majtényi György szerint „Az *intellectual history* kifejezést magyarra a szellemi élet történeteként, gondolkodástörténetként vagy intellektualista történetírásként fordítják. E magyarázatsokból is következik, hogy a honi tudományos nyelvben nem létezik az amerikai irányzatnak pontosan megfelelő fogalom. A következőkben – az irányzat angolszász gyökereit érzékeltetendő – én az *intellektualista történetírás* fogalmat alkalmazom (az iskola francia elnevezése, *histoire intellectuelle* ugyancsak az angol eredetét követi). Az *intellectual history* elsősorban szellemi irányzatok történetével, társadalmi környezetükkel foglalkozik, különbözik így az eszmetörténettől (*history of ideas*), mely elsősorban a különböző iskolák teljesítményét, az egyes szerzők alkotásait vizsgálja, továbbá nem azonosítható a hagyományos értelemben vett művelődéstörténettel, kultúrtörténettel sem (*cultural history*).” MAJTÉNYI, 2005, 162. Majtényival ellentétben én úgy látom: az „*intellectual history*” *részben* azonosítható a hagyományos eszmetörténettel, kultúrtörténettel, művelődéstörténettel; ám kétségtelen, mindezeknél szélesebb értelmű, mind a tárgy, mind a konnotáció vonatkozásában.

ként nem veszek csak azért tollat, mert angolszász/germán/francia posztmodern lúdból tépték).

Ugyanakkor nem tartom haszontalannak, ha az (irodalom)történész megpróbál rálátni saját befolyásoltságaira, rejtett és nyílt motivációira, azaz metaperspektívából is szemléli tárgyát. Írásom erre tett vázlatos kísérlet.

2. Néhány szó a posztmodernről

Azt a relatíve új² szemléletet, amely többek szerint megváltoztatta a tudományban, ezen belül a tág értelemben felfogott történettudományban szokásos játékszabályokat,³ posztmodernnek szokás nevezni. A legkülönbözőbb posztmodern elméletek vannak forgalomban, ezek következményei között kétségtelenül van hasonlóság, ám koherens rendszert alkotó *posztmodern elmélet* nincs. Éppen ezért,

---

² Mintegy 40–50 éve kezdődött.

³ Beszélhetnék „paradigmaváltásról”, sőt „paradigmaváltásokról”, de nem beszélek. Azért nem, mert a terminus: „*paradigma*” nagyon erősen kötődik Thomas S. Kuhn majd fél évszázada megjelent esszéjéhez (KUHN, 1984, 2000²; könyv formában az első kiadás KUHN, 1962, de a szöveg 1949-ben már lényegében kész.). Elegánsan úgy szokták mondani, hogy „nevéhez a tudományfilozófia kognitív fordulata immár elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik.” Vö.: DINNYEI, 2007, 102. Kuhn szerint azt, hogy egy korban mit/kit tekintenek tudománynak, tudományosnak vagy tudós-
nak, az éppen érvényes paradigmákban hívók testületének tagjai, a tudósok döntenek el. A paradigmát oktatják, kodifikálják, s a paradigma vezérel. Kuhn *inkommenzurabilitás*-tézise kimondja, hogy a különböző tudományos paradigmát vallók az azonos fogalmakat igen másképpen használják, s így nem érthetik egymást, azaz a tudományos paradigmák inkommenzurabilisak (összemérhetetlenek; miközben, igaz, inkább a fő művét magyarázó vitákban, az elméleteket összevethetőnek tartja). „Az inkommenzurabilitás-tézistől pedig... egy lépés az a kuhni vízió, hogy a tudomány nem fejlődik, és a különféle paradigmák egyenrangúak. Ez azonban sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint hogy elfogadtuk a relativizmust.” (TÓZSÉR, 2001, 3.) Kritikát még számtalant lehetne Kuhn téziseivel szemben megfogalmazni, a legszokásosabb, hogy Kuhn a (természet)tudományt (implikáltan) irracionális tevékenységnek látta. Maga Kuhn, miközben téziseit nem vonta vissza, nagyon sok mindent tagadott azok közül, amelyek mások szerint benne voltak vagy logikusan következtek szövegéből, így a relativizmus vádja ellen élete végéig tiltakozott. (Relativizmus és relativizmus sem azonos. Lásd.: Szegedi Péter előadása, *Tudósok kontra filozófusok a tudomány relativitásáról*, Vö.: Magyar Tudomány, 2007/01, 103.) Kuhn kritikáját azonban hagyjuk meg Lakatosnak (LAKATOS, 1977), Feyerabendnek (FEYERABEND, 1975), követőiknek és ellenfeleiknek, más szóval sürgősen lépünk vissza a tudományfilozófia – számunkra, legalábbis – ingoványos területéről. Amiért egyáltalán elmerészkedtünk (el kényszerültünk merészkedni) idáig, az az, hogy Kuhn központi fogalmának, a paradigmának mind a magyar történettudományban, mind az irodalomtudományban az utóbbi 30 évben rendkívül magas volt az árszija, különösen a *paradigmaváltás* szóösszetétel örvendett nagy népszerűségnek. Nekem viszont az a gyanúm, hogy ha valahol, hát itt igaz Kuhn *inkommenzurabilitás*-tézise: a magyar irodalomtudomány nagy paradigmaváltói egyszerűen „új elmélet–új módszer (beszédmód, s lehetőleg kizárólagos)” értelemben használták/ják e fogalmat, miközben a Kuhn teóriája által lefoglalt jelentés a tudományos forradalom kuhni értelmezéséhez kötött, vagy legalábbis ez az értelmezés mindenképpen besugárzik. Akkor pedig a „paradigmaváltás” egy (kuhni) forradalmi helyzetet is jelöl, s ezt én a magyar történelem-/irodalomtudományban nem tudom felfedezni. (S még fel sem tettem olyan alapvető kérdéseket, hogy vajon paradigmatisus felépítésű-e a történelem/irodalom tudománya, vagy éppenséggel paradigmatisus felépítésű-e maga a tudományfilozófia, amely ítélni hivatott a tudomány, avagy nem tudomány kérdésében.) Hagyjuk hát a paradigmát másra...

ha nem akarunk mélyen igazságtalanok lenni, előljáróban le kell szögeznünk: olyan szerzők állításait vitatjuk–helyesljük a továbbiakban, akik más–más iskolákhoz tartoznak, adott esetben élesen vitatják egymás tételeit. Többnyire az égvilágon semmi más közös nincs bennük, mint hogy poszt-modernek, azaz tevékenységük (nagy része) a modernitás kora – kb. a késő hatvanas évek – utáni, s nem közvetlen folytatói – leegyszerűsítve nevezzük így – a hagyományos irodalomtörténet-írásnak, amelyhez személy szerint meglehetősen kötődöm.

A posztmodern központi – számos következménnyel járó – tézise a nyelv korlátozottan mimetikus funkciójára való rádöbbenés, a nevezetes nyelvészeti fordulat (linguistic turn),⁴ az, hogy amit a nyelv létrehoz, az nem azonos a létrehozni szándékozottal, a „nyelv uralhatatlanságának”⁵ tapasztalata. Mások szerint, de ez a metafora is pontosan az jelenti, amit az előzők, a nyelv nem semleges, nem „transzparens”, hanem konstitutív médium. Alapjaiban, szerintem nincs másról szó, mint amit Gadamer az először 1960-ban megjelent *Igazság és módszer* c. alapvető jelentőségű könyvében az irodalom (az írott bármi) határhelyzetéről mond.⁶

Sokszor csak sokféleképpen írjuk le ugyanazt: ez nem baj, van aki így érti meg, van aki úgy. De a különböző megközelítések és példák mélyén mindig a nyelv természetére való hivatkozás rejlik, a nyelv azon fertőzőtsége, hogy a tudományos–művészi, historikus–fikciós szétválaszthatatlanul és kibogozhatatlanul egyszerre van jelen (legalábbis természetes nyelvek és szövegek esetében, e megállapítások úgy válnak egyre kevésbé igazzá, ahogy a nyelv formanyelvvé válik). Nem tagadva egyrészt a szerzői intenció jelentőségét, másrészt a befogadóban konstituálódó jelentés tényét, az a tapasztalat, hogy például a matematika formanyelve jelentősen csökkentí (hogy teljességgel kiküszöböli, azt nem hinném) e fertőzőtséget, egyértelművé teszi a nyelv döntő (de nem kizárólagos) felelősségét. (A matematika nyelve is csak elmozdulás az „uralhatóság” irányába, még e formanyelv is képes ugyanazt többféleképpen leírni, egy matematikai levezetés lehet dög unalmas és roppant elegáns, okozhat gyönyörrel felérő evidencia-élményt és lehet tökéletesen vagy részben érthetetlen, a jelentés létrejöttének itt is része a szerző és a befogadó személyisége, tudása, intenciója.)

---

⁴ Szakirodalma mára felsorolhatatlan. Alapvető szövegek az első írások közül: JAY, 1982; TOEWS, 1987. – A 90-es évek fontos konferenciái: *History and Sociology after the Linguistic Turn* (1994) és *Studying Culture at the Linguistic Turn: History and Sociology* (1996). Vö. még: FABÓ, 1980, 196. – Mint többen rámutattak, a posztmodern e saroktétele nem független Nietzsche 1876–1882 közötti, ún. pozitívista alkotó korszakának (Nietzsche által a „délelőtt filozófiájaként” jellemzett időszaknak) a nyelvről való gondolataitól. Megjegyzem, Nietzsche ekkori aforizmakedvelése, és az erkölcs relativitásának hirdetése úgyszintén termékeny posztmodern talajra hullt.

⁵ KULCSÁR SZABÓ, 1993, 149.

⁶ GADAMER, 1984, 123–129.

A nyelv ilyenfajta fertőzöttsége már a *nyelvi fordulat* előtt ismert volt. Fehér M. István hívja fel egy jegyzetében⁷ a figyelmet rá, hogy Hegel,⁸ Gadamerhez hasonlóan, határhelyzetben lévőknek látja az irodalmat.⁹

Egészen távolra is visszamehetünk az időben, az ókori retorikáig. A *historia* szakszó;¹⁰ jelenti a narráció három típusának egyikét, amely a *fabulával* és az *argumentummal* viszonylatba állítva alkot rendszert. A *historia* res gesta, azaz (16. századi magyarsággal) lött dolog, az, ami megtörtént, az igaz történelem/történet. A *fabula* res ficta: kitalált dolog, fikció. Az *argumentum* ficta res, quae tamen fieri potuit: olyan kitalált dolog, amely akár megtörténhetett volna. Az irodalom teoretikusai a középkoron át legalább a 18. századig ebben a fogalomrendszerben (is) gondolkoztak, ám nem egyformán. Sevillai Isidorus (570k.–636), majd az ő nyomán Hugo de Sancto Victore (1097k.–1141) és más középkori gondolkodók lényegében változatlan tartalommal közvetítették az értelmezést, az *argumentumot* valószerűnek (aminek hitele van), a *fabulát* koholt beszédnek, a *historiát* a szemtanú hitelességével elmondott megtörtént dolognak írták le.¹¹ Ez a műfajelmélet mindig egy alapvető problémával küzdött, meg kellett válaszolnia a „mi az igaz?” kérdését. A *historiába* nyilván elsősorban a történetírás alkotásai tartoztak (a középkori és részben a kora újkori felfogás szerint, *éppen úgy, mint a posztmodern teoretikusainál*,¹² nem az annalesek, a feljegyzésszerűségek, hanem az olyan nagy prózai kompozíciók, mint például Bonfini műve); a *fabulát* a fikciós műfajok, a költészet, a komédia számára tartották fent. Ez már az őspélda, Homérosz művei (históriák?) esetében sem volt problémátlan, de súlyos nehézségeket a teológiai szövegek értelmezése okozott. A fogalmak között – meddig *historia* és mettől *fabula* – a középkorban nem létezett olyan, koherens rendszert alkotó különbségtéves, amelyet általánosan elfogadtak volna. A Horatius *Epistoláiban* (I, 2) előforduló „*fabula*” szót a 12–13. században rendre megglosszázzák: „*id est historia*.” S ez talán nem véletlen. *Noha a 19. század előtti gondolkozóknak e kérdésben nyilvánvaló módon a valóságreferencia volt a legfontosabb, a média szerepére is felfigyeltek.*

A középkorban a Bibliát, mint igaz történetet, többnyire a *historiák* közé sorolták. De a 12. századi neoplatonikus teológiai gondolkozásmódra oly jellemző allegorikus értelmezésmód (és a historikus fikció megkülönböztetése a

---

⁷ FEHÉR M., 2000, 61–62.

⁸ Vö.: HEGEL, 1980, I, 88.; I, 114.; III, 173.; III, 180.

⁹ Pontosabban Hegel mindig *poézis*ről beszél.

¹⁰ *Rhetorica ad Herennium*, I, 8, 12; Cicero, *De inventione*, I, 19, 27; Quintilianus, *Institutio oratoria*, II, iv, 2.

¹¹ E fogalmak a fennmaradt magyarországi források közül először Szalkai László iskoláskönyvében, az ún. *Szalkai-kódex*ben, Kisvárdai János iskolamester tanításaként fordulnak elő. Vö.: MÉSZÁROS, 1972, 115–116.; Lásd. még: PIRNÁT, 1984.

¹² „Végül leggyorsabban a »posztmodern« a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg.” LYOTARD, 1993, 8.

valóságtól) már megzavarta ezt az egyszerű megközelítést, a humanisták pedig – nem kis mértékben a középkori allegorizáló metodikák hatására – már egyenesen kijelentik: a Biblia költészet, mert a költőkre jellemző eszközöket használ; a legfőbb költő maga az Isten (Coluccio Salutati).¹³ Ebből érthető, hogy van olyan glossza, amely a Biblia történeteit fabulának minősíti. Itt nem beszélhetjük, de ez a felfogás nyilvánvalóan zavart okoz a história–fabula szembeállításban, a felsőbbrendű (a költészet bonyolult eszközei által kikristályosodó) igazság és közvetlen (betű szerinti) igazság felesel egymással. Azaz az ókori eredetű história–fabula ellentétpár megfeleltetődik a szöveg betű szerinti és allegorikus értelmezésének, így egyugyanazon szöveg lehet az *olvasat függvényében* história vagy fabula. A fabula–allegória kötődést tükrözi például a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik 15. századi mitográfiai tartalmú kódexének címrészlete: *fabule cum allegoriis...* (azaz: fabulák allegóriákkal). Ezt, s a história–fabula dualitás minden egyéb problémáját a régebbi korok teoretikusai gyakorta érzékelték. Másképpen fogalmazva, a *posztmodern felfogásnak pontosan megfelelően*, a neoplatonikus Biblia-értelmezők felfogásában a nyelv referenciális funkciója (Biblia = história) háttérbe szorul, és előtérbe kerül az emotív, különösen a metanyelvi funkció¹⁴ (Biblia = merő költészet = igazság). *Petrarca és Hayden White bizonyos nézetei egymáshoz nagyon közel állnak*, hiszen Petrarca ezt jegyzi meg Boccaccio *Dekameronjának* tizedik részéről, Griselda történetéről: „ez vagy história, vagy fabula, úgy hívom, ahogy akarom.” A probléma nagyságát az jelzi leginkább, hogy (éppen a Biblia-értelmezések korlátok közé szorítására) a tridentin zsinat fontosnak tartotta definícióval megkülönböztetni a históriát és a fabulát. Körülbelül akkora sikerrel, mint amilyennel Hayden White bevezette a „modern esemény” fogalmát.

A nyelv nem mimitikus, nem ábrázol, hanem létrehoz – ezt a főszabályt rövidre zárva a posztmodern számos teoretikusa kijelenti: nincs autentikus valóság (Kuhn¹⁵ szerint hipotézisek határozzák meg azt, amit valóságnak nevezünk) és nincs objektív kutathatóság. Ezek mostanra már–már közhelyek. A posztmodern tézisei nem egyszer relativisták, agnosztikusak és következménytagadók; arany szabálynak tarják a többes számot („nincs kánon, csak kánonok”, „nincs történelem/történet, csak történelmek/történetek” stb.), a diszkontinuitást, és borzonganak a fejlődésközpontú, teleologikus narratíváktól. Az alkotó individuumnál többnyire fontosabb számukra a közösség, a kulturális meghatározottság, a hagyomány. Mindezt egyszerre szeretném rosszállólag és elismeréssel mondani: miközben az idézethalmokkal és tekintélyérvekkel felszerelt agytornák egy része, megítélésem szerint, a kultúrtörténet legnagyobb meddőhányóját hozta létre, a legtágabb értelemben vett szellemtörténetre igencsak ráfért a posztmodern kikényszerítette elbizonytalanodás.

---

¹³ Részletesebben később.

¹⁴ Vö.: FABÓ, 1980, 196.

¹⁵ Vö.: KUHN, 1984, 1062. jegyzet.

A posztmodern történész számára a nemzet nem feltétlenül a nyugati civilizáció csúcspontja; a bátrabb teoretikusok elméleteik politikai következményeivel is szembenéztek, a nyugati demokráciák berendezkedése, a kiépített hatalmi rendszerek vállalhatatlanok például az iráni forradalomról igen sajátosan tudósító Foucault¹⁶ számára.

Hayden White, David W. Noble stb. és követőik büszkén és meggyőződéssel vallják: „Mi, történészek, mindannyian művészek vagyunk,”¹⁷ aminek, mint vázolni próbáltam, az egyik korai rokonjelensége a „poeta theologus” szemlélet, de részletes elemzéssel kimutathatók volnának más neoplatonikus előzmények is, mint a humanista költészet-felfogás és kivált a páli kegyelem-tan.¹⁸

Érthető módon a posztmodern történész gyakran inkább érdeklődik a historiográfia, mintsem a história iránt. Ennek legfőbb oka, hogy a posztmodern alapelvek módszerként a történelemben kevésbé, ám a historiográfiában sokszor remekül alkalmazhatók,¹⁹ erre jó példa Hayden White 19. századi történelmi nagynarrációkat elemző *Metahistoryja*.²⁰

A posztmodern szélsőséges. Kis részigazságokra nagyívű állításokat alapoz. Lételeme az erős szembeállítás. Néha mintha egyenesen sportot csinálna a megfontolt agy elleni merényletből. Ez a csibészmentalitás a legfőbb erénye. Többnyire tetszetős, tipikus féligazságokból építkezik („amit a múlttól mondunk, saját magunkról mondjuk”),²¹ a nem igaz, de *van benne valami* kijelentések vizsgálatához ragaszkodik. Az idézett állítás triviális részének (a múlttól beszélő személyisége, kulturális és egyéb kontextusai mindenképpen beleszólnak abba, hogy mit mond a múlttól) jól ismert és régi igazsága átcusszan egy valószínűleg nem igaz terepre (a *beleszóló* alakul át *meghatározózá*); a posztmodern megállapítások igazságmagva szinte sohasem új, miközben mégis merőben új nézőpontra, vizsgálatra kényszerít. Azaz a posztmodern többnyire nem mond újat, *viszont azt bátran és jó hangosan mondja*.

---

¹⁶ Vö.: RIGÁN, 2005.

¹⁷ „Mi, történészek, mindannyian művészek vagyunk.” NOBLE, *Interjú*, 1996, 139.

¹⁸ Az ehhez kapcsolható teológiai hermeneutika különösen megtermékenyítő lehetne a posztmodernről gondolkodók számára.

¹⁹ Vagy legalábbis azt a benyomást keltik.

²⁰ WHITE, 1973. – A módszer aprópénzre váltása, mechanikus alkalmazása igen kétes eredményekre vezethet. Vö.: <http://www.lehigh.edu/~ineng/syll/syll-metahistory.html> (2011. március 10.) A honlap (véltetőleg egyetemista) szerzője precízen alkalmazza White kategóriáit, a Cabeza de Vaca *Relacionja* (1544) alapján készült, általam nem ismert *Cabeza de Vaca* (1991) című filmre. Az eredmény komikus. „Hiszik vagy nem, Hayden White nagy igazsága, hogy a történelmi stílus akképp fejthető ki, mint egy költemény. Ez az oka, hogy ő (H. W.) a történetírást költői tevékenységnek nevezi.” – okosítja ki a honlap szerzője olvasóit, majd a Pocahontas-történetet ajánlja a leendő módszer-hasznosítóknak elemzésre.

²¹ FRIEDEL, 1993, 37.

Posztmodern (= a posztmodern által felismert, preferált) jelenség régen is volt, és divatjának hunytával sem fog megszűnni. Örök és képződik.²² Sajátosan posztmodern történetírás például a 16. századból Forgách Ferenc főpap–diplomata latin nyelvű történeti munkája, amelyet a bátyja, Forgách Simon protestáns hadvezér látott el magyar nyelvű jegyzetekkel, továbbá megjegyzetelte Istvánffy Miklós is. Igazi polifónia: a jelentés, a történelmi esemény sor Forgách Ferenc latin szövegének és Simon magyar jegyzeteinek, továbbá Istvánffy megjegyzéseinek feleselésében konstituálódik.

A fogalmat a posztmodernről írók rendkívül szeretik a hagyományossal, sőt, többnyire definiáltabban, a német historizmus hagyományával (mindegyik előtt Wilhelm von Humboldt és Leopold von Ranke téziseivel) oppozícióban megfogalmazni.²³ Ez önmagában nem lenne baj, de a művelet során mint ha elfelejtenék a történetírás több ezer éves hagyományát: ilyen módon nem derül fény a német pozitívizmushoz (amely a posztmodern híveinek interpretálásában gyakran jámbor és naiv szobatudósok foglalatosságának látszik) képest definiált posztmodern kategóriák mélységes rokonságára a középkori történetírással vagy más, Rankéké előtti történelemszemléletekkel; *a posztmodern szegyélli szüleit* (vagy egyszerűen nem ismeri).²⁴

---

²² „For postmodernity is not an 'ideology' or a position we can choose to subscribe to or not: postmodernity is precisely our condition: it is our fate.” JENKINS, 1999, 6. (A posztmodern nem egy ideológia vagy egy nézőpont, amelyet mi tetszőlegesen választunk, s vagy elfogadunk, vagy nem, a posztmodern pontosan a mi helyzetünk, a mi sorsunk/végzetünk.) – Egykoron Derrida írt valami nagyon hasonlót a dekonstrukcióról.

²³ Az ok világos és paradox. Humboldt és Ranke nevével fémjelvezhető (hagyományosan) *a professzionális, a tudományos* történetírás. Komoly történész a *nem* professzionálissal, a *nem* tudományossal nyilván *nem* foglalkozik. De hát a *professzionálisnál, a tudományosnál is professzionálisabb, tudományosabb* posztmodern (= jelenlegi tudása a tan híveinek) számos ponton rokonítható a *nem* professzionálissal, a *nem* tudományossal. Látszathasonlóság, különböző filozófiai azonos (hasonló) következményei? Hát ezt azért nagyon meg kellene vizsgálni, hogy van-e ilyen, hogy például modern korunk és a középkor „szerzőhalálának” tényleg nincs-e közös eszmei háttere stb. Ez a szemlélet köszön vissza például Gyáni Gábor írásaiban: 18. század végéig a történelem irodalmi műfaj (ez ugyan de facto nem igaz), írja, majd „a történetírás éppen akkor vált tudománnyá, amikor kiszakadt a fikciók előállításának a világából”. Kiderül persze, hogy szegény történetírás csak hitte magáról, hogy tudomány, mert az igazi tudomány a posztmodern – amely nem tudomány. Vö.: GYÁNI, 2000, 27. – Természetesen némileg igazságtalan vagyok a szerzővel szemben, természetesen értem, hogy mit akar mondani, de az is természetes, hogy okkal–joggal rovom fel a 18. század vége előtti történetírás valamifajta *homogén tudománytalanságként* való felfogását.

²⁴ Hogy csak egy proto-posztmodern történészt említsek: Fessler Ignác Aurél (Ignatius Aurelius Fessler, 1756–1839). Nézetait az újhistorizmus egyik jelenlegi apostola, Stephen Greenblatt is bármikor vállalhatná. Fessler szerint: történelmi bizonyosság („historische Gewissheit”) nem létezik, a történelmi valószínűség („historische Wahrscheinlichkeit”) alakul pszichológiai bizonyossággá (psychologische Gewissheit). Vö.: MAMÚL, 2005, 93–94. (Fessler Ignác szócikk, Lux Etelka [= Kószeghy Péter]).

A posztmodern a történeti tényt éppen tény jellegétől igyekszik megfosztani. Egy definíció igényével fellépő írás szerint: „A posztmodern által vallott... felfogás így hangzik tehát: a történeti tény olyan, a források adatain alapuló konstrukció, amely a valóság leírása során, e valóság leírásának a keretében keletkezik.²⁵ Semmi sem szól tehát amellett, hogy fel kellene tételeznünk elemi és abszolút tények létezését; nem, mivel a történeti tényt végső soron az elmélet és a kontextus szüli, ezért is tekintjük a tényt viszonylagosnak (hiszen mindig csak valamely kulturális univerzum függvényében konstatalható), és értelemszerűen nem több pusztá absztrakciónál.”²⁶

Mármost ez szerintem nincs így. Ebbe a mondatomba, persze, bele lehetne kötni: hiszen *végső soron* csak megállapodás kérdése, hogy a történelmi tényt hogyan definiálom. Mind a pozitívista, mind a posztmodern „történelmi tény” meghatározás azzal érvelhet ún. igaza mellett, hogy a történetírás gyakorlatában hasznosabb, hogy a rendszerbe illőbb. Jómagam nem vagyok (mindenben) pozitívista, ám a történelmi ténynek csak pozitívista jellegű definícióját tudom elfogadni. Ennek a lényege, hogy a jelző („történelmi”) nem változtatja meg a jelzett szó hétköznapi alapjelentését, azaz (elemi, pozitív) *tényen* azt értem, amit a latin *factum*on.

A posztmodern értelmezés esetén – „források adatain alapuló konstrukció” – *factum* = konstrukció;²⁷ azaz a történelmi tény más, mint a hétköznapi, benne van a konstruáló, az a személy, aki szelektál, értékpreferenciákat érvényesít stb. A konstrukciót tényleg (így is lehet mondani) elmélet és kontextus szüli (nem mintha az elmélet nem lenne a kontextus része). Az idézet értelmezhető állításai a posztmodern által olyannyira kedvelt meglepő állításhoz vezetnek: a tény konstrukció, mint ilyen, viszonylagos, nem több absztrakciónál; azaz a történelmi tény nem olyan, mint a szokásos tény, amely tény lévén, nem viszonylagos.

Viszont (feltéve, de nem megengedve) ha a „történeti tény = egyenlő konstrukció” állítás igaz, akkor abból *nem* az következik, hogy a történelem konstrukció (ezzel nem lenne vitám), hanem hogy a múlt konstrukció, s ezzel már van. Múlt csak egy van, s az nem (utólag) konstruált, történelem számos, és természetesen konstruált.²⁸ Eco idézi egyik írásában²⁹ Aquinói Szent Tamást,

²⁵ E mondat értelmezhető része szerintem ennyi: „a történeti tény a források adatain alapuló konstrukció”.

²⁶ GYÁNI, 2003, 23.

²⁷ *gondolati alkotás* – (lat. constructum 'egymásra rakott', 'megépített', 'létrehozott'), hogy jelenthetne *factumot*?

²⁸ Így gondolja ezt Keith Jenkins (JENKINS, 1991) is, akit Gyáni helyeslőleg idéz: „A történelem és a múlt ugyanis két külön dolog.” GYÁNI, 2000, 14.

²⁹ ECO, 2001A, 494.

aki szerint a Mindenható még egy nem szűz hölgyet is képes visszahelyezni lányi állapotába, mind erkölcsi, mind fiziológiai vonatkozásban. De Aquinói szerint, még Isten sem teheti meg nem történtté, ami megtörtént. Ez megsértene ugyanis az idő törvényét. A megtörtént nem relativizálható ugyanezért, az *egy múlt* miatt.

Nyilvánvaló, hogy a posztmodern (legalábbis a Gyáni-féle) és én nem ugyanazt értjük történelmi tényen. A Ricoeur által megfogalmazott „törések”³⁰ a történelmi tény abszolút és elemi tény voltát csak akkor kérdőjelezzik meg, ha valaki Ricoeur-t félreérti.

A hétköznapi és a történelmi tény, szerintem, tulajdonságaiban azonos. Mondjuk, megkérdezem a kedvesem: van itthon sör? Vagy azt mondja: *van*, vagy azt: *nincs*, vagy azt: *nem tudom*, vagy azt: *valószínűleg igen*, vagy azt: *valószínűleg nem*. (Vagy hazudik, vagy téved. Erre való a forráskritika. Az intenciókat most ne vizsgáljuk.) Mint a fekete–fehér, igen–nem nevezetű játék bizonyítja, minden állítás felbontható eldöntendő kérdésekre,³¹ legfeljebb sok lesz belőlük. Ezek az eldöntendő kérdések azok a téglák, amelyekből a történész építkezik, s csak a fenti ötféle téгла (válasz) lehetséges. Legalábbis az európai kultúrkörben szokásos alternatív logika esetén. Más kérdés a nyelv pontatlansága: mi az, hogy itthon? Ha az albérlőnek van söre, akkor van-e itthon sör? Sör-e az alkoholtmentes sör? Stb.

A hétköznapi és a történelmi tény a posztmodern szerint két merőben különböző dolog, s a pozitívista összekeveri a történelmi adatot a történelmi tény-nyel. Két ilyenyre különböző megközelítés esetén, s hozzátevé, hogy a posztmodern történelmi tény képviselői szerint a pozitívista történelmi tény manapság „egyszerűen nem védhető” álláspont,³² elég valószínűtlen, hogy a két nézet képviselői valamilyen is egyetértsenek.

Igaza van abban a posztmodernnek – de ezt ki vitatja? –, hogy a téglákból, ugyanannyi és ugyanolyan téglából is, a legkülönbözőbb házakat lehet építeni, a legkülönbözőbbek között számos igen jó és igen rossz, igen szép és igen csúnya is lehet – de ez nem változtat a téгла létezésén, valamilyenségén.

Tehát (szerintem) van téгла, van elemi és abszolút (történeti) tény: mindenfajta történeti konstrukció és narráció (nem kizárólagos) építőeleme. Mind ontológiai, mind episztemológiai létezésük és világos (nem feltétlenül igaz) válaszokat adó képességük, tény-sajátlagosságuk (számomra) megkérdőjelezhetetlen. A történelmi nagy narrációk mindig kisebb narrációkból, azok még kisebbekből épülnek fel, és így tovább, ám ennek a sajátos hagymanak, jó esetben, van mag-

---

³⁰ RICOEUR, 1999A, 57–58.

³¹ A nem eldöntendő kérdésekre adott válasz sokszor szükségképpen narratív, s mint ilyen számos képzetes elemet, kontextust tartalmaz (gondoljunk el egy választ, például a „milyen volt a kora újkor nőszemélye” kérdésre), de minden felbontható eldöntendő kérdéssé végtelen sorára (szertették a nagymellű nőket? stb.). Világos, hogy a módszer az analóg digitálissá konvertálásával azonos jellegű. Ennek számos, itt nem részletezendő következménye van.

³² Gyáni Gábor szíves szóbeli közlése.

ja: a történelmi tény. Ez persze az analitikus filozófia egyfajta aprópénzre váltása. De hangsúlyozottan *nem* azt állítom, hogy egy komplex egész elemi részei közötti relációik mindig megismerhetők, és ily módon, mondjuk, egy nagynarráció, újraépíthető. Nem működik az analízis, és nem működik a szintézis. Kellően komplex, nem mechanikus jellegű rendszereket az analízis csak szétrombolni képes, és nem szétszedni. Mindez nem változtat azon, hogy a komplex rendszerek elemi részekből épülnek fel, a történetírás pedig (más egyebek mellett) olyan elemi tényekből, amelyekről a fenti öt megállapítás egyike tehető.

Gyáni Gábor (és általában a posztmodern teoretikusok) Engel Pál nézetét (s általában a hasonló történész nézeteket), amellyel az enyém lényegében azonos, a következőképpen kritizálja: „...miközben nem is titkolt szkepszissel tekint a történetírásra mint tudományra, aközben sem adja fel jogos igényét a tudományosság iránt. De vajon hogyan állítható egyszerre ugyanarról valami és annak éppen az ellenkezője? Úgy, hogy a történész tevékenységét egyszerűen megkettőzi: elválasztja egymástól a tiszta (értsd: tudományos) kutatást, valamint a konstruáló (a sztorigyártó) írást, vagyis a múlt elbeszélésének szorosan vett történetírói aktusát.”³³

Esett az eső. Az út egy része vizes lett, egy másik része száraz maradt. Tehát az út, mint olyan egyrészt vizes, másrészt száraz. Na, de hogyan állítható egyszerre ugyanarról valami és annak éppen az ellenkezője? Úgy, hogy az utat egyszerűen megkettőzzük: elválasztjuk egymástól a vizes és a száraz részt. Mi lenne, ha csak az állítanánk, hogy az út egy darabon vizes, majd száraz? Miért nem lehet egy ilyen típusú állítás érvényes?

A történész és a természettudós egyaránt adatokat gyűjt, hogy ezt méréssel vagy éppen levéltári kutatással teszi, nem lényegi különbség. Ami ezután következik: az elméletalkotás illetve a narráció, nos, itt már valóban nagy a különbség a természettudományok és a humaniorák között.

*

Végsőkéig leegyszerűsítve: pozitívizmus kontra posztmodern: *világnézet kérdése*. Egy példa: az újhistorizmus atyjának is tekinthető Stephen Greenblatt annak a bizonyítására, hogy a Shakespeare-re vonatkozó adatokban mennyi a bizonytalanság, többek közt az alábbiakat írja: „...találgatás tárgya az életrajz megannyi eseménye is. A stratfordi lelkipásztor bejegyezte az egyházközségi anyakönyvbe, hogy keresztvíz alá tartatott »Gulielmus filius Johannes Shakespeare« 1564. április 26-án. A sok kétes hitelű adat között ez az egy kétségbevonhatatlan, de a tudósok utóbb április 23-ra tették Shakespeare születésnapját, azon az alapon, hogy általában háromnapos korukban keresztelték meg az új-

---

³³ GYÁNI, 2000, 9.

szülötteket – tehát megint csak találgattak.”³⁴ Igen, ez így is értelmezhető. De úgy is, hogy egészen pontosan *tudjuk*, mikor keresztelték meg Shakespeare-t, következésképp *tudjuk*, hogy mikor született, *legfeljebb nem napra pontosan*. A két állítás ugyanazt interpretálja, egyik sem „hazudik”, de más nézetet (igen, ha tetszik: világnézetet) képvisel: a bizonytalant, illetve a biztosat preferálja. A pozitívista attitűdöt képviselő kutató – mélyen meghajolva posztmodern kollégáinak érvei előtt – készséggel elismeri, hogy van két (több, de ezek az alapvetők) sajátosság, amely miatt a tényekből építkező történettudomány sohasem lehet pozitív tudomány. Azaz a maga elé tűzött cél elérhetetlen. Az egyik, mint már volt róla szó: maga a „fertőzött”, a sohasem teljesen transzparens nyelv. A másik a tényekből építkezés – objektívvá sohasem tehető – folyamata, a habarcs, amely a történész szubjektumából, a kulturális meghatározottságból stb. tevődik össze (lehet, hogy e kettő lényegében egy). Az (irodalom)történésznek lehet minden adata pontos, építkezhet kizárólag „igaz” tényekből, az igazi, egyetlen és felülírhatatlan Balassi-életrajzot, -poétikát (bármit) senki sem írhatja meg. Egy (irodalom)történeti munkát támogathat bármilyen tudományos konszenzus, a benne foglaltak igazságértéke, múltreferenciája mindig viszonylagos lesz. Pontosán azért, mert a múlt nem megismételhető. A tudományos konszenzus pedig változhat.

S itt van a tényleg alapvető különbség a humán és a természettudományok között. Az utóbbiak esetében elvileg elképzelhető (bár a jelenlegi magyar tudományszerkezet ismerve, nem valószínű), hogy a magányos, vidéki tudós rájön valamire, felballag az Akadémiára, s ott, mivel bizonyítékai vannak, mivel bármikor ellenőrizhető, megismételhető kísérletek eredményére támaszkodhat, meggyőzi a vaskalapos tudósokat forradalmi igazáról. Hogy ez így van, azt számomra legjobban a minden tisztességes természettudós által vallott alaptétel bizonyítja: „Abban a pillanatban, amikor kutatók erőviszonyai döntenek el egy kérdést, nyilvánvaló, hogy nem tudományos döntés történt.” A humán tudományok esetében viszont, vélhetjük, *kizárólag* a „kutatók erőviszonyai” döntenek, mert mi más dönthetne?

Azért sok minden befolyásolhatja eme erőviszonyokat, szerencsére. Nem igaz, hogy a történetírás – irodalomtörténet-írás – szövegértelmezés során ne lehetne vizsgálni a gondolatmenet logikáját, koherenciáját, tisztességét. Továbbá ott vannak a jó öreg pozitívizmus szempontjai: pontosság, tényisztelet, tényfeltárás. A humán tudomány a természettudománynál kétségtelenül *sokkal inkább kiszolgáltatott* a tudományos konszenzusnak, a tekintélynek,³⁵ de azért vannak önvédelmi fegyverei.

---

³⁴ GREENBLATT, 2005, 14.

³⁵ Jellemző, amit ezzel kapcsolatban Noam Chomsky magáról ír. „Foglalkoztam például matematikai nyelvészettel... senki sem kérdőjelezte meg a beszédhez való jogomat, nem kérdezte, van-e doktori fokozatom matematikából... Arra kíváncsiak, hogy igazam van-e vagy tévedek... Ám amikor társadalmi kérdésekről vagy külpolitikáról... folyt a vita..., „többször kértek tőlem papírokat, vagy az írást érdeklődtek, hogy milyen speciális végzettség jogosít fel arra, hogy a kérdéses

Annak egyébként, s ilyen szempontból is fontosnak tartom Szent Tamásnak az idő kicselezhetetlenségéről alkotott véleményét, hogy létezik nem relativizálható történelmi tény, hallatlanul fontos morális – etikai – jogi következményei vannak.

Nagyon leegyszerűsítve: nem mindegy, hogy ki az, aki ő, s ki az, akit őnek. A miért ő, igazságosan ő-e stb. kérdések elvezetnek az elemi tény fogalmától, de megválaszolásuk során (jó esetben) elemi, abszolút tények sorozatából építkezik a történetész.

*

Nem tudom, mi az *igazság* (de a siker reményével kecsegtetve vizsgálom, hogy egy eldöntendő kérdésre adott válasz igaz-e vagy nem, illetve esetleg megválaszolhatatlan), s nem áll rendelkezésemre valami jól bevált *módszer* (vonzódásaim vannak). Jobban látom azt, hogy mi nem az igazság; többnyire fortélyos megfogalmazások rabjainak vélem mindazon irányzat zászlóvivőit, akik bizonyossággal hirdetnek olyan – akár koherens rendszert alkotó – tanokat, amelyek túllépnek a pragmatikus *módszere*n és mély *ismeretelméleti tanulságokkal* szolgálnak. Számomra a legelvontabb tudomány is – végső soron – empirikus³⁶ (nem igazán elegáns nézet, belátom). Kifejezett fenntartással viseltetem az irodalomtudomány koherens és logikailag hibátlan struktúraalkotásaival szemben, amelyek azért hirdetik igaznak magukat, mert koherensek és logikusak. Pedig mindez roppant kevés: a tapasztalattal (a megfigyeléssel és megfigyelés beavatkozó hatásával) való szembesítés nélkül az igaz vagy hamis kérdése nem dönthető el. Úgy viszont igen.³⁷ Ami nem az jelenti, hogy lehetne egy igaz történetet írni, múltat történelemmel megfeleltetni.

*

A *posztmodern történelmi idő* elsősorban Foucault és követői találmánya. A „homogenizált és folytonos” múlt fogalmát felváltja a „diszkontinuus történelem... az, amely tulajdon létünkbe is bevezeti a megszakíttottság tapasztalatát.”³⁸

---

témáról beszéljek.” „Általában igaznak tűnik az, hogy minél gazdagabb intellektuális tartalommal rendelkezik egy terület, annál kevesebb figyelmet fordítanak a papírokra, és annál nagyobbab a mondanivalóra.” CHOMSKY, 1979, 6–7. – Idézi: SOKAL–BRICMONT, 2000, 27–28 (jegyzet).

³⁶ Az esetlegesen felmerülő ismeretelméleti problémákat John R. Searle *báttér-elmélete* számomra jól megoldja. Vö.: SEARLE, 2005 [1994], 282–285 és az itt idézett írások. A lényeg: „...minden egyes kijelentés egy teljes kulturális és biológiai háttérrel feltételez (a hiedelmek és egyéb intencionalitások által alkotott Hálózat mellett).” SEARLE, 2005, 283.

³⁷ Például a filológia számomra létező tudomány, kijelentéseiről eldönthető, hogy igazak-e vagy nem (kellő ismeret esetén).

³⁸ GYÁNI, 2003, 15.

Antifoucaultista vagyok. A jeles történész végletesen dekontextualizál (egyébként általam olvasott történelmi műveiben³⁹ sokkal kevésbé, mint nyilatkozataiban),⁴⁰ míg én kifejezetten törekszem rá, hogy a történelmi eseményt ne szakítsam ki eredeti környezetéből és összefüggéseiből. Azt is mondhatnánk, Foucault-t (és követőit) elsősorban a jelen érdekli, engem, őszintén és tényleg, nem a jelen előzményeként értelmezett (még ha az is) múlt, nem a kánonképzés szempontjából strukturált, hanem a múlt, mint olyan, a maga egykori (teljességében rekonstruálhatatlan) kontextusában.

Ugyanakkor Szilasi László és Takács József vitája⁴¹ arra figyelmeztet, hogy hangsúlyozzam: a „múltbeli szövegeket a következőkétől elvágni” nem lehet,⁴² hogy *a múltat semmilyen módszerrel nem tudom máshonnan nézni, csak a jelenből*. Amit erről Gadamer mond:⁴³ „Hiszen a modern tudomány tudományossága éppen abban áll, hogy objektiválja a hagyományt, s az interpretáló jelenének a megértésre gyakorolt bármiféle befolyását módszeresen kiküszöböli” – azt én nem értem (ha visszahelyezem a kontextusba, akkor viszont igen).⁴⁴ „Objektiválni a hagyományt” – mondjuk, ezt még felfogom. De hogy lenne lehetséges az „interpretáló jelenének” bármire gyakorolt bármiféle befolyását módszeresen kiküszöbölni? Lehet rá törekedni (ezt teszem), miközben tudom, hogy nem lehet (teljességgel) végrehajtani. Szent Ágoston *a múlt csak a múlt jelenében létezik*⁴⁵ felfogása viszont világos.

A történetírónak tárgyát a kor gondolkozásmódjába, szokásrendjébe ágyazva kell elmondania, mivelhogy a múlt csak konvencióinak kontextusában válik (már amennyire) érthetővé, s e konvenciók kontextusa éppen azért igényel magyarázatot, mert a mából tekintünk rá, s mondjuk száz éve, meglehetősen egészen más magyarázat lett volna szükséges, s kétszáz év múlva is más lesz szükséges. A történetíró, ahogy távolodik saját korától, egyre inkább idegen kultúrát leírni próbáló antropológus.

A posztmodern a történetírás többszólamúságából a narráció szólamát mintegy egyszólamú dalnak hallja, a hagyományosabb történész jobban figyel a (számára hallható) források hangjára. Amikor például Pálffy Géza megjegyzi Nagy László történész-kollégájáról, hogy az könyvet írt Nádasy Ferencről, *ám szinte csak kiadott források alapján*,⁴⁶ akarva-akaratlanul tanúságot tesz a források

---

³⁹ FOUCAULT, 1996; FOUCAULT, 1990.

⁴⁰ FOUCAULT, 1998A; FOUCAULT, 1998B.

⁴¹ Vö.: SZILASI–TAKÁTS, 2003A.

⁴² SZILASI, 2003B, – szerintem megkérdőjelezhetetlen – vitabeli állítása.

⁴³ Takács idézi mint állítása melletti érvet. Vö.: TAKÁTS, 2006, 13.; GADAMER, 1984, 234.

⁴⁴ Ha már tekintélyidézetek kellene, akkor inkább Martin Heidegger: „a történelem mindig csak az én jelenemből kiindulva érthető meg.” HEIDEGGER, 1993, 256.

⁴⁵ Vö.: RICOEUR, 1999B, 301.

⁴⁶ PÁLFFY, 1997, 12.

kontra narráció kérdésében. Az elemi történeti tény *nem* olvad megkülönböztethetetlen módon a narrációba – véli a nem posztmodern-elvű. Minden narráció!⁴⁷ – zúgja erre felháborodottan a posztmodern kórus.

Hogy a *múlt és a történelem nem azonos*, ezt a történésszél jobban senki nem tudja. Neki megadatik annak az érzete, hogy teremti a múltat, pedig dehogy, csak a történelmet, de azt tényleg. És hát a számunkra lévő múlt a történelem. Úgy vélem, ez evidencia, és számos oka van, mint például a történelem textuálisága,⁴⁸ a források fennmaradásának esetlegessége, végső soron a múlt *minden vonatkozásának* nyilvánvaló feltárhatatlansága. Tehát vitathatatlan, hogy nincs történelem, csak történelmek, s a történelmek⁴⁹ narrációk. A tények valamifajta sorozata is narráció, egy forrásközlés is az, s „már a pusztá tényleírás sem *mimézis* (az utánzás, a szó szerinti másolás) jegyében folyik”.⁵⁰ Miközben, s nincs itt semmi ellentmondás, az elemi, abszolút történelmi tény létezik.

A posztmodern kánon hatása alatt nem kellene hibáztatni a hagyományos, pozitívista jellegű történetírást azért, mert preferálja a forráskiadványokat, vagy mert regesztákba, annotációkba szorítja tudását.⁵¹ „Ha viszont ennél több is kitelik a történelemtől – csóválja a fejét Gyáni Gábor –, akkor sem ő, hanem a források általa kiválogatott és megfelelő rendbe szerkesztett tényei beszélnek helyette a múltból.”⁵² Nocsak! Ezek szerint a tények (magukért) beszélnek? De hiszen ez az az állítás, amelyet a posztmodern a legkövetkezetesebben (s joggal) tagad! Továbbá minden regeszta, annotáció is narráció – ez megint posztmodern alaptétel, s igaz. Akkor miért baj, ha egy történeti munka *nem* nagynarrációban fogalmazza meg mondandóját?⁵³

Egy beszédmódot sem lehet kötelezővé tenni.

---

⁴⁷ Ha ez igaz, akkor sem cáfolja a mondat első felének állítását.

⁴⁸ „A *történelem textuálisán* azt értem, hogy először is nincsen lehetőségünk az egész és autentikus múltat megismerni, olyan valaha létezett materiális egzisztenciát, amely ne a kérdéses társadalom fennmaradt textuális nyomainak közvetítésével jutna el hozzánk – olyan nyomok közvetítésével, amelyeknek fennmaradását nem fogadhatjuk el pusztán esetlegesnek, hanem feltételeznünk kell, hogy legalábbis részben konzekvenciái a megőrzés és a felejtés társadalmi folyamatainak; és másodsor, hogy eme textuális nyomok maguk is későbbi textuális meditációk eredményei, amikor is 'dokumentummá' váltak, amelyekre a történészek saját szövegeiket alapozzák, a 'történelmeket'. Ahogyan Hayden White nyomatókosan az emlékezetünkbe idézi, az ilyen textuális történelmek szükségszerűen, de mindig befejezetlen módon narratívák és retorikai formuláikban azt a 'történelmet' konstituálják, amelynek megismerését biztosítják.” MONTROSE, 1998, 116–117.

⁴⁹ Az emlékezetek nem feltétlenül. De ez nagyon messzire vezetne.

⁵⁰ GYÁNI, 2003, 18.

⁵¹ Mint, ha jól értem, teszi ezt, például Gunst Péter. GUNST, 1995.

⁵² GYÁNI, 2003, 20.

⁵³ Nem lennének igazságos, ha a regeszta-típusú történetírástól való idegenkedést csak a posztmodern történészek nyakába varrnám. Természetesen ennek is megvan a távoli – humanista történetírás, magyar vonatkozásban a legjobb példa Bonfini – és a közelmúltbeli – például Eckhardt Sándor marasztalja el Illéssyt, hogy „csak” regesztákat írt – előzménye.

3. Történelem, (irodalom)történet, irodalomtudomány

Felfogásom szerint az irodalomtörténész: *történész*, s akkor is az, ha a jelenről nyilvánul meg,⁵⁴ hiszen a jelen annyi, mint a múlt és jövő ütközőzónája, a tág jelen (mint *ma, idén, ebben a században*) vagy múlt, vagy jövő.⁵⁵ Nem azt nevezem történésznek, aki a múltat vizsgálja, hanem azt, aki az időben változót.⁵⁶

Az irodalommal hivatásszerűen foglalkozóknak szememben két csoportja van,⁵⁷ úgymint irodalomtörténészek és irodalomelméleti/módszertani szakemberek.⁵⁸ E két szakmát adott esetben persze művelheti ugyanaz az ember, rokonszakma, végtére is, „gáz- és vízvezeték-szerelő”. A különbség: az irodalomtörténész a múltbeli *és/vagy*⁵⁹ a jelenbeli (irodalmi) szövegeket *legszélesebb*, a szövegben *kívüli* kontextusukban,⁶⁰ *történetiségükben*⁶¹ és/vagy szöveghez tapadó retorikájukban tanulmányozza.⁶² Az irodalomelmélet szakembere egyrészt a hogyanról, másrészt e tevékenység filozófiai vetületéről nyilatkozik. A kritikus nem külön kategória, hol ezt csinál, hol azt, válogathat az irodalomtörténész szereplehetőségeiből.

E rokonszakmák ismerete kölcsönösen hasznos lehet, de egyáltalán nem szükségszerűen az. Sem azzal a megközelítéssel nem tudok egyetérteni, hogy a

---

⁵⁴ Ennek az *irodalomtörténész* értelmezésénél van jelentősége, amelyről alább lesz szó.

⁵⁵ Értelmezésben történész a futurologus is.

⁵⁶ Vö.: KOSELLECK, 2003, 17–19 és 1. jegyzet.

⁵⁷ S ezen belül végtelen számú alcsoportok. Amennyire tudom, állításom *nem* konszenzusos: az egyetemi tankönyvek másképpen tanítják, éppenséggel például az irodalomtörténészt és irodalomértelmezőt (az utóbbit tartva az irodalomelmélet művelőjének) választják szét két szakmára, ez az én szememben nonszensz. Miért kutatja az irodalmár kutató a történelmet, ha nem azért, hogy a szöveghez, az értelmezendőhöz kapjon újabb s újabb kontextusokat? Minden interpretáció történet, irodalmi szöveg esetén irodalomtörténet.

⁵⁸ TAKÁTS, 2006, 8. – A szerző különbséget tesz irodalomtudomány, irodalomtörténet-írás és irodalomkritika között, mondván, külön beszádfajták, más a tárgyuk (mások a kérdéseik) és mások az eljárásaik. Szerintünk az irodalomtudomány (Takáts: a mű értelmezhetőségének feltételei és lehetőségei) és az irodalomtörténet-írás (Takáts: miért fogadták el a műnek egykor ezt és ezt az értelmét) szétválaszthatatlan gubanc, s az „egykor miért” alapvetően eszmetörténeti kérdése nem lehet teljesen független a „ma miért”-től, azaz a mű értelmezhetőségének feltételeitől és lehetőségeitől. A kritikáról sem hiszem, hogy mindig és feltétlenül „a mű egy különleges értelme mellett teszi le a voksot”; hol igen, hol nem. Az irodalomtörténet-írás–kritika szembeállításakor nem feltétlenül a feltett kérdésekben és a módszerben, inkább a befogadóknak látok különbséget, amely persze (és ez kétségtelenül ellentmond leegyszerűsített téziszemnek) visszahat.

⁵⁹ Mely *vagy* csak eltolódás az *és*-en belül.

⁶⁰ A „*mi az, ami és mitől az, ami*” kérdése. „A »miért fogadták el valaha a műnek ezt vagy azt a jelentését« kérdésre nem lehetséges jó választ adni, ha belül maradunk az irodalmi szövegek tanulmányozásának körén” – írja, szerintünk helyesen TAKÁTS, 2006, 8.

⁶¹ A műalkotás történetisége: *ki írta, mikor, miért, kinek, hová, hol stb.*

⁶² „...amit irodalmi interpretációnak nevezünk – feltéve, hogy jó interpretációról van szó – valójában irodalomtörténet.” DE MAN, 2002, 97.

gyakorló irodalomtörténész tapasztalatai jobban – inkább – igazabban termelik ki a módszert,⁶³ sem a fordítottjával, hogy az elméleti–módszertani szakember bölcs iránymutatása vezesse az irodalomtörténetet író tollát.⁶⁴ És van olyan, hogy nem tudják, de teszik.⁶⁵

A ráismerés az új, a jelenségek természetesen régiek. Például aki korábbi történészker narrációját is felhasználja (s ki nem?), szükségszerűen dekonstruál, lebont és ebből újraépít, az ókortól napjainkig. Viszont ezen dekonstruktőröknek egészen elenyésző hányada foglalkozott tevékenysége filozófiai, episztemológiai vonatkozásaival, ismerhette a heideggeri destruktíót, Jacques Derrida dekonstrukció-elképzelését,⁶⁶ hallott a *différence–différance*⁶⁷ elkülönböződés-tanáról; ugyanakkor tagadhatatlan, hogy ezek az időnként egészen elképesztő dekonstrukció értelmezések, ráakódások (a kettős gesztustól a felforgatáson és elmozdításon át a „több mint egy nyelv”-től az igazságosságig)⁶⁸ nem csak a metafizikát, de a szűkebb értelemben vett irodalomtörténetet is megtermékenyítették, és Derrida állításától messze kerülve, a szó legszorosabb értelmében vett módszerre váltak.⁶⁹ Derrida egész életműve szememben leginkább azt példázza,⁷⁰ s kétségtelen, ez elég feyerabendosan hangzik („anything goes”),

---

⁶³ Ha jól értem, ezt vallja Takáts: „Úgy látom, hogy az irodalomtörténet-írást tárgyaló olyan normatív elméleti fejtegetések, amelyek nem ténylegesen létező történeti gyakorlatok interpretációjából nőnek ki vagy nem töreksenek a tényleges gyakorlatokhoz legalább illeszkedni, gyakran terméketlenek.” TAKÁTS, 2006, 7.

⁶⁴ Ezt nem szokták vallani, de ezt szokták tenni mindazok, akik különösen, egyfajta párttagságig menően elkötelezettek egy elmélet mellett, akik éppen most, saját bevallásuk szerint, váltják a paradigmát, akik saját elméleti tájékozottságukat erőteljesen igyekeznek más kutatókra rátküldeni.

⁶⁵ Marx kevés bölcs mondásainak egyike. Szilasi László írja: „Eckhardt Sándor pedig 1948-ban egész egyszerűen valóban megírt egy korát megelőző, érthetetlen módon konkrétan trópus-funkciótörténeti tanulmányt, az a címe, hogy *A régi magyar költők képei*.” SZILASI, 2003B.

⁶⁶ Derrida és követői szerint a dekonstrukció nem módszer, nem kritika, nem analízis, nem aktus és nem is művelet, hanem objektív esemény. Ám az utóbbi évtizedek gyakorlatában: módszer is.

⁶⁷ DERRIDA, 1967.

⁶⁸ DERRIDA, 1972; DERRIDA, 1988; DERRIDA, 1994.

⁶⁹ A módszer és alkalmazása magyar módra – Szilasi László így írja le a folyamatot: „Mivel azonban nálunk hiányoznak a szoros olvasásnak és a strukturalizmusnak azok a színvonalas *monográfiái*, amelyek a dekonstrukció parazitája eséllyel elősködhetne, a hazai dekonstrukció nem csupán eleve halálra van ítéelve, de ami még rosszabb, addig (a nem túl távoli időpontig) is az eltévedt s anyaszervezet nélkül tengődő elősködő valóban meglehetősen ironikus szerepére van kárhóztatva. Valóban: ha fellapozzuk például Jonathan Culler klasszikus aposztrophé-tanulmányát, egész egyszerűen megdöbbentő az előtörténetként hivatkozott, s így játékba hozható korábbi irodalomtörténeti munkák mennyisége és színvonala – ezzel szemben a honi dekonstruktőr (miközben olvasásmódját radikálisan új *módszertani* korszak nyitányaként *szcenírozza*) munka közben, vagy ahelyett, nem ritkán teljesen érdektelen elődök harmadrangú metafizikus csinálmányainak zajos *izzé–porrá zúzásával* kénytelen elszórakoztatni magát.” SZILASI, 2003B.

⁷⁰ A Searle kontra Derrida vitában én egyértelműnek látom az előbbi igazát s főleg azt az igazságot, hogy Derrida számtalanszor egyszerűen blöfföl. Vö.: *Régi az újban*, 2005. Searle utolsó nagy

hogy a szómágia is (és valószínűleg bármi: brainstorming) gerjeszthet (irodalom)tudományt.

Az irodalomtudomány, a fentebb adott definíció értelmében (az irodalmi szövegek tanulmányozása „*legszélesebb*, a szövegen *kívüli* kontextusokban”) olyan kérdésekkel is foglalkozik, amellyel más történeti diszciplínák. Úgy is fogalmazhatnánk, az irodalomtörténész sokszor ugyanazt kérdezi, mint a művelődéstörténész, az ideológiatörténész, az eseménytörténész, a pszichológia stb. kutatója. Ez nem baj, sohasem értettem az azon való siránkozást, hogy az irodalomtudomány, úgymond nem találja tárgyát:⁷¹ az irodalom tárgya ugyanis sohasem csak az övé, ez a világ sohasem csak retorikus, a szavak művészete nem vizsgálható a környezettől függetlenül. A legformalizáltabb iskola, a legstrukturálisabb megközelítés sem képes erre, ha másért nem, azért, mert minden szó szemantikai mezője szövegen kívülre vezet (nem létezhet nem történeti jelentés). Azt, hogy ki melyik értelmezői iskola híve, többek közt gyakran az dönti el, hogy milyen mértékben és jelleggel veszi figyelembe a szövegen belüli és kívüli (társadalmi) kontextusokat. Az interpretáció, bármely interpretáció, történet.

4. Interpretáció

A kiváló Arany-kutató, Lehr Albert (1844–1924), Toldi-kommentárjaiban valami olyasmit írt, amire a fáma szerint Arany János a lapszálon megjegyezte: „Gondolta a fene!” Egy hagyományos interpretáció-felfogás szerint itt Lehr Albert tévedett, a költő az értelmező vélekedésével szemben nem arra gondolt, s ezt a leghitelesebb tanútól, magától a költőtől tudjuk. Posztmodern szemüvegen át nézve, vagy hogy ezért ennél konkrétabbak legyünk, *pragmatista, anti-esszencialista* nézőpontból, erről szó sincs: Lehr Albert értelmezése is érvényes, hiszen érvényessége nem (csak) közvetlen igazságtartalmától függ: ha nem is gondolt, gondolhatott volna,⁷² továbbá a jelentés alkotórésze lehet ugyan a szerzői intenció, de semmiképpen sem határozza meg azt stb. Sőt, a radikális dekonstrukció képviselői kezüket dörzsölnék, hiszen ez fő tételük: *értés és félreértés nem megkülönböztethető*.

---

vitacikke teljes terjedelmében: SEARLE, 2005 [1994]. A fő–fő blöff (308): „*Il n'y a pas de hors-texte.*” A Derrida-csúsztatásokhoz Vö.: még: LAWLOR, 1993.

⁷¹ Vö.: SZILASI, 2003B: „Az interdiszciplináris találkozások ugyan gazdag interpretatív eredményekkel járhatnak, s járnak is, ám emellett folyamatosan késleltetik és megnehezítik, hogy az irodalomtudományai megtalálják saját kérdéseiket, s ezáltal – végeredményben – saját tárgyukat.” – Szerintem ilyen értelemben az irodalomtudománynak nincs *csak saját* tárgya. Szili József könyvének nagy része erről szól. Vö.: SZILI, 1993.

⁷² Richard Rorty, akit a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem stb. a *Doctor honoris causa* címmel tüntetett ki, például az interpretáció érvényes vagy érvénytelen voltának *bármiféle kritériumát* tagadja. Vö.: RORTY, 1982.; A szerzőtől magyarul: RORTY, 1994; RORTY, 1997; RORTY, 1998.

Vannak persze lehetetlen és őrült⁷³ interpretációk – legalábbis az olyan „mérsékelték” szerint, mint Umberto Eco –, más szóval: (végesen) sok értelmezés adható, de mégsem minden értelmezés érvényes.

Noha az utóbbi állásponttal egyetértek, régi magyar irodalommal foglalkozó kutatóként a gyakorlatban a *soké* leszűkül: kiesik ugyanis minden olyan interpretáció, amely nem tartja tiszteletben a kulturális és nyelvi háttérét.⁷⁴ Példával élve: évekkel ezelőtt bírálatra kaptam egy PhD-disszertációt, amely Balassiról szólva a „herdő” és a „hordó” szavak kétségtelen alaki hasonlóságára építve interpretálta Balassi versét. *Miért ne?* – mondaná a posztmodern apostola. *Mert marbaság* – mondom én.

A szöveg persze létrehozza a maga hatását, s eszem ágában sincs azt gondolni, hogy a befogadóban konstituálódó jelentésbe, annak úgymond érvényes vagy érvénytelen voltába egy irodalomtörténeti gondolatrendőrség beleszólhat. Dehogy. Ám *Balassi (akárki) értelmezésénél* jogom és kötelességem a kulturális és nyelvi kontextus figyelembevételére. Eco különbségtévését elfogadva: ha *interpretálok* egy szöveget, nem tekinthetek el mindenfajta kontextusától. Ha *felhasználok*, azt csinálom vele, amit akarok. Egy radikális pragmatista persze tagadná ezt, mondván: semmi különbség: az interpretálás a felhasználás alesete.

Röviden: a szöveg immanens tulajdonságai döntenek el (vagy inkább: teszik lehetővé), hogy milyen érvényes értelmezések rendelhető hozzá;⁷⁵ az intentio operis – intentio auctoris – intentio lectoris olyan szentháromság, ahol az intentio operis az Úristen (miközben köztudott, hogy a Szentháromság alapvető paramétere: Atya – Fiú – Szentlélek egyaránt és egyképpen Isten). Értékesnek, vitathatatlanul igazságtartalommal rendelkezőnek, de egyoldalúnak tartom mind a befogadástörténet (főleg német) teoretikusainak, mind az újhistorikusok (főleg angolszász)⁷⁶ szerzői intenciót kitüntető irányzatának szempontjait. Ugyanakkor Martyn P. Thompsonnal⁷⁷ egyetértve úgy vélem, hogy ha valaki nem pártkatona (különösen a befogadasesztétika teoretikusai hajthatatlanok), s becsülettel végiggondolja a befogadóban konstituálódó jelentést intencionalista perspektívából és fordítva, be fogja látni, hogy az interpretáció során minden megközelítés hasznos lehet.

---

⁷³ KAPPANYOS, 2001B; ECO–RORTY–CULLER–BROOKE-ROSE, 1992.

⁷⁴ Vö.: ECO, 2001B, 520; ECO, 1991.

⁷⁵ Ugyanezt mondja Eco, őt értelmezve Kappanyos András, s én sem tudok jobbat. Vö.: KAPPANYOS, 2001A, 479.

⁷⁶ Számomra különösen szigorúnak látszik Quentin Skinner és J. G. A. Pocock.

⁷⁷ THOMPSON, 1993.

5. A posztmodern a régi magyaros⁷⁸ irodalomtörténész barátja

Mivel, mint említettem, a posztmodern elméletek nem alkotnak rendszert, a régi magyaros kedvére mazsolázhat közülük, s a hatásvadász végleteket leszámítva, igen–igen jól teszi, ha mazsolázik.

A címbeli állítás bizonyítása előtt jegezzük meg, hogy a régi magyar irodalom fogalmából csak a „régit” nem kell különösebben értelmezni. A „magyar” és az „irodalom” kapcsán a régi magyaros kutató többnyire magyarázkodni kényszerül. A *magyar nemzeti* irodalom rendszerébe a nem magyar nyelvű alkotások besorolását eleve furcsállják mindazok, akik magától értetődő módon nemzetállami keretek között gondolkoznak – ide sorolnám az irodalomtörténészek többségét. Márpedig a régi magyar irodalom nyelve csak kisebb részben magyar. Volt/van erre egy hagyományos elképzelés: a *magyarországi*ként felfogott irodalom fogalma. Erről elmondható, hogy a középkorban szinte kizárólag latin, a kora újkorban döntően latin, magyar és német, míg a nemzetállammá formálódás időszakától, esetünkben a 18. század végétől, a 19. századtól már magyar nyelvű. Ne tárgyaljuk most meg, igen nagy kitérő lenne, de ne tegyünk úgy sem, mint ha a kérdés nem létezne: a *magyarországi magyarrá* konvertálása, a *magyar* előzményeként nézett *magyarországi* – éppenséggel nem problémamentes. Továbbá, s ez a fontosabb, besugározza az értelmezést: a jelen – *magyar és világi* – irodalmának előzményét látva a régi irodalomban, annak *magyar és világi* része óhatatlanul felértékelődik. Már kevésbé fontos a nem magyar világi és a magyar vallásos/teológiai, s legkevésbé a nem magyar vallásos/teológiai irodalom. Egy szikár eszmetörténeti nézőpontból ez az értékhierarchia *teljességgel megengedhetlen*.

Aztán az „irodalom” fogalma sem magától értetődő. A romantika utáni irodalmak kutatói (többségükben) úgy vélik,⁷⁹ hogy a régi magyaros irodalomtörténész tulajdonképpen nem is irodalomtörténész, hiszen vizsgált tárgya az esetek nagy részében *nem* irodalom: teológiai szakmunka, kegyességi irat, hitvitázó szövegek, alkalmi írások stb. S a kollégáknak, a maguk szempontjából, igazuk van.

A „litteratura/literatura”, az *irodalom*, most itt nem részletezendő előzmények⁸⁰ után, a 18. században kezdi hozzávetőlegesen azt jelenteni,⁸¹ amit ma. Persze a 16. századi olvasó is meg tudta különböztetni Balassi versét egy szakácskönyvtől, azaz érzékelt az irodalom és a nem irodalom közötti különbsé-

---

⁷⁸ Ebben a fejezetrészen ez azt jelenti, hogy *én*. Tehát amit a „*régi magyaros kutató*” véleményeként tárlalok, egyáltalán nem bizonyos, hogy minden gyakorló „*régi magyaros kutató*” vallja.

⁷⁹ Ezt a konzekvenciát az MTA Irodalomtudományi Intézetében, az itt készülő új magyar irodalomtörténet(ek) szakmai vitáján elhangzottakból vonom le.

⁸⁰ Leegyszerűsítve: a középkorban a hét szabad művészet egyike, a grammatika. A késő középkorban és a kora újkorban ’írás’, ’írni tudás’, majd ’műveltség’ lesz a jelentése.

⁸¹ Vö.: SZILI, 1993, 2–30, 130–131, 212–213.

get. Érzékelted, *de nem úgy*. Nem helyes – szerintem – a kérdést azzal elintézni, hogy a 16. században mást értettek irodalomon sőt, bizonyos félreértések éppen az ilyen megfogalmazásokból keletkeznek: *nem érthettek mást ugyanis egy olyan fogalom, amely nem is létezett*. Volt költészet, azaz poézis, voltak a legkülönfélébb históriák, volt dráma és volt komédia, ismerték a retorikus műfajokat stb., de nem volt egy összefoglaló, egységes kategóriába soroló név, nem volt „szépirodalom”⁸² szó, következésképpen maga a képzet is hiányzott. Ebben (és csak ebben) az értelemben igaz, hogy a 16. században nem volt irodalom (nem volt meg az irodalom képze), ettől még a kornak irodalomtörténete lehet (a civilizációt fogalmát nem ismerő társadalmaknak is van civilizációja), de nem árt megismételni: *a „koronként mást értettek irodalom” állítás hamis; mi értünk koronként mást irodalom, s ez nem mindegy*. Szemben tehát számos régi magyaros állításával, nem arról van szó, hogy különböző korok különböző irodalomfogalommal dolgoztak, s a történész ezt rekonstruálja. Nem lehet rekonstruálni azt, ami nem létezett. Konstruálni persze lehet, de vállalni kell: ez konstrukció.

Ilyenkor jól jön a posztmodern, az alapokra rákérdés.

Kénytelenek leszünk itt egy kis kitérőt tenni.

Mitől arte a factum (ódivatúan, Lukács György nyelvén: mi az az esztétikai érték), hogyan, mitől lesz valami artefactum?⁸³ Erre a régi magyarosnak nincs rövid és igaz válasza (másnak sincs), de két dolgot egészen bizonyosan tud: az egyik, hogy a szóban forgó mindig valamilyen *viszonyban* jön létre, a másik, hogy (a viszonylatsoron, a kontextushalmazon kívül) *semmi olyan nincs*, aminek a megléte vagy a hiánya önmagában irodalom (tágabb értelemben: művészi produktum, artefactum) tenne.⁸⁴ Krmann Dániel kuruc kori itineráriuma nyilván nem művészi alkotás. De ha a betű szerint azonos szöveg bekerül, mondjuk, (mindhalálig intertextualitás!⁸⁵) egy Mészöly Miklós-írásba: azzá válik, létrejön az a viszonyrendszer, az a kontextus, amely azzá teszi. De! A szerzői intenció igenis létezik: esetünkben nem Krmann Dániel, hanem Mészöly Miklósé. Krmann műve: alapegység. Mint a szó.

---

⁸² Azért az idézőjel, mert ugyan magyar nyelven *ez* az összefoglaló neve, s rettenetesen erőltetett lenne például művészi irodalomnak (és akkor: művészi képzőművészet! művészi festészet! stb. – ezt már mégsem...) nevezni, ám *ez* a 19. századi szóalkotás rettenetes erővel sugározza esztétikai imperatívuszát: ami művészi, az szép („szépművészetek”, ugyanezre a mintára „széphistóriák” stb.). És hát *ez* az, ami a 20–21. században rettenetesen hamisan cseng. Önmagában, csak az *irodalom* szót használva pedig félreérthetők lennének, hiszen tágabb és szűkebb értelemben egyaránt mást jelent, mint a „szépirodalom”. (Az előbbi esetben akár a szakirodalmat vagy bármit, ami le van írva, az utóbbi esetben csak a „nagy” műveket stb.)

⁸³ Műtárgy, bármifajta művészeti alkotás értelemben használva a terminust. Nyilván nem jaussi értelemben használom a fogalmat.

⁸⁴ Gérard Genette: „Nem a tárgy teszi a hozzá való relációnkat esztétikaivá, hanem a reláció teszi esztétikaivá a tárgyat.” Vö.: ANGYALOSI, 1999.

⁸⁵ Ez tulajdonképpen idézet Esterházy Pétertől.

Marcel Duchamp piszoárja vagy biciklikereke – műtárgy, artefactum. Attól az, hogy kiállítói térbe kerül, hogy *az teszi oda, aki*, hogy a 20. században – itt nem részletezhető okokból – kitermelődött az erre a típusú befogadásra alkalmas befogadó, azaz attól, hogy megteremtődik a kontextus. *Vagy nem*, de akkor nem azért, mert „csak” piszoár vagy biciklikerek, hanem azért mert a művésznek (intenciójának) nem sikerült a műtárgy viszonyt megteremtteni.⁸⁶ (Klasszicizáló korokban a konvenciók jobban meghatároznak, de ez nem lényegi különbség.)

A romantika utáni korszakkal foglalkozó irodalomtörténész a fent leírtakat ugyan pontosan tudhatja, de *egészen másképpen éli meg*. Mivel a „mi az irodalom?” (sőt: a nagy mű) kérdésre adott válasz az ő számára konvenciók és hagyomány, egy általa is elfogadott–alakított kánon alapján határozatják meg (irodalom az, ami irodalom; tehát az, ami irodalmi kiadóknál, folyóiratokban megjelenik, továbbá Ady igen, Beniczky Lenke nem stb.), ennek a bizonyos viszonyoknak a *művön kívüli része* számára adott, kevésbé érdekes, néha mintha nem is létezne – a kutató a művön belül keresi: a szöveg elemei közti kapcsolatokat tárja fel, a szöveg jelentését valóságokra vonatkoztatja, *szövegimmanens interpretációt* folytat. Így az a tévképzete támadhat, s támad is („irodalmi szöveg az, ami esztétikai értékkel rendelkezik” és hasonló), hogy a műben magában megtalálható az, amitől műtárgy.⁸⁷

Lényegében Roman Jakobson (a „poétikai funkció” ismérve),⁸⁸ Jan Mukařovský (az „esztétikai funkció” ismérve)⁸⁹ és követőik (orosz formalisták, prágai strukturalisták), továbbá a legkülönbözőbb nyelvészeti és strukturalista megközelítések mind a szöveg valamilyen jellegzetességében, kifejezőmódjában, poétikai–retorikai sajátosságaiban keresték az irodalom ismérveit. S mivel meg is találták (megtalálni vélték), kijelenthették: az irodalmi szöveg autonóm. A szöveg „irodalmisága”, következésképpen az irodalomtudomány tárgya az irodalom nyelvi sajátosságaiban keresendő.⁹⁰

---

⁸⁶ Tehát nem gondolnám, hogy szükség lenne a Genette-féle megkülönböztetésekre (1. az általában vett esztétikai tárgyak, 2. az esetleges esztétikai hatású artefactumok, 3. az intencionális hatású vagy esztétikai funkciójú artefactumok – vagyis a műalkotások). Én itt is a szövegimmanencia uralmát vélem felfedezni: szerintem önmagában, viszonylatba állítás nélkül nem létezhet *általában–esetleges–intencionális* hatású stb. Ugyanekkor ezt Genette is tudja és hirdeti: „az esztétikában igen sok zűrzavar forrása az immanencia és a transzcendencia létmódjának az összekeverése, s főleg annak figyelmen kívül hagyása, hogy minden műalkotás *mindkét* létmódban leledzik.” Vö.: ANGYALOSI, 1999.

⁸⁷ Tipikus képviselője ennek a nézetnek Emil Staiger és Wolfgang Kayser. – Az irodalmi mű nyelvi, s mint ilyen zárt, autonóm műalkotás (sprachliches Kunstwerk, Dichtung). Staiger mottóvá vált módszer-összefoglalása „dass wir begreifen, was uns ergreift” – „megragadjuk, ami megragadott minket” – tökéletesen használhatatlan egy régi magyaros számára.

⁸⁸ Vö.: JAKOBSON, 1969; JAKOBSON, 1982.

⁸⁹ Vö.: MUKAŘOVSKÝ, 2007.

⁹⁰ Ez tulajdonképpen oppozíció, azt is mondja, hogy *nem* a mű (nem nyelvi) ábrázolási sajátosságai (meseszöveg, világnézet, akármí) teszik az irodalmat irodalomná.

A szövegimmanens elméletek–vizsgálatok⁹¹ sorát ne vegyük végig, szempontunkból csak az a megállapítás fontos, hogy a közelmúlt legfontosabb irodalmi vizsgálati módszereinek nagy része ebbe a csoportba tartozik. Nem érdekelnek most e vizsgálatok (mégoly megalapozott) eredményei, nem érdekel továbbá az irodalmi szöveg és a fikció viszonya, sem a szemantikai, sem a pragmatikus aspektus, az erre vonatkozó elméletek és megállapítások (Gottlob Frege, Roman Ingarden és követőik),⁹² csupán az az egy dolog érdekel: hogy minden ilyen (szövegimmanens) megállapítás szükségszerűen *részben vagy egészben hamissá válik*, ha az időben és/vagy térben és/vagy másképpen⁹³ odébbtolom az artefactumot, ha tehát kulturális környezete megváltozik.

Ezek a megállapítások, ha igazak, ha minden megfigyelésük és következtetésük helyes, akkor is csak egy adott történelmi állapotot tudnak mintegy lefényképezni, kimerevíteni, statikussá téve felmutatni. Ez a „csak” szükségszerűség, a műalkotásról tett minden megállapítás egy adott történelmi állapotban igaz, márpedig akkor nyilván ezt a bizonyos adott történelmi állapotot, a műalkotás teljes külső kontextusát is le kell írni. Genette tétele, *hogy a mű nem azonos a szövegével*, tömören foglalja össze mindezt,⁹⁴ s egyben a befogadónként különböző jelentés tényét. Még drasztikusabban fogalmazva, abban a felfogásban, ahogy ezt minden 19. századi indíttatású esztétika, így például a Lukács György-féle is gondolta volt, *az esztétikumnak nincs semmilyen sajátossága*, ehhez ugyanis szükségeltetnék a mű és szöveg, a jelentés és műtárgy azonossága. (Ez a posztlukácsista, tulajdonképpen poszthegeliánus felfogás legfőbb tévedése.)

A művön kívül van egy elváráshálózat⁹⁵ (hagyomány, kontextus, ezek által meghatározott produkció és recepció stb.) és a művön belül van egy megfeleléshálózat („irodalmi nyelv”, fikció stb.).⁹⁶ Akkor lesz egy tárgybeli műtárgy (műalkotás), ha az elvárás- és megfeleléshálózat viszonya egymást feltételező.

---

⁹¹ Az a spontán (és teljesen érthető) reakció, hogy egy gyárilag előállított WC-csésze nem lehet artefactum, mindig innen, a műtárgy-immanens szemléletből kaphat elméletileg is igazolást. A kontextuális megközelítésből viszont cáfolatot.

⁹² Különböző megfogalmazásokkal, más–más terminusokkal, de ugyanazt vallják: az irodalmi mű lényeges eleme a fikció. Frege: irodalmi a szöveg, „ha ez a szöveg kijelentő, de nincs állító funkciója”. Ingarden: az irodalmi szövegek kijelentései „kvázi-ítéletek”. Vö.: FREGE, 1980; INGARDEN, 1977.

⁹³ Egy multikulturális társadalomban (megjegyzem, mióta világ a világ, szerintem *minden társadalom multikulturális*, a szegények és gazdagok kultúrája például sohasem esett egybe), időbeli és térbeli elmozdulás nélkül, a társadalom egyik rétegének kultúrájából, konvencióiból a másik réteg kultúrájába, konvencióiba lépve.

⁹⁴ Miközben csak annak a trivialitásnak az átfogalmazása – de gondolatébresztő átfogalmazása – hogy más a mű (mint szöveg) és más a befogadó (mint jelentésmegállapító); a szöveg jelentése függ mindenfajta környezetétől.

⁹⁵ Ezt azért tágabb fogalomnak gondolom Jauss „elváráshorizont”-jánál.

⁹⁶ Noha erősen egyszerűsítünk, látható, hogy ez az elképzelés közel van Bernáth Árpád a szövegek belső viszonyait („motívum-struktúra”) és a szövegek külső viszonyait („emléma-struktúra”) és e kettő kapcsolatát elemző írásával. Vö.: BERNÁTH, 1971, 439–468.

Azaz a befogadónak akkor lesz része esztétikai élményben,⁹⁷ ha az ő sajátlagos elvárás-hálózatának megfelelő a műtárgy immanenciája. A régi magyaros, inkább, mint a kortárs irodalom kutatója, állandóan kontextusokat rekonstruál, állandóan idegen terepen dolgozó antropológus, csak igen ritkán folytat(hat/hatna) kizárólag *szövegimmanens interpretációt*.

Itt szakítsuk meg e lendületes előadást. Pár oldallal korábban még azt állítottam, hogy a Szentháromságon belül a Mű (az intentio operis) az Atyaúrsten, most pedig éppen a szövegimmanens, a csak a műre irányuló vizsgálatok korlátait ecsetelem. Nem ellentmondás ez? Látszólag feltétlenül az. Az általam gondolt feloldás külön tanulmányt igényelne, egyelőre érjük be gondolatmenetem problematikusságának bevallásával.

A mű jelentése a befogadóban konstituálódik, következésképpen befogadóként más és más. Ez igaz, *de nem kell eltúlozni*: a szövegek döntő többsége a befogadók döntő többsége számára, ha nem is azonos, de nagyon hasonló jelentésű, ha nem így lenne, egy műről nem lehetne konszenzus egy adott értelmezői körben. A régi magyaros esetében viszont szükségszerűen meghasad a jelentés: a befogadó egyrészt a régi (gondolatmenetünk szempontjából tökéletesen indifferens, hogy esetleg téves, s a „régii” befogadóéval bizonyosan nem azonos) kontextust, másrészt a jelenbéli kontextust rendeli a műhöz. Egyszerűen nem tehet mást: a múltat csak a saját jelenéből láthatja, miközben igyekszik a múlt összefüggéseiben kiigazodni. Mondhatjuk, köztudott, hogy nem foghat a macska egyszerre kint s bent egeret, a régi magyarosnak is egy, csak egy kontextusa van, legfeljebb abban a jelenből–múltból való szempontok kavarnak. Ám még ebben a kavarcos helyzetben is megteheti, hogy tudatosan próbálja csak az egyik vagy csak a másik szempontrendszerért érvényesíteni; többszörös identitás létezik, s az identitások (részben) választhatók.

Kivételes esetben, mint mondjuk Balassi, aki benne van a kánonban, hiszen mind a szerelmes, mind az istenes verseknek a hagyománya a mába ér, sőt

---

⁹⁷ Nem térünk ki itt most arra az esetre, ha a befogadónak van ugyan esztétikai élménye, de azt nem artefactum váltja ki. Angyalosi Gergely, Genette gondolatait ismertetve ezt a kérdést így foglalja össze: „Nos, egy tárggyal való viszonyom, az esztétikai és/vagy művészi reláció nem cáfolható meg; a tárgy mibenlétére tett hipotézisem azonban igen. Ha egy nekem tetsző tárggyról kimutatják, hogy az nem műalkotás, mivel nem intencionálisan hozták létre, az nem rombolhatja le a tetszésemet, de igenis lerombolja a vele kapcsolatban kialakult artistikus relációt. Lehet, hogy ugyanannyira fogom szeretni továbbra is, de kétségtelenül *másként*. A fordított esetben, vagyis az általános esztétikai tárggyal való viszonyomban ez nem így van. Erre máig Kant hozta a legjobb példát: a pacirtszóban gyönyörködő madarász sípszavát élvezte. Mindennek az lehet a summázata, hogy míg semmilyen esztétikai értékelésre nem mondhatjuk azt, hogy »helyes«, vagy »elhibázott«, azt bizvást kijelenthetjük, hogy egy tárgy műalkotás-e vagy sem. A művészség – s ebben Genette egyetért Dantóval – történelmi tény, amely nincs teljesen kiszolgáltatva a szubjektív ítéletemnek. Vagyis ésszerű érvek alapján megegyezésre juthatnak valakivel afelől, hogy egy tárggyat műalkotásnak kell tekinteni; ha viszont az értékítéletem változik meg a tárggyról, abban nem a vitapartner érvelésének logikai elemei játszanak szerepet, hanem egyéb lélektani, szociológiai, stb. összefüggések. Tévedhetek, amikor X tárggyat műalkotásnak tartom, de nem tévedhetek abban, hogy annak tartom.” ANGYALOSI, 1999.

tovább folytatódik, a két kontextus jól–rosszul egymásra simítható. A tipikus azonban az ellenkezője, Janus Pannonius, Czobor Mihály, Gyöngyösi István esete az utókorral.

Mindebből az következik, hogy a régi magyaros csínján bánik az esztétikai ítéletekkel. Nézzünk néhány szokásos kijelentést. „X. az Y. században ünnepeelt szerző volt, mára azonban teljesen elfelejtették. Tulajdonképpen nem is értjük, a maga korában miért kedvelték olyannyira.” Vagy a fordítottját: „S-t kora nem értette meg, zseni volt, túl korán érkezett. Éhezve, elhagyatva halt meg, írásai csak évtizedek múlva jelentek meg nyomtatásban. Ma a bül–bül szavú rózsák irányzatának talán legnagyobb alakját tiszteljük személyében, a V-i egyetem felvette nevét.” Az ilyen típusú kijelentésekben nem csak arról van szó, hogy a jelen kontextusa (ízlése, esztétikai és egyéb megfontolásai) alapján ítéli meg a múlt kontextusában született műveket, hiszen akkor egyszerűen azt lehetne mondani, hogy ma így véljük, tegnap még másképp véltük. De ez a szemlélet nem (csak) ilyen, *ez ugyanis közvetlenül köti össze a múltat a jellel, ez nem két vagy több párhuzamosan létező és esetleg egymásnak homlokegyenest ellentmondó értékítéletet lebegtet, hanem egyfajta és egy örök értékítéletet hoz.* S így eljutunk oda, amit a Heideggert értelmező Bossart mond: „Minthogy minden műalkotást eleve saját történeti világában kell értelmezni, a múlt művészete számunkra elveszett.”⁹⁸ (Hacsak nem kompatibilis valamiért, akár félreértések sorozatából következően, a befogadó jelenével. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a zene avulása a szövegeknél összehasonlíthatatlanul lassabb, alapvetően más jellegű folyamat.) Ha a múlt művészetének elveszejtésbe nem akarunk beletörődni, nemigen marad más lehetőségünk, mint a többszörös identitás.

A régi magyarosnak érdemes megfogadni a posztmodern, jelen esetben Genette javaslatát,⁹⁹ s a műalkotásokkal kapcsolatban nem (nem elsősorban) ontológiai kérdéseket tenni fel, hanem funkcionálisakat. Mi célt szolgál, *hogyan működik* a szöveg (mind immanensen, mind kontextusában)?

A szöveg viszonyainak egy része a mindenféle¹⁰⁰ szövegek¹⁰¹ sokrétű kapcsolata, az, amit Mihail Bahtyin „dialogizmus/dialogicitás”-fogalmából kiindulva Julia Kristeva nyomán manapság intertextualitásnak/szövegköziségnek szokás nevezni. Az én értelmezésemben (tudom, hogy nem ez az általános) az intertextualitás a szerző–mű–befogadó hármasság bármelyik elemének lehet jellem-

---

⁹⁸ BOSSART, 1968, 64.

⁹⁹ ANGYALOSI, 1999.

¹⁰⁰ Tehát szöveg „alatti” és „fölötti” egyaránt.

¹⁰¹ Helytelen lenne itt *irodalmi* szöveget írni, mint sokan teszik. Az intertextualitás zajgásában egy szöveg hol játékba hozatik, hol nem, hol bekerül az irodalomba, hol nem. Az idézetek poétikája érdeklődik a WC-költészet vagy a köztéri feliratok iránt is. Tehát, mondanám, a nagyon tág Kristeva–Barthes-féle értelmezés az enyém, de nem mondom, mert a „szerzőhalál”, az „interszubbjektivitást” felváltó „intertextualitás” teóriájáig már nem tudom e jeles gondolkodókat követni. Pedig a sokdimenziós szövegtér elképzelés, az, hogy a szöveg más szövegekből, azok feldolgozásából és átalakításából létrejövő kultúraszövedék – zene egy régi magyaros fülnek.

zője: a szerzői intenció törekedhet létrehozására (Esterházy, Kukorelly stb.); maga a mű tartalmazhat mindenféle más munkákat, utalásokat, allúziókat, jelölt vagy jelöletlen idézeteket; a befogadóban a jelentés a mű első intertextusában,¹⁰² illetve a művön belüli szövegeköziség-halmazban jön létre.

Az intertextualitás fogalmát mintha csak a régi magyar irodalom kutatójának találták volna ki: a 15–17. századi írásbeliség *az idézetek poétikáját* alkalmazza,¹⁰³ esetenként centóban fogalmaz. Jól alkalmazhatók itt a Gérard Genette-féle transtextualitás jelenségsztyáljai.¹⁰⁴ A fordítás és eredeti kora újkori viszonya, az, hogy a fordítás az eredeti művel azonos értékűnek tekintetik, továbbá, hogy az átdolgozásba nem zavarnak be holmi copyrightok, mindez az intertextualitás további elemzési–értelmezési lehetőségét teremti meg. Zsilka Tibor lényegében konszenzust közvetítve írja: „A posztmodern szövegeket már nem SZÖVEG–VALÓSÁG viszonylatában szükséges megközelíteni, hanem a SZÖVEG–SZÖVEG viszony válik elsődlegessé, vagy legalábbis arra terelődik a hangsúly. Sőt, olyannyira, hogy a struktúra is dekonstruálódik, felbomlik stabil léte... Lejár az újatmondás kora, az innovációra helyezett túlzott és fokozott igény; helyébe a variálás lép... A variálást ma már szövegalkotó tényezőnek kell tekintenünk.”¹⁰⁵ Zsilka szóhasználatán belül maradva, számos példát lehetne hozni rá, hogy a régi magyar szövegek egy része pontosan ilyen: posztmodern szövegek (is). Másképp és talán pontosabban fogalmazva:¹⁰⁶ egyes posztmodern értelmező–elemző módszerek, teóriák nemcsak hogy alkalmazhatók a régi magyar irodalom szövegeire, de *jobban alkalmazhatók*, mint a modernitás korának szövegeire.

A romantikától uralkodó poétikák „a *művészi* innováció és eredetiség normatívája szerint határozták meg az esztétikai értéket, s lényegében lebecsülték az irodalom tipikus diszkurzusát megszólaltató alkotókat. A modernség lezárultával ez a felfogás kifejezetten ellentétébe látszik fordulni.”¹⁰⁷ „Itt voltaképpen annak vagyunk a tanúi, hogy a művészi innováció szerzőséghez kötött elve – mint az újkori irodalmiság egyik alapvető ismérve – miként iktatódhat ki

---

¹⁰² Az „...intertextualitás az a jelenség, amelyben az olvasó egy mű és az azt megelőző vagy követő más művek között fennálló összefüggéseket észleli. Ezen más művek alkotják az *első intertextusát*.” (Kiemelés tőlem – K. P.) RIFFATERRE, 1996, 68.

¹⁰³ A szövegeközöttség funkcionalitásában azonban valószínűleg alapvető különbség van a posztmodern és a premodern, azaz a „régii” irodalmak szerzői intenciója között. Esterházy Péter arról beszél (Vö.: BIRNBAUM, 1991), hogy ő mintegy „népdalként” szeretné felhasználni mások szövegeit, éppen hogy nem megidézve a szövegek kulturális hátterét, alkotóját, míg a „régiek” ezt ellenkezőleg gondolták; például Janus Pannonius humanista műveltségű befogadókra számított, akik felismerik és méltányolják az idézeteket, utalásokat, allúziókat.

¹⁰⁴ Vö.: GENETTE, 1982; egy részlete magyarul: GENETTE, 1996, 82–90.

¹⁰⁵ ZSILKA, 1991, 64.

¹⁰⁶ A posztmodern szöveg elég nehezen definiálható, ennél sokkal világosabb, hogy mi a posztmodern elmélet-eljárás.

¹⁰⁷ KULCSÁR SZABÓ, 1995, 79.

a világtérés olyan új (vagy lehetséges) irodalmi rendszeréből, amelyik nem a szubjektumot, hanem az irodalmi diszkurzust tekinti a műalkotás elsődleges létrehozójának”¹⁰⁸ – mondja Kulcsár Szabó Ernő a modernitás *utáni* irodalomról, s igaz ez a modernitás *előttire* is, kétségtelen az irodalmi diszkurzus (a régi magyar irodalomban legtipikusabb példája a hitvitázó irodalom) felértékelése.

Diskurzusokba szóródott szövegekből alakult ki az irodalom, hogy a 20. század utolsó harmadától ismét diskurzusokba szóródjék. A régiségben élmény-irodalom helyett (jobbára) intertextuális szövegek voltak, és élmény-irodalom helyett ma (jobbára) intertextuális szövegek íródnak.

6. A posztmodern veszélye

A posztmodernnek egyetlen, ámde hallatlanul nagy veszéllyel fenyegető hátránya lehet: *túlnyeri magát*. A legkülönbözőbb egyéb vádak: relativizmus, nihilizmus, következménytagadás, csibészmentalitás, a történeti tény tagadása, az, hogy szélsőséges változatai abszurd állításokat kockáztatnak meg („Nem mi beszéljük a nyelvet, a nyelv beszél minket.” stb.) mind kevésbé fontosak. Ha nem értünk vele egyet, hát ne kövessük a posztmodern ötletgazdát, de ne feledjük: a legabszurdabb elképzelés is lehet megtermékenyítő.

De a túlnyérés, nos, az végzetessé válhat. Méghozzá azért, mert a fentiekkel ellentétben, nehezen észrevehető módon visz tévutakra. Az ún. *szakszertű nyelvhasználat*tal van bajom. A legkülönbözőbb iskolák a legkülönbözőbb szaknyelvet alakították ki, ezek néha koherens rendszert alkotva, máskor eklektikusan használtatnak – az utóbbi a jobbik eset. Egy kis anekdotával érzékeltetném, hogy pontosan mire gondolok. Pár éve fültanúja voltam egy szakmai beszélgetésnek, amely két egyetemi oktató között zajlott, nem Magyarhonban. Az egyik művészettörténész, a másik irodalmár, különböző nemzetiségűek. Egymás nyelvét nem beszélvén a diskurzus angolul folyt. Ki–ki a maga kutatását és eredményeit mesélte el, kitűnő szakmai felkészültséggel (írónia nélkül mondom!). Olyannyira sikerült egymásra hangolódniuk, hogy a művészettörténész az irodalmár szavába vágva mondta az irodalmár eredményeit, és viszont: az irodalmár is, nem csak értette, hanem mintegy kitalálta a művészettörténész vizsgálódásainak tanulságait. Ja, kérem: ugyanazon a nyelven, ugyanazokkal a fogalmakkal, amelyekre a válaszokat az elmélet készen kínálja, nehéz mást mondani!

Szükség van szaknyelvre. Nyilván nem lehet megszabni, hogy milyen mértékben legyen eltávolított a hétköznapi nyelvtől – ez számos tényező összjátékától függ. De egészen bizonyos, hogy *a pokolba vezető úton metanyelven beszélnek*. A metanyelv előregyártott gondolatelem:¹⁰⁹ elvezet az önálló gondolko-

---

¹⁰⁸ KULCSÁR SZABÓ, 1995, 80.

¹⁰⁹ Dick Higgins, a poszt-posztmodern teoretikusa sem látszik rajongani a szaknyelvtől: „Az amerikai írók is szaknyelvet használtak, akárcsak európai társaik, azonban szakszerúsított zargontól terhes akadémiázott mázzal vontak be olyan eszméket, amelyek csupán egy fél évszázaddal korábbi

dástól. A nyelv és a mögötte álló elmélet módszert és megoldást kínál, meglehetősen tárgyfüggetlenül. *Ugyanúgy beszélni veszélyes.*

Roland Barthes szerint: „...az objektivitás csupán a sok csalás egyike; a tudományos metanyelv a nyelv elidegenítésének egyik formája, ezért túl kell lépni rajta (ami nem azt jelenti, hogy meg kell semmisíteni).”¹¹⁰ Vagy, hogy egy még régebbi szakembert idézzünk: „vestigia terrent, omnia te adversum spectantia nulla retorsum” (Horatius, „rémít ez a sok nyom, mert mind csak befelé visz, visszafelé egy sem”).¹¹¹

IRODALOM

- ANGYALOSI, 1999 = ANGYALOSI Gergely, *Idea és funkció: Gérard Genette esztétikájáról*, Gond, 1999, 158–166.
- BERNÁTH, 1971 = BERNÁTH Árpád, *A motívum-struktúra és az embléma-struktúra kérdéséről = Formateremtő elvek a költői műalkotásban*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., Akadémiai, 1971, 439–468.
- BIRNBAUM, 1991 = Marianna D. BIRNBAUM, *Esterházy-kalauz*, Bp., Magvető, 1991.
- BÓKAY, 1997 = BÓKAY Antal, *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*, Bp., Osiris, 1997.
- BOSSART, 1968 = William H. BOSSART, *Heidegger's Theory of Art*, Journal of Aesthetics and Art Criticism, 1968/3, 57–66.
- CHOMSKY, 1979 = Noam CHOMSKY, *Language and Responsibility*, New York, Pantheon, 1979.
- DE MAN, 2002 = Paul DE MAN, *Forma és intenció az amerikai új kritikában* = P. D. M., *Olvadás és történelem*, ford. NEMES Péter, Bp., Osiris, 2002.
- DERRIDA, 1967 = Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1967.
- DERRIDA, 1972 = Jacques DERRIDA, *Marges de la philosophie*, Paris, Les Éditions de Minuit, 1972.
- DERRIDA, 1988 = Jacques DERRIDA, *Mémoires pour Paul de Man*, Paris, Galilée, 1988.

---

világ számára lehetnek relevánsak, és nyelvezetük nem volt úgy *megélhető*, mint ahogy a létfontosságú kritikát megéljük, mint az egyén legfrissebb kulturális tapasztalatának megértését segítő tényezőt.” HIGGINS, 2000, 80.

¹¹⁰ Mottóként idézi DOBOS–ODORICS, 1993, 5.

¹¹¹ HORATIUS, *Epistolarum*, I, 1, 74–75. (ford. HORVÁTH István Károly); Nicasius Ellobodius 1573. április 22-én írt levelében idézi, annak indokolásul, hogy miért nem akar *udvari szöveg* lenni. *Szöveggyűjtemény I*, 611, 613.

- DERRIDA, 1994 = Jacques DERRIDA, *Force de loi: Le fondement mystique de l'autorité*, Paris, Galilée, 1994.
- DINNYEI, 2007 = DINNYEI Márton, *Kubn és a relativizmus: Tudományos konferencia*, Magyar Tudomány, 2007, 102–106.
- DOBOS–ODORICS, 1993 = DOBOS István, ODORICS Ferenc, *Beszédhelyzetben: Irodalomelméletek között*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 1993 (Dialógus).
- ECO, 1991 = Umberto ECO, *The Limits of Interpretation*, Bloomington, Indiana University Press, 1991.
- ECO, 2001A = Umberto ECO, *Interpretáció és történelem*, Helikon 2001/4, 490–503.
- ECO, 2001B = Umberto ECO, *Szöveg és szerző között*, Helikon, 2001/4, 519–532.
- ECO–RORTY–CULLER–BROOKE-ROSE, 1992 = Umberto ECO, Richard RORTY, Jonathan CULLER, Christine BROOKE-ROSE, *Interpretation and Overinterpretation*, ed. Stefan COLLINI, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- FABÓ, 1980 = FABÓ Kinga, „Nyelvi fordulat” az irodalomban, Magyar Nyelv, 1980, 195–206.
- FEHÉR M., 2000 = FEHÉR M. István, *Művészet, esztétika és irodalom Hans Georg Gadamer filozófiai hermeneutikájában = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, szerk. BEDNANICS Gábor, BENGI László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2000, 15–67.
- FEYERABEND, 1975 = Paul FEYERABEND, *Against Method: Outline of an anarchistic theory of knowledge*, New York, Humanities Press, 1975.
- FOUCAULT, 1990 = Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés: A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó, CSÜRÖS Klára, Bp., Gondolat, 1990.
- FOUCAULT, 1996 = Michel FOUCAULT, *A szexualitás története: A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., Atlantisz, 1996.
- FOUCAULT, 1998A = Michel FOUCAULT, *A történetírás módjairól = M. F., A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor, 1998, 36–49.
- FOUCAULT, 1998B = Michel FOUCAULT, *A diskurzus rendje = M. F., A fantasztikus könyvtár: Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Pallas Stúdió–Attraktor, 1998, 50–74.
- FOUCAULT, 1999 = Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119–145.
- FREGE, 1980 = Gottlob FREGE, *Logika, szemantika, matematika*, Bp., Gondolat, 1980.

- FRIEDEL, 1993 = Egon FRIEDEL, *Mit jelent a művelődéstörténet és miért érdemes foglalkozni vele?* = E. F., *Az újkori kultúra története*, Bp., Holnap, 1993, I, 21–82.
- GADAMER, 1984 = Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, Bp., Gondolat, 1984.
- GÁNGÓ, 2002 = GÁNGÓ Gábor, *Filozófia, eszmetörténet, társadalomtudományok, Világosság*, 2002/4-5-6-7, 179–186.
- GENETTE, 1982 = Gerard GENETTE, *Palimpszeszt*, Paris, Seuil, 1982.
- GENETTE, 1996 = Gerard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1996/1–2, 82–90.
- GREENBLATT, 1998 = Stephen GREENBLATT, *A kultúra poétikája*, Helikon, 1998/1-2, 44–57.
- GREENBLATT, 2005 = Stephen GREENBLATT, *Géniusz földi pályán: Shakespeare módszere*, ford. G. István László, Bp., HVG, 2005 (HVG Könyvek).
- GREENFIELD, 1981 = Concetta Carestia GREENFIELD, *Humanist and Scholastic Poetics 1250–1500*, East Brunswick–London–Toronto, Associated University Presses, 1981.
- GUNST, 1995 = GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 1995 (Történelmi Kézikönyvtár).
- GYÁNI, 2000 = GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000.
- GYÁNI, 2003 = GYÁNI Gábor, *Posztmodern kánon*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.
- HEGEL, 1980 = G. W. F. HEGEL, *Esztétikai előadások*, ford., jegyz. ZOLTAI Dénes, Bp., Akadémiai, 1980, I.
- HEIDEGGER, 1993 = Martin HEIDEGGER, *Grundprobleme der Phänomenologie (Wintersemester 1919/20)*, Hrsg. Hans-Helmuth GANDER, Frankfurt am Main, Klosterman, 1993 (Gesamtausgabe, 58).
- HIGGINS, 2000 = Dick HIGGINS, *A posztmodern performance jellegzetességei és általános ismérvei (1978)*, = *A performance-művészet*, szerk. SZŐKE Annamária, Bp., Artpool–Balassi, 2000, (Tartóshullám), 77–89.
- INGARDEN, 1977 = Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat 1977.
- JAKOBSON, 1969 = Roman JAKOBSON, *Hang – Jel – Vers*, ford. BARCZÁN Endre, ÉDER Zoltán, Bp., Gondolat, 1969.
- JAKOBSON, 1982 = Roman JAKOBSON, *A költészet grammatikája*, ford. ALBERT Sándor, Bp., Gondolat, 1982.

- JAY, 1982 = Martin JAY, *Should Intellectual History Take a Linguistic Turn?: Reflections on the Habermas–Gadamer Debate*, *Modern European Intellectual History*, 1982, 86–110.
- JENKINS, 1991 = Keith JENKINS, *Re-thinking History*, London, Routledge, 1991.
- JENKINS, 1999 = Keith JENKINS, *Why History?: Ethics and Postmodernity*, London, Routledge, 1999.
- KALLENBORG, 1995 = Craig KALLENBORG, *From Virgil to Vida: The Poeta Theologus in Italian Renaissance Commentary*, *Journal of the History of Ideas*, 1995, 41–62.
- KAPPANYOS, 2001A = KAPPANYOS András, *Az interpretáció érvényessége*, *Helikon*, 2001/4, 475–489.
- KAPPANYOS, 2001B = KAPPANYOS András, *Interpretálás és túlinterpretálás*, *Helikon*, 2001/4, 533–549.
- KELLEY, 2002 = Donald R. KELLEY, *The Decent of Ideas: The History of Intellectual History*, Aldershot, Ashgate Publishing, 2002.
- KOSELLECK, 2003 = Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történeti idő szemantikája*, Bp., Atlantisz, 2003.
- KRISTELLER, 1961 = Paul Oskar KRISTELLER, *Renaissance Thought: The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*, New York, Columbia University Press, 1961.
- KUHN, 1962 = Thomas S. KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, The University of Chicago Press, 1962. Magyarul: KUHN, 1984, 2000² = Thomas S. KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete*, ford. BÍRÓ Dániel, Bp., Gondolat, 1984, Bp., Osiris, 2000² (Társadalomtudományi Könyvtár).
- KULCSÁR SZABÓ, 1993 = KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993.
- KULCSÁR SZABÓ, 1995 = KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom*, Bp., Universitas, 1995.
- LAKATOS, 1977 = LAKATOS Imre, *A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája = LAKATOS Imre Tudományfilozófiai írásai*, szerk. MIKLÓS Tamás, Bp., Atlantisz, 1997, 7–128.
- LAWLOR, 1993 = Leonard LAWLOR, *Imagination and Chance: The Difference between the Thought of Ricoeur and Derrida*, New York, Suny Press, 1993.
- LYOTARD, 1993 = Jean-Francois LYOTARD, *A posztmodern állapot*, Bp., Századvég, 1993.
- MAJTÉNYI, 2005 = MAJTÉNYI György, *Az „új kultúrtörténet”-ről: Nyelvi fordulat – kritikai fordulat – kulturális fordulat*, *Aetas*, 2005/3, 162–169.
- MAMÚL, 2005 = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, III., Bp., Balassi Kiadó, 2005.

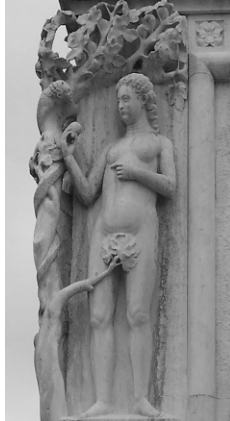
- MÉSZÁROS, 1972 = MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai, 1972.
- MONTROSE, 1998 = Louis A. MONTROSE, *A reneszánsz mint hivatás: A kultúra poétikája és politikája*, Helikon, 1998/1-2, 110–132.
- MUKAŘOVSKÝ, 2007 = Jan MUKAŘOVSKÝ, *Szemológia és esztétika*, Bp., Pesti Kalligram, 2007.
- NOBLE, *Interjú*, 1996 = *Interjú David W. Noble professzorral*, kérdező VARGA Zoltán, Actas, 1996/1, 139–143.
- PÁLFFY, 1997 = PÁLFFY Géza, *A pápai vár felszabadításának négy száz éves emlékezete 1597-1997*, szerk. HERMANN Róbert, Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1997.
- PIRNÁT, 1984 = PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–149.
- Régi az újban*, 2005 = Helikon, 2005/3.
- RICOEUR, 1999A = Paul RICOEUR, *Emlékezet – felejtés – történelem = Narratívák 3: A kultúra narratívái*, vál. N. KOVÁCS Tímea, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1999, 51–68.
- RICOEUR, 1999B = Paul RICOEUR, *A bármás mimézis*, ford. ANGYALOSI Gergely = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDI-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 1999, 255–309.
- RIFFATERRE, 1996 = Michael RIFFATERRE, *Az intertextus nyoma*, ford. SEPSI Enikő, Helikon, 1996/1-2, 67–81.
- RIGÁN, 2005 = R[IGÁN] L[óránd], *Foucault futó kalandja*, Korunk, 2005/9, 127–128.
- RORTY, 1982 = Richard RORTY, *Consequences of Pragmatism*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982.
- RORTY, 1994 = Richard RORTY, *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor, Pécs, Jelenkor, 1994.
- RORTY, 1997 = Richard RORTY, *Heideggerről és másokról*, ford. BARABÁS András, BECK András, BUJALOS István, KELEMEN István, VITÉZY Zsófia, Pécs, Jelenkor, 1997.
- RORTY, 1998 = Richard RORTY, *Megismerés helyett remény*, ford. BOROS János, Pécs, Jelenkor, 1998.
- SEARLE, 2005 [1994] = John Rogers SEARLE, *Mire nem jó az irodalomelmélet?*, Helikon, 2005/3, 279–308. (John Rogers SEARLE, *Literary Theory and its Discontents*, New Literary History, 1994, 637–665.)
- SOKAL–BRICMONT, 2000 = Alain SOKAL, Jean BRICMONT, *Intellektuális impostorok – posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*, ford. KUTROVÁZ Gábor, RÁCZ András, Bp., Typotex, 2000.

- SZENTPÉTERI, 2005 = SZENTPÉTERI Márton, *Donald R. Kelley: The Decent of Ideas: The History of Intellectual History*, *Helikon*, 2005/3, 353–357.
- SZILASI–TAKÁTS, 2003A = <http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/filologia> (2011. március 10.)
- SZILASI, 2003B = SZILASI László, „Nem ma”: Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól: Válasz Takáts Józsefnek, <http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/filologia/nemma.html> (2011. március 10.)
- SZILI, 1993 = SZILI József, *Az irodalomfogalmak rendszere*, Bp., Akadémiai, 1993.
- Szöveggyűjtemény*, 1998 = *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I: Humanizmus*, szerk. ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998.
- TAKÁTS, 2006 = TAKÁTS József, *Módszertani berek: Írások az irodalomtörténet-írásról*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006 (*Jyväskylä Studies in Humanities*, 65).
- THOMPSON, 1993 = Martyn P. THOMPSON, *Reception Theory and the Interpretations of Historical Meaning*, *History and Theory*, 1993/3, 248–272.
- TOEWS, 1987 = John E. TOEWS, *Intellectual History after the Linguistic Turn: The Autonomy of Meaning and the Irreducibility of Experience*, *American Historical Review*, 1987, 879–907.
- TŐZSÉR, 2001 = TŐZSÉR János, *Miért olyan népszerűtlen a kései Wittgenstein manapság az analitikus filozófusok körében?*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2001/3, 302–320.
- WHITE, 1973 = Hayden WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1973.
- ZSILKA, 1991 = ZSILKA Tibor, *A dekonstruált (szöveg)struktúra*, *Szemiotikai Szöveg* 3, 1991, 62–68.

Éva almája, almatortája

A bibliai almafa és a tudás almájának története végigkíséri az emberiséget a földi léten. A könyvek könyve, a Biblia révén, a szószerkekről, valamint a középkori templomfreskókról minden halandó ember megismerte a teremtés és a Paradicsomból való kiűzetés történetét. Mindez olyan mélyen áthatotta a középkori mindennapokat, hogy számtalan művészi megfogalmazás, képi-ikonográfiai ábrázolás jelzi a történet mindent eldöntő jelentőségét. A bűnbeesés történetét a figyelmeztető példaadás szándékával, ám egyfajta beletörődéssel is mondták el újra és újra az evangélium hirdetői a későbbi századok folyamán, így nem véletlen, hogy generációk sora magyarázta ezzel a példával a földi élet nehézségeinek kiváltó okát.

De milyen is volt ez az almafa? Milyen almát teremhetett a bibliai ősfá? A tiltott fáról a Biblia nem ad bővebb leírást, így eleinte igen sokféleképpen, fügefaként, birsalmafaként, gránátalmafaként, kínai- és keserűnarancsfaként, de még datolyapálmaként is ábrázolták. Jóllehet az almával való azonosítás először a kora középkori Európában vetődött fel,¹ az oltárképek, vagy jóval később a református templomok festett mennyezetkazettái sem egységesek a bibliai fa ábrázolását illetően. Leggyakrabban talán az almába harapás pillanatát, illetve a harapott alma kézben tartását örökítették meg.

A velencei Dózse-palota vízre néző bal oldali épületsarkán lévő Éva-szobor a kígyóval és az almával

¹ KERESZTY Zoltán, „Nézzétek a mező liliomait”: Bibliai növények a hit és a tudomány fényében, Vácrátót, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, 1998, 292.

Nemes almát (*Malus domestica* Borkh.) az ókorban nem termesztettek a Szentföldön, viszont a *Paradicsomalma* (*M. domestica* Borkh. var. *paradisiaca* (L.) Lichon), amit Mezopotámiába korán behurcoltak, régészeti leletekben gyakran előfordul. Ez az Édenkert tiltott fájára utalva kapta tudományos nevét, s erre utal magyar elnevezése is.² Nem szabad azonban megfeledkezzünk arról, hogy az ókor embere az alma szó alatt többnyire a gránátalmát (*Punica granatum* L.) értette, de ezen kívül több más növény, illetve termés is szóba jöhet a „paradicsomi almaként”. Nem almatermésű növény volt például a *Szodomai alma* (*Calotropis procera* Ait. f.), amit szemre szép, de érintésre hamuvá váló, egyébiránt mérgező termése miatt tart számon a bibliai hagyomány. A *Császáralmáról* (*Tabernaemontana alternifolia* L.) a ceyloni portugál telepesek, minthogy a szigetet az egykori Édennek tartották, azt feltételezték, hogy ez a hosszú száron lógó, csábító, almaszerű bogoyótermés lehetett valaha a tiltott gyümölcs. A növény termései állítólag Éva harapásának nyomát őrzik egy mélyedés formájában, mérgező húskup pedig a bűnbeesés súlyos következményére figyelmeztet. A bibliai tájak erdeiben gyakori volt a vadalma,³ de a keletről behurcolt fajok közül is többet ismertek már.

A középkori Európában a gyümölcsstermesztés gazdasági és népi táplálkozási szerepe óriási, mondhatni meghatározó volt. Ekkoriban ugyanis az étkezést a savanyú ízek uralták, s a fontos édes ízt, a méz és a befőzött must mellett, a gyümölcsök jelentették. A kontinentális éghajlatú, az Árpád-kortól fokozatosan hűvösebbé és csapadékosabbá váló Kárpát-medencében az alma és a körte vált közkedvelté. Mindkét gyümölcs, különböző mértékben ugyan, de egyaránt felbukkant a jobbágy-parasztok és főnemesek, városi polgárok és céhmesterek asztalán legtöbbször nyersen, de süelve, főve, sőt liktáriumként is. A magashegyi térformációkon, ahol a rosszul érő szőlőből bort nem készíthettek, az erjedt gyümölcslevet, a mustnak nevezett alkohol tartalmú szeszest itták.⁴

Az alma az ókortól kezdve a 19–20. század népi kultúrájáig rendszerint az egészséget, a szerelmet, a termékenységet és a bőséget szimbolizálta. A középkori kereszténység ikonográfiájában Madonna termékenységét jelentette, ezért tartott a kis Jézus almát a kezében, mint az örök élet jelképét, Mária méhének gyümölcsét. A paraszti hitvilágban azonban a besározott, az elgurult, a kosárból kiesett, árválkodó alma a megesett, beszennyeződött, elárvult lányt jelentette meg.

Az alma históriájának vázlatos felelevenítése után Erdélyből, mint archaikus, nagy, de nem egységes almatermesztő területről gyűjtött példákkal pró-

---

² Uo., 291. – A *Paradicsomalma* elnevezést egyébként paradicsomra is használták!

³ Én 2:3

⁴ Ezekon a területeken legfeljebb a távolsági borkereskedelem révén jutott szőlőből erjesztett, jó minőségű bor az asztalra.

báljuk közelebb vinni az olvasót az almák világához, rávilágítva arra, hogy mit is jelentett az emberek világában az alma illetve az almafajták sokasága.

Erdély öt gyümölcsstermesztő tájegységgel rendelkezett: északkeleti és délkeleti dombos vidék, északkeleti és délkeleti hegyes vidék és a keleti zord vidék. Ez a felosztás az erdélyi Mezőséggel kiegészítve ma is érvényes. Benkő József kétkötetes, 1777–1778-ban kiadott *Transsilvania specialisa*⁵ Erdély természeti kincsei között, a gyümölcsöket is részletesen bemutatta. Tőle tudjuk, hogy a különböző alma- és körtefajtákat Csík- és Gyergyószék mellett, nagyobb bőségben Medgyes, Segesvár és Marosszék környékén, valamint Udvarhelyszék falvaiban is termesztették. Erdély régi almafajtái legtöbbször vad őse az *Európai vadalma* (*Malus silvestris* (L.) Mill.) és a *Törpe vadalma* (*Malus pumilla* Mill.) volt, amelyekhez még a *Szilvalevelű vadalmát* (*Malus prunifolia* (Willd.) Borkh.) is hozzávehetjük. Az *Európai vadalma* a neolitikum vége óta háromféle változatban terjedt el, valóságos erdőségeket alkotva, akár 15 méter magasra is megnövő, dús elágazású fákkal, de nem volt ritka a gyümölcsfák felbukkanása lombhullató erdőkben sem. A legtöbb erdélyi termesztett almafajta magonca, a *Törpe vadalmától* származik, így ebből a fajtából eredeztethető a *Szentiványi alma*, a *Batul*, és a *Rozmaring alma* is.⁶ A *Sóvári alma* őse viszont a nagyobb termésű európai vadalma volt.⁷

Az almáknak és a gyümölcsöknek Magyarország belső területeire jutását az a nagy vásárösvény segítette, amely körbevette a Kárpátokat és az Alpokat. A Keleti-Kárpátok térségében Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, Kézdivásárhely voltak a gyűjtőközpontok. Az erdélyi gyümölcsök közt, melyeket a korábbi évszázadokban az Alföldre szállítottak, több olyan található, amiket már a 17. századi kertészeti szakirodalom is ismert. Külön is érdemes felhívunk a figyelmet Lippay János *Posoni kert* című könyvének harmadik részére, az 1667-ben Bécsben kiadott *Gyümölcsös Kertre*, mint a korabeli erdélyi, felvidéki, csallóközi gyümölcs kultúra őshonos és behozott fajtáinak gazdagságát bizonyító forrásra.⁸

Az egyik leghíresebb erdélyi téli almafajta, amelyik országosan is közismert, a *Batul alma* volt. Nevét onnan kaphatta, hogy télen ágyban vagy szénaboglyák aljában tárolták. A valószínűleg román eredetű szó, 1842-ben bukkant fel először, de érdekes módon az Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság nem szerepel. A román almanév került át később a szerbbe és a horvádba, majd átvették az erdélyi szászok is, és talán tőlük került a magyar gyümölcsismereti szaknyelvbe. Más feltételezések szerint, a név közvetlenül is azonosítható azzal

---

⁵ Magyar fordítása: BENKŐ József, *Transsilvania specialis: Erdély földje és népe*, ford., bev., jegyz. SZABÓ György, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1999, I–II.

⁶ NAGY-TÓTH Ferenc, *Régi erdélyi almák*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1998, 10.

⁷ *Uo.*, 8.

⁸ Vö.: LIPPAY János, *Gyümölcsös Kert*, Bécs, 1667. (Az almafajták felsorolása: 142–144.; A körtefajtáké: 151–153. „Találtaknak többek-is, a kikkel most se üdőt, se papirost nem akarok héjába tölteni.” 153.)

a Batur apátsággal, ami 1003–1172 között Biharban, a solymosi vár szomszéd-ságában állt, s ahol a szerzetesek apátsági gyümölcsöst is fenntartottak. A *Batul almának* több erdélyi változata alakult ki, amit a névhasználat is megkülönböztetett: *Mosolygó batul*, *Zöld batul*, *Piros batul*, *Sárga batul*, *Édes batul*, *Tűzes batul*. A legszebb és a legjobb *Batul alma* Kővár és Beszterce vidékén, valamint a Maros középső szakasza mentén, az enyhe, dombos lejtőkön termett. Másik, a források által gyakran emlegetett erdélyi alma, a *Kormos alma* volt, amiről az első történeti adat 1732-ből, gróf Kornis Zsigmond összeírásából származik.⁹ Az elnevezés, a fajta szürkés, füstös-rozsdás felületére utal.¹⁰ Közkedveltségét nemcsak az íze, hanem a tartóssága is magyarázza, ugyanis a kemény termés vermekben, szalmában akár az új szüretig is eltartható volt.¹¹

A *Páris alma* első erdélyi említése csak 1717-ből ismert, amikor a nagyadorjáni határban, a havadi prédikátornak adtak egy fát, jöllehet már Lippay János is írt róla.¹² A piros, kellemes savanykás ízű, és a szállítást jól tűrő almafajtáról a későbbi időszakokból már több adat maradt fenn.¹³ Főleg Marosszéken piroslott ez a szép alma, országos hírnevet szerezve. Őshonos erdélyi almafajtaként sok változata ismeretes. A Felső-Maros, a Nyikó-mente mellett ismert volt Hunyad, Torda-Aranyos vármegyékben is.

A *Sóvári almáról* a 19. század elejéről van erdélyi szótörténeti adalékunk.¹⁴ A Szilágyságból származó, Erdély-szerte elterjedt ősi fajtát, már a középkorban termesztették. Emellett ismert volt a vörös csíkos, hosszúkás, lédús *Gyógyi alma* is, amit különösen Alsó-Fehér megyében kedveltek. Nagy bőségben lehetett megtalálni Felgyógyon, Alsó-Gáldon, Diódon, Csákán. Jelentőségét mutatja, hogy a családi osztozkodásnál, végrendekezésnél a *Gyógyi almafákeről* is rendelkeztek. A hosszú termesztés során két változata alakult ki: a *Gyógyi piros* és a *Gyógyi csíkos*.¹⁵

A *Fűzalma*, amit *Fűzfa almának* is hívtak, szintén nagyon elterjedt és kedvelt almafajta volt. Nagy gyümölcsű, maghártyával rendelkező, hosszúkás, csúcsos, puha húsú, savanykás, tésztában kiválóan felhasználható gyümölcs volt. Először egy 1407-es oklevélben bukkant fel, s az ország nyugati területeiről Bél Mátyás is leírta, megemlítve azt, hogy íze télre jól kialakul, kemény húsa pedig megpuhul.¹⁶ A *Szászpap almát* ősi erdélyi fajtának tartják, de eredete homályba

---

⁹ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (A továbbiakban EMSzT), XI, 430.; EMSzT, XII, 904.

¹⁰ EMSzT, VII, 257.

¹¹ SZIRMAI Antal, *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete*, Buda, 1809, I, 27.

¹² LIPPAY, *i. m.*, 143.

¹³ EMSzT, X, 511.

¹⁴ EMSzT, XI, 890.

¹⁵ NAGY-TÓTH, *i. m.*, 67.

¹⁶ BÉL Mátyás, *Magyarország népeinek élete 1730 táján*, ford., bev., jegyz. WELLMANN Imre, Bp., Gondolat, 1984, 240.

vész. Leginkább az erdélyi románok körében kedvelt.¹⁷ A *Sikulai alma* szintén régóta termesztett fajta, egyes nézetek szerint a Balkánról, török közvetítéssel Szlavónián át került Magyarországra. A *Káposzta almát* már Lippay leírta. Később *Tordai almaként* is említették, mert Torda környékén nagyon elterjedt. Nevét a harapáskor képződő, a káposzta vágásához hasonló harsogástól kapta, de a káposztára hasonlít zöldes színe is. A *Fekete tányéralmát*, más néven *Szász tányéralmát*, a szakirodalom szintén régi erdélyi fajtának tartja. Bereczki Máté európai híru pomológus véleménye szerint, az Alföldön csak nagyobb folyóvizek mellékén található. Lapos, szabálytalan gömb alakú gyümölcse nagy, igen látványos, piacos. Héja vastag, eleinte világoszöld, majd az érés folyamán barnáspiros, csaknem feketéspiros csíkozottá válik. Erről a tulajdonságáról kapta a nevét is.

Az almafajták áttekintése után arra kérdésre keressük a választ, hogy az alma általános ismertsége, a különböző almafajták termesztése, felhasználása, hogyan tükröződik vissza a készített almás süteményekben, milyen kapcsolat mutatható ki, ha egyáltalán kimutatható, a kora újkor és napjaink almás süteményei között? Miben változott a korabeli almás sütemények készítése, milyen eltéréseket mutatnak a különböző szakácskönyvek?

A körte, a szilva, a meggy, az egres mellett az alma is kedvelt tölteléke, ízesítője volt az édes sült tésztaféléknek. A kora újkori és az újkori magyar táplálkozástudomány kutatása lehetőséget nyújt a már ismert és fogyasztott sült édes tészták megismerésére. Leghamarabb a korabeli oklevelek és urbáriumok adatai között lelhetők fel az édes tészták, mint a beszolgáltatások egyik tétele. Bővebb ismeretekkel, leírásokkal a 16. század végétől kezdődően fennmaradt kéziratok, majd nyomtatott szakácskönyvek, receptgyűjtemények szolgálnak, amik azonban elsősorban a főúri étkezési szokásba engednek bepillantást.

Az édes íz iránti vágy, és ezzel együtt az édes ízek megléte tükröződik e szakácskönyvekből. A legősibb és legerjedtebb édesítőszer a méz volt, de emellett a nádcukor (nádméz) is megjelent, amely a behozott fűszerekkel együtt luxus élvezeti cikknek számított a 14. századtól a 19. század elejéig. A gyümölcsök egyrészt az édes ízt biztosították, másrészt a különböző felhasználási technológiáknak köszönhetően, a töltelék-félék sokrétűségével a süteményvariációk gazdagságát teremtették meg. A hazai tájakon megtermelt gyümölcsök bőségesen bekerültek a főúri táplálkozástudományba. A fennmaradt 17. századi magyar szakácskönyvek ételleírásai között a húskok mellé tálalt levek mellett megtaláljuk a különböző gyümölcsötöltelékkel ízesített bélesek, ostyákat, tortákat, fánkakat is. Az édes tésztákhoz felhasznált gyümölcsök között említik e receptúrák a mazsola szőlőt, a fekete szőlőt, a fügét, a szilvát, az almát, a körtét, a tengeri barackot (kajsziarack), a meggyet, a hólyagcseresznyét, az epret, a málnát, a ribizlit, a mandulát, a diót, a narancsot. E sokféle ízesítő közül itt az

---

¹⁷ NAGY-TÓTH, *i. m.*, 67.

almát és a belőle készített almatortát emelem ki és kísérem végig előfordulását a magyar történeti gasztronómia nagy asztalánál a 20. század közepéig.

A receptes gyűjteményekben leírt almás édes süteményeknél nem jelölik külön a gyümölcs fajtáját, a lédús alma mellett azonban határozottan elkülönül a savanykás birsalma, amelyből szintén nagyon karakteres édességeket készítettek. A 17. századi szakácskönyvekben kevés almával készült édes tésztát találunk, de többségükben fellelhető az almatorta receptje.

A csáktornyai Zrínyi-udvar kéziratos szakácskönyve *Az köz-étkeknek főzéséről való rövid jegyzés* (1662 előtt) leírja a tészta és az almatölték készítését is. E gyűjteményben csak egy almatorta receptje található: „Végy igen szép liszt-lángot, törj egynéhány tikmonyt bele, bort, de keveset vagy vizet, sőt amennyi elég, meleg helyen csinálj középszerű kemény tésztát. Jól meg kell gyúrni, mennél jobban gyúriák, annál jobb, azután a terítő fával terítsd el vékonyan. Ugyanez tésztából meglehet és egyébféle tortát, aminéműt akarsz. Az almatortát peniglen én néha így csináltam. Az almát meghámoztam és szép vékonyan metéltem, vajban és egy kevés borban megfőztem igen jól, nádmézet vagy szép tiszta mézet töttem bele, apró tengeri szőlőt, öreg malozsa-szőlőt, borsot, sáfránt, gyömbért, fahéjat azzal jól elkevertem. Eztet a tésztába raktam az ő módja szerént és pinnátában vagy kemencében megsütöttem.”¹⁸ A szakácsmester mind a tészta, mind a tölték készítéséhez bort használt folyadékként, ami teljesen természetes volt ekkoriban. Az almatölték itt is igényesen elkészített, gazdagon fűerezett főzött pép, amit a tésztával együtt kisütöttek.

Egy új főzésről való könyv... Ezzel a címmel jelent meg Keszei János Bornemissza Anna fejedelemszöveg kérésére készített szakácskönyv-fordítása 1680-ban, melynek forrása Marx Rumpolt *Ein new Kochbuch*-jának 1604-es frankfurti kiadása.¹⁹ Az ételek csoportosításában a 169. tételként szerepel a *Mindenféle tortákról, lepényekről s bélesekről* szóló rész, amelyben három almatorta leírását is megtaláljuk. A 25. számú a legérdekesebb, mert ezt *Magyar tortaként* jegyezte le a fordító: „Végy almát, aki aprón meg van vagdálva. Csinálj tésztát szép fejrőlisztből vízzel, nem igen sűrűn. Az fenekét csinálj tyúkhaszonnal és vajjal, annál gyengébb léssen. Tedd belé a megvagdalt almát, és amely tésztát vízből csináltál nyújtsd ki az kezdeddel igen vékonyan, és csinálj olyan réteket, vagy húszig valót. Kend meg írós vajjal és mikoron reácsináltad, vesd a kemencébe. Meglásd, hogy meg ne égjen. Ha húsevő napon vagyon, szalonnazsírral kenjed. Add fel melegen, meghintvén nádmézzel. Úgy csinálják a magyar tortát.” E sült édes tészta érdekessége, hogy a tál aljába tojással és vajjal kevert almát helyeztek, amelyre rákerült rétegenként a húsz vékony, kézzel húzott rétestészta. Húsevő napokon a rétegek között szalonnazsír használatát is engedi, ami köny-

---

¹⁸ *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott koloznvári szakácskönyv*, szerk. KIRÁLY Erzsébet, bev. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), 231. (337. recept)

¹⁹ Modern kiadása: *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*, kiad. LAKÓ Elemér, Bukarest, Kriterion, 1983.

nyed levelességet eredményez. Böjti napokon ettől természetesen tartózkodni illett. E „*Magyar torta*” mellett a receptgyűjtemény még két almás tortát említ, ahol a tészta leírásánál csak annyit jegyez meg: „nyújtsd ki az tésztát, mint az tortához szokták csinálni...” Az egyik recept szerint a két tésztaréteg közé nyers felszeletelt almát, közzé vajot kell tenni, majd sütés után megkenni nádmézszel és megszórni fahéjjal. A másik tortánál külön kell sütni a tésztát „sas formára avagy szív formára, csinálj koszorút felyül reá”. A külön megsütött almát fahéjjal és nádmézszel ízesítve kell összekeverni, majd rákenni a kész tészta, és végül tálni.²⁰

A három különböző recept változatosságról tanúskodik, mind a tészta, mind a töltelék tekintetében. A réteszerű almás torta nemzeti specialitásként élt a német területen tevékenykedő, magát magyarnak valló Marx Rumpolt eredeti szakácskönyvében. E magyar torta megtalálható a fejedelemasszony számára összeállított húsevő napi vacsora menüsorában, valamint a királyi vendégeknek ajánlott vacsora hatodik fogásként, mind húsevő, mind böjti napok alkalmával.²¹

A további ismert 17. századi magyar nyelvű szakácskönyvekben almával ízesített egyéb sütemény még fellelhető, de almatorta nem.²² A következő évszázad kéziratoss receptgyűjteményei közül is csak kettő említi az almatortát. A Radvánszky Béla által 1893-ban kiadott *Szakástudomány*, mely feltehetően erdélyi fejedelmi szakácskönyv lehetett, egy receptet közöl.²³ Először leírja főzött almatöltelék készítésének módját, amit bélesek, rétesek, torták tölteléké-ként lehet felhasználni: „Az almát is szépen meghámozzad, mesd, és az vágó késsel vágd meg széd aprón, azt is vedd tiszta serpenyőben, tölts kicseny bort reá, metéld, borsold, gyömbérezd meg, abban az szerszámokban főzd meg. Ezzel is úgy élj, mint megmondám, tortát, bélesekét megtölthetsz vele.”²⁴ Ezt követően az almatorta receptje következik: „Az almát hámozd, mesd meg hosszan, mint az gyümölcsös lére. Az apró tengeri szőlőt mosd meg, hintsd ez almát köziben, nádmézszel faragd meg erősen, törött fahéjat is hints köziben.

---

²⁰ *Uo.*, 235–236. (25., 42., 43., receptek)

²¹ *Uo.*, 52, 60.

²² Nem tartalmaz almás süteményt a *Magyar étkeknek főzése Thököly Sebestyén uram önagsága szakácsa Szent Benedeki Mihály által* (Késmárk, 1601.) című kézirat. OSZK Quart. Hung. 2906. – Ismertette: KAKAS Márton [JÓKAI Mór], *Nemzeti eledelink*, Vasárnapi Újság, 1862. június 6., 321.; KOVÁCS József, *Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből*, Magyar Nyelv, 1959, 135–143. – Egy másik receptgyűjteményben: *Szakács mesterségnek Könyveskéje. Mellyben Külömbkülömbféle válogatott tizifra, jó, egészséges, hasznos, tiszta és szaporá Étkeknek Meg-készítése, Sütése és Főzése, mintegy Élés-kamarában, röviden leirattatik, és kinek-kinek hasznára lebrúzzolattik* (Kolozsvár, 1695, 1698²), a *Vajás étkek* között található az *Alma-kása* (187. recept), az *Alma-fánk* (161. recept), az *Alma-étke* (114. recept) és az *Alma-béles* (160. recept). – Mindkét receptgyűjtemény olvasható modern kiadásban: *Szakács mesterségnek könyveskéje...*, *i. m.*

²³ Kézirata: OSZK Quart. Hung. 1422. (datálva: 1777.) – Modern kiadása. RADVÁNSZKY Béla, *Régi magyar szakácskönyvek*, Bp., Athenaeum, 1893.

²⁴ RADVÁNSZKY, *i. m.*, 200.

Ezzel is megtölthetsz valamit akarsz, tortát, bélest etc. S jobb, kedvesb töltelék is az másiknál, rosa vízzel is megöntsed, ez jobban köziben elegyedik, ez fahéj jobb ézt ad neki.”²⁵ A recept leírása sajnos nem tartalmazza a tészta készítésének módját, csak a nagyon ízletes, fűszerezett, főzött almatöltelék fortélyait. A tortára és a bélesre utalás azonban egy lisztből, tojásból, vajból gyúrt finom tésztát feltételez, amit kerek vagy szögletes tálban (*pínnatában*) készítettek el.

A másik kézzel írt gyűjtemény tulajdonosa ismeretlen, s keltezése is bizonytalan. A *Szakács-Mesterségnek rövid leírása*,²⁶ két almatorta receptet is tartalmaz. Az elsőt a körtetorta mintájára kell készíteni, vagyis: „Aki körtvély-tortát akat sütni: a körtvélyt hámozza meg, meg-szeletelvén bellesen, tegyen borocskát a tűzhöz, vessen borsot, sáfrányt, fa-haját belé és mézet is. Abban főzze meg a körtvélyt, de csak annyi legyen a leve, hogy alapozza a körtvélyt. Az alma tortát sütni ugyan így kell.”²⁷ A sütemény megnevezése azonban csalós, mert a recept csak egy ízes töltelék vagy egy kompótszerű étel leírása, amit magában is fogyaszthattak. A másik lejegyzett almatorta recept már tésztát is tartalmazott: „Csinálj fánkknak való tésztát, hámozz almát, metéld meg vékonyan, vajas borban főzd meg, tölts belé mézet, apró tengeri szőlőt, malosa szőlőt, bors, sáfrány, fahéj, keverd össze, tedd tésztába, kemencében süsd meg.”²⁸ A szakácskönyvben hivatkozott fánktészta finom lisztből, tojásból és kevés borral összegyúrt tésztát jelentett, amit torta esetében nem forró zsiradékban – vajban süttettek ki egyenként formázva, hanem kemencében pinnatába, lábasba téve töltelékével együtt. A recept szintén nem részletezi, de feltételezhető, hogy az almatöltelék a két tésztaréteg között volt. Ez a leírás hasonló, mint az előző században lejegyzett almatorta receptek.

A 19. században már a hazai szakácskönyv-nyomatás olyan szintre emelkedett, hogy kevésbé volt szükség német és más nemzetek kiadványait magyarra fordítva megjelentetni, sőt egyre inkább előtérbe került a hazai, tehát a nemzeti szakácskönyvek megjelentetése. A nyomtatott magyar nyelvű, a hazai ízeket és ízlést népszerűsítő szakácskönyvek közül négyet választottam ki, melyekben fellelhető az almatorta leírása is.

Az első gyűjtemény az ún. *Czifray-szakácskönyv*, a 19. századi magyar gasztronómia alapműve, amit Czifray István, József nádor szakácsmestere írt, s *Legújabb Magyar Szakács Könyv* címmel 1816-ban jelent meg először. Később kibővítve, s a magyar gazdasszonyoknak ajánlva *Magyar Nemzeti Szakácskönyv* címen, több újabb kiadást is megért.²⁹ A gondosan szerkesztett étek gyűjteményében külön csoportban találjuk a *Külömbféle tésztás és gyümölcsös eledeleket* (140 recept), a

---

²⁵ Uo. – A könyvben szerepel még három fajta almafánk és az almakása receptje is. Uo., 200–201.

²⁶ Kézirata: OSZK Oct. Hung. 636.

²⁷ Uo., 22–23.

²⁸ Uo., 30–31.

²⁹ CZIFRAY István, *Magyar Nemzeti Szakácskönyv a magyar gazdasszonyok számára*, (Pest, 1829¹) Bp., Alinea, 2009.

Külömbféle tortákat s apróbb süteményeket (24 recept), a *Lepénykéék és hajtásokat* (12 recept), az *Őszvehajtott ostyák és szeleteket* (7 recept) és a *Külömbféle apróbb cukros süteményeket* (23 recept). A gyűjteményben több más almás ízesítésű sütemény mellett egy almatorta receptet olvasható, a hozzávalók pontos megjelölésével. Mindez azért fontos, mert a korábbi évszázadok receptjeiben az alkotó alapanyagok mértékkel ellátott leírása sokszor hiányzik. Czifray mester almatortája a hatodik szakasz első cikkelyében olvasható a 439. szám alatt: „Tegy tizenkét lat finom lisztet, fertály font apróra tört cukrot s egy kevés aprított citromhéjat deszkára, vegyítsd el jól, s dolgozz ki jól vele együtt tizenkét lat vaját a sodrófával. Azután adj hozzá egy egész tojást, egy tojás sárgáját, s annyi jó tejfelt, amennyi a tésztát megnedvesíti, melynek ne szabad keménynek lennie. Dolgozd ki jól széles késsel, azután hajtsd össze, s borítsd egymás felibe háromszor, mint a vajas tésztát. Hámozz meg öt vagy hat jó fajú almát, vagdald el darabokra s főzd fél kávéscsészényi vízben egy darab cukorral s egy kis vaníliával együtt addig, míg marmeláddá nem lesz, sodord el a tésztát késfoknyi vastagságúra, tedd tortatáblára, kend reá a meghűlt almát egyujnyi vastagságra. Csinálj a tésztából a levél körül egy hüvelyknyi szélességű pántlikát, hogy az alma le ne folyjék róla. Azután fonj a tésztából egész száras tortát, kend meg tojásfejrjével, hintsd be cukorral és süsd tartós melegnél három fertály óráig.”³⁰ Ebben a tésztaleírásban olvashatunk először zsiradék, vagyis vaj hozzáadásáról, így ez a recept közelít legjobban a ma ismert gyúrt linzertésztából készült almatortához. A receptbe már csak cukrot, nem nádcukrot ír elő, valamint megjelenik egy új ízesítőanyag, a vanília. A bor, mint összeállító folyadék helyett a tejfölt használ. A torta elkészítéséhez *jó fajú almát* tart szükségesnek. Az eddigi receptek nem írták, hogy a tészta tetejét tojással kell megkenni, mert attól pirosabb, ropogósabb lesz a sütemény. Ugyancsak nem szóltak a sütés időtartamáról és fortélyáról, ami Cifray szakácskönyvének egyik újdonsága.

A következő magyar szakácskönyv, Zelena Ferenc először 1830-ban Kassán kiadott *Minden háznál használható közönséges és legújabb nemzeti szakács-könyve*³¹ ennél rövidebben, mértékegységek nélkül írja le a gyűjteményben található egyetlen almatortát, ami a negyedik szakasz második csoportjában összegyűjtött *Süteményekről közönségesen* fejezetben kapott helyet. A recept szerint megtisztított és feldarabolt almákból cukorral, fahéjjal és citrommal összefőzve liktáriumot kell készíteni, amit lehűtve az elkészített vajastésztába kell beleönteni, majd a tészta másik részével befedni, s lassan megsütni. Az a tény, hogy Zelena a közönséges receptek közé sorolta az említett tortát, azt is jelenti, hogy az nem az ünnepi, előkelő étkek sorába tartozott, hanem közismert és gyakran készített sütemény volt. A szakácskönyv végén a szerző nagyon részletes és igényes ételsort állított össze az év minden napjára, ebédre és vacsorára, vala-

---

³⁰ *Uo.*, 261.

³¹ Ennek harmadik bővített kiadását használtam: ZELENA Ferenc, *Kijavított és tetemesen megbővített nemzeti szakácskönyv*, Pest, Emich Gusztáv, 1846.

mint ünnepi alkalmakra. Ezen ajánlások között szerepel néhány almás sütemény, de az almatorta nem.

A harmadik magyar szakácskönyv, Németh Susannáé.³² Ennek a negyedik bővített kiadását vizsgálta.³³ A szerző szintén a tálalás sorrendje szerint rendszerezte a leírt étkek receptjeit, így a levesek, mártások és húsételek után ismertette a tésztás ételeket (167 recept), melyek között ott található a fánkokat, a réteseket, lepényeket is. Ezt követően a pecsenyék, saláták és kompótok után a sütemények jönnek. Külön kategóriába osztotta a *Buktákat* (12 recept), az *Élesztős süteményeket* (27 recept), a *Pástétomokat* (10 recept), a *Krémeket és kocsonyákat* (40 recept), a *Tortákat és csemegéket* (125 recept). A szakácskönyv két almatorta receptet kínált a magyar gazdasszonyoknak, mindkettőt az utoljára említett kategóriában olvasható. A 777. szám alatt található *Almatorta* szinte teljesen megegyezik a *Czifray-féle szakácskönyv* receptjével, különbség csupán a torta díszítésében fedezhető fel, amiről Németh Susanna azt írja, hogy „...a tortát fonott szálakkal ékesítik, körös-körül tésztából koszorút csinálnak, tojás fehérével megkenik, cukorral meghintik és aztán három fertály óráig sütik.” A másik, a 778. számú recept: „Almatorta más módra: Ha az előbbi tészta kinyújtott, kockára aprított almát mandulát, mazsolaszőlőt, cukrot, fahéjat hintenek reá, a tésztára rostélyos borítékot készítenek, hirtelen megsütik.”³⁴ Ez a recept az egyszerűbb megoldást tárja háziasszonyok elé, hiszen az almatörtelék nem kell külön elkészíteni, megfőzni, hanem csak az ízesítővel együtt a nyers tésztába tenni és úgy kisütni.

A 19. században megjelent szakácskönyvek közül utoljára abban a receptgyűjteményben kerestem az almatortát, ami már kimondottan csak a kor legjobb és legújabb süteményeit foglalta össze. Kugler Géza népszerű gyűjteménye több kiadást is megért, és nem csak a háziasszonyoknak, hanem a külön szakmává fejlődött cukrászoknak és vendéglősöknek is fontos kézikönyvévé vált.³⁵ A receptkönyvben, az első, tortákat bemutató fejezetben, mely betűrend szerint mutatja be a süteményeket, öt almatorta leírása található.³⁶ A receptek pontos leírásánál a szerző először a hozzávalók mennyiségét rögzíti. A 7. számú *Alma torta I.* alaprecepthez: „250 gr finom liszt, 250 gr cukor, egy reszelt

³² NÉMETH Susanna, *Nemzeti szakácsné. Biztos utmutató, mint kelljen 820 féle ételt és italt a legújabb ízlés szerint legegyszerűbben és igen kevés költséggel készíteni*, Kassa, 1835.

³³ NÉMETH Susanna, *A legújabb és megpróbált magyar szakácskönyv. Biztos utmutató: mint kelljen 1002 különféle jobb ízű ételt, süteményt, krémet és kocsonyát, tortát, csemegét s jagylaltokat, legízletesebb meleg és hideg italokat, hideg ételeket, gyümölcs csemegét... s.a.t. legügyesebben és a legújabb ízlés szerint készíteni*, Pest, 1853.

³⁴ Uo., 240–241.

³⁵ KUGLER Géza, *A legújabb és legteljesebb nagy házi cukrászat. Cukrászok, vendéglősök és háziasszonyok legpraktikusabb kézikönyve. Különös tekintettel a magántanulásra. Az összes torták, kréme, lepények, rétesek, bélesek, felfújtak, teasütemények, levestészták, és főttészták, trös- és zsírban sült tészták, cukorsütemények, dízsütemények, pudingok és jagylaltok, chaudoux-ek, gyümölcsök cukorban, befőttek, babok, mézeskalácsok, otyák, palacsinták, pogácsák, kenyerek, kalácsok stb. készítési módja könnyen és népszerű módon*, Bp., 1897.

³⁶ Uo., 24–25.

citromhéj, 2 tojás, két tojássárgája, egy kis tejföl, 10–12 alma és 250 gr vaj.”³⁷ A sütemény összetétele a korábban megismert almatortákkal mutat hasonlóságot, azonban a hozzávalók mennyisége, amit a szerző már grammban adott meg, a korábbi receptek duplája. A torta elkészítése a következő: az összegyűrt tésztát két részre osztjuk, az alsó részre helyezzük a vízben megfőzött ízesített almapépet, majd erre tészta rudacskákat sodrunk, megkenjük tojással és háromnegyed óráig sütjük. A 8. számú *Alma torta II.* ugyanígy készül, csak az almát rumban, apró szőlővel, fahéjjal kell főzni. A harmadik variáció különleges almatölteléket ajánl: a megfőzött almapürébe tojássárgát, mandulát, citromot, fahéjat, lisztet és vajat keverünk, majd a tojás fehérjének felvert habját. Ezt a könnyű, ízes tölteléket helyezzük a tésztára, és lassú tűzön megsütjük. Tálalás előtt cukorporra hintjük meg. A variációk után következik az *Alma torta kenyérral* receptje, melynek tésztája megpirított, cukrozott összetört kenyér. Az utolsó recept, az *Alma torta más módon*, arra a lehetőségre épít, hogy nem kell előre, külön almatölteléket főzni, hanem az alma nyersen kerül a tésztára, s együtt sült vele.

A 19. századi nyomtatott szakácskönyvek általam felhasznált részeiből kitétni, hogy a nemzeti receptgyűjteményekben, amik már nemcsak a főúri étkezéseknek adnak mintát, hanem a nemesi és polgári háztartásoknak is, jelen van e nagyon egyszerű, „közönséges” süteményféle, mely megőrizte évszázados készítési módját, még akkor is, ha a finomodott, alakult a korok ízlése alapján.

20. századi változatából – a széles választék ellenére - már csak két receptgyűjteményből hozunk példákat. A *Váncza süteményes könyv*,³⁸ ami az egyik legnépszerűbb és legolcsóbb receptgyűjtemény volt a század első felében, Váncza saját termékeit is hirdetve, forradalmasította az otthon készíthető sütemények sorát.³⁹ A termékek használatához igényes receptgyűjteményt állítottak össze. A több kiadást is megért, s a mai napig nagyon népszerű könyvben a 465 süteményt között mindössze egy almatorta receptet olvashatunk. Készítése csak némileg tér el az eddig bemutatott receptektől: „35 deka lisztet 1 csomag Váncza-sütőporral, 18 deka vajjal, 2 egész tojással és 15 deka cukorral deszkán összegyúrunk. A tészta felét vajazott tortaformába téve, szépen kibéleljük egészen a forma felső széléig. Külön készítünk 1 kg vékony szeletekre vágott almából 20 deka cukorral, fél csomag Váncza-vanilincukorral, 10 deka mazsolával és késhegynyi fahéjjal tölteléket, melyet három részre osztva, a tésztával bélelt tortaformába rakunk. Minden almás rétegre egy-egy tésztalapot, szeleiket mindig az oldaltésztához nyomogatva. Forró sütőben teljesen átsütjük és a formából kivéve, vanilincukorral bőven behintjük. Legcélszerűbb széjjelnyit-

---

³⁷ Uo., 25.

³⁸ VÁNCZA József, *A mi süteményes könyvünk*, Bp., 1939¹⁵.

³⁹ Ilyen volt a háziasszonyok dolgát nagyban megkönnyítő sütőpor, vaníliás cukor vagy a pudingpor.

ható formát használni, mert ebből könnyen és szépen kivehető a sütemény.”⁴⁰ Az almatorta tésztája a már ismert alkotóelemekből, lisztből, vajból, cukorból, tojásból és tejfölből készült. Korábban, mint már említettük a torta készítéséhez nem használtak zsiradékot, s ennek bevezetése jelentős előrelépésnek számított, hiszen a torta alapja egy porhanyósabb tészta lett. Ekkoriban a liszt-cukor-vaj aránya egyforma volt, így a tészta nagyon „zsírossá”, szinte morzsássá vált. A Váncza-féle receptnél azonban a gyúrt omlós tésztában a liszt, a zsiradék és a cukor aránya 2:1-hez, ami megszüntette a korábbi morzsolódási problémát. Váncza az egyszerűsége törekedve, már egyáltalán nem készített a háziasszonyal főzött almapépet. A torta azonban többrétegű, amely kivitelében jelentősen eltér az elődeitől. A *Váncza-süteményeskönyv*ben található recept így ugyanúgy magába foglalja a múlt örökségét, mint az újítást is.

Végül, de nem utolsó sorban *Móra Ferencné szakácskönyvé*⁴¹ pillantunk bele. A ismert író, publicista és múzeumigazgató felesége, Walleshausen Ilona Szeged-szerte híres volt főztjéről és igényesen vezetett háztartásáról. Szakácskönyvének előszavában annak a reményének adott hangot, hogy a könyv segítségével lehet a modern kor háziasszonyainak – akiknek már nem elsődleges és egyetlen feladata a főzés – abban, hogy a praktikus receptek segítségével gyorsan készíthessenek ízletes ételeket. „Mert, mint minden dolog, a főzés módja is nagy átalakuláson ment keresztül a háború óta és a magyar konyha sem az többé, ami hajdan volt. Hogyne változott volna, ha megváltoztak a nők. És akármit beszéljenek is a régi világ visszasajnálói, egyben nagyot haladt a nő: megnőtték szellemi igényei. A régimódi, patriarchális szakácskönyvek, a maguk pontatlan, nagy általánosságokban tartott receptjeikkel a mai nő többé nem elégit ki. Világos, szabatos útbaigazítást akar, hogy milyen anyagból hány grammot vagy decilitert kell venni, hogy hány személyre készül az étel és mennyi ideig tart az elkészítése. Azt hisszük, ez az első modern magyar szakácskönyv és reméljük, hogy mindamellett, sőt talán ép ezért a régi jó háziasszonyokat is ki fogja elégíteni.”⁴² E hitvallás jegyében két almatorta receptjét is közli a könyvben, szépen ötvözve a hagyományos elemeket az újdonságokkal. Az *Almás torta I.* receptje ugyanaz, mint a könyvben fentebb említett cseresznyés torta, vagyis: „Hozzávalók: vaj 10 dkg, cukor 5 dkg, tojás 3 db, liszt 15 dkg, citromhéj fél db, szódabikarbóna fél késhegynyi, alma fél kg, cukor 15 dkg, vaníliás cukor 5 dkg.”⁴³ A tészta hozzávalóit összegyűrják, majd egy kikent, lisztezett tortaformában kisütik. Közben a megtisztított, feldarabolt almát cukorral megfőzik, a pépet ráteszik a megsült tésztára, végül a torta tetejére három tojás fehérjéből vert kemény habot tesznek, majd egy rövid időre

---

⁴⁰ VÁNCZA, *i. m.*, 57.

⁴¹ MÓRA Ferencné *Szakácskönyve*, Bp., Révai, 1947^a.

⁴² *Uo.*, 5.

⁴³ *Uo.*

még visszateszik a sütőbe.⁴⁴ A másik recept, az *Almás torta II.* nem más, mint az évszázados recept egy kicsit megújítva: „14 dkg lisztet, 14 dkg vajat és 14 dkg darált mandulát vagy mogyorót, 14 dkg cukrot és 1 egész tojással összegyúrunk. A tészta felét tortaformába tesszük és 10 borízú almát 15 dkg cukorral, vaníliával, fahéjjal, citromhéjjal megpárolunk, hogy leve ne legyen, ha kihűlt, a tésztára tesszük. A másik tésztarészt a tetejére tesszük, szép sárgára sütjük, és vaníliás cukorral behintjük.”⁴⁵ A tészta különlegessége az olajos magvakkal való dúsítás, illetve a *borízű* alma hangsúlyos előírása, hiszen a savanykás, lédús alma pikáns ízt ad a süteménynek.

Négy évszázad kézzel írott és nyomtatott magyar nyelvű receptgyűjteményeit és szakácskönyveit lapozgatva a főúri, a nemesi majd a polgári konyha sokszínűsége tárul elénk. Ebből a sokszínűségből egy, szinte „közönséges” sütemény, az almatorta jelenlétét és elkészítésének változásait követtük nyomon. Tapasztalataink szerint az almatorta a legrégebbi idők óta ismert és kedvelt sütemény volt, elkészítésének leírása szinte nélkülözhetetlen része mind a korai kéziratos, mind a nyomtatott szakácskönyveknek, ami az alma közkedveltségének bizonyossága is. A tortasütés módszere az évszázadok során alig-alig változott, csupán a zsiradék különböző arányú használata jelentett újdonságot. Az alma népszerűsége ellenére a gyűjteményekben alig-alig találni más almás süteményt. Az almatorta mellett csak időnként bukkan fel az alma-fánk, az almás-béles és az almás-rétes.

Ha csak jelképesen is, de az ismertetett almatorták közül eggyel, kívánunk az ünnepeltnek boldog születésnapot!

---

⁴⁴ *Uo.*, 228.

⁴⁵ *Uo.*, 228–229.

Versek

NAGY JUDIT

The Fairies of the Lake

The fairies are dancing
The water is sparkling
In their wake
Adorning their ruffled
Ballroom carpet
Sunlight is reflecting
On the lake

BÁNHEGYI MÁTYÁS

BKV Sun Dial

A ray of the morning sun darting in
Between the worn away, loose-fitting
Rubber bands edging the weary,
Superannuated, hoarse bus door
Marks the pitted grey of the foot-packed floor.

A light-hand
of urban Stonehenge time
To denote the immemorial
Passing of minutes
Spent in rush hour traffic.

FENYVESI FÉLIX LAJOS

Egy régi templomra

Petrőczyi Évának

Árpád-kori vén templom
a Zobor-hegy kopár sziklaormán,
sebző szél veri a falat,
s hallom az utolsó távozót:
„Megtartod, Uram,
az igazakat...”

Itt nincs jele időnek.
A múlt van,
a kőbe-feketedett.

Mégis. A ferde torony
él és kiált
hét évszázadon át:
a kopott, szálkás kapu
hív, zsoltárt énekelni,
mondani néma imát.

Alant, mélyen, odalent,
hol fenyő őriz sírkereszteket,
porlepte vándorokat
várja I s t e n .

SZEGEDI-SZABÓ BÉLA

Nyárutó

Petrőczy Évának

Kopott székek. Üresen a tájnak.
Dűnék csillámain fújja a szél.
Arcunkra új vakságot lehelve,
Mint a halál, oly szép.
Viaszbábok zsákruhája leng.
Egy rőt ablak. Kockakő. Földalatti termék.
Huzatos szobáinkból most a tengerre látni.
Elhagyatottságunk terein időzünk.

HÁLÓ GYULA

válasz

Petrůczji Évának a Kései rekviem versére

álmomban liheg-zihál
zalai üknagyapám arctalan feje
az öntelt földbirtokosé
ahogy egy sábat utáni estén
préselődik meglett férfi teste
üknagyanyám szégyenébe
s a szolgáló Pestre menekül
fia a Gerje-patak mellé
a Fekete-részre házasodik
ahol a 19-es román beözönlés
fölösleges igyekezetében
az önelégült soldat
dumdum lövedékkal
apósát leszedi a padlásletráról
a másik üknagyapámat
én meg semmit nem tudtam
az egész történetről
esküszöm hogy semmit
mégis az ezernyi hajlatú zalai táj
és Lucian Blaga mágikus költészete
lett a mindenem

és mondja valaki
hogy nincs szeretet
ami legyőzi a világ bűnét

PETER ZOLLMAN

Medicine Woman

*For the poet E. P. who must leave her stifling tight cage from time to time for a faraway
breath of poisonous air which revives her to bear again the misery of the cage for a while.*

All the time.

You are forever restless
mendicant medicine woman
(orphaned princess, lonely sorceress).
Woods and weeds are changing with the seasons,
but the road is always dangerous.

Journey time.

Thorn, nettle, stone-fall
will wait in ambush.
Medicine woman watch out in the dark!
Blood, blisters and bruises
will be the ransom.
Hunger for your home town
will be your food.
Long shivering showers
will be your cloak.
Frosty indifference
roof for the night –
medicine mother, pilgrim matriarch.

Picking time.

In seven league boots
you roam and search
for berries and fruits,
for leaves and barks,
for seeds and shoots,
and in propitious hours
for flowers and roots.

Medicine gleaner
what will you find
to fill your phials?
Glistening dew,
bittergreen scents,
soft featherfluff,
salty seasurf:
rare drops distilled from vapour-attributes.

Cooking time.

Following ancient
recipes or new ones
prepare your trove now.
Medicine mistress, don't make a mistake!
Stir, strain and stew it
into magic spells,
covenant rainbows,
potent protestant potions,
to help and heal
those who one day,
medicine witch, may burn you on the stake.

PETER ZOLLMAN

Fordítások Petrőczy Éva verseiből

Az arany hattyú

Segélycsomag-émlék, 1956-ból

Az arany hattyú
meg se rebbent,
csak úszott, úszott rendületlen
(úszása maga a remény!)
fényes-zöld, szépen ívelt
címke-tavának hűs vizén,
Rákóczi úti tankok érdes robajában.
Én meg? Egérfogakkal rágtam, rágtam
legelső, amerikás-édes,
szárított, préselt vigasz-fügém.

The Golden Swan

Welfare parcel from 1956

The golden swan
swam undisturbed,
tenacious persevering bird,
(a swimming figure, sign of hope!)
upon the label's shiny-green
invigorating lakeside scene
among the rumbling tanks in Rákóczi Street.
And I? I chewed and went on chewing
my very first American-sweet
dried welfare fig with my baby-teeth.

Szerelemre tanítgató levél

Balassi Bálint (írhatta volna) Sir Philip Sidneynek

Szép öcsém, egyazon évben
küldött a Teremtő evilágra veled, aki
jó egy hónappal utánam
kezdted kóstolni a létet;
én kondorhajú, barna
fiúcska valék,
te meg – angol módi szerint –
sziromarcú (legalábbis amíg
bele nem szántott
arcod havába a himlő!)
és a hajad vörhenyeges.
Leckét adni neked
jogom hát vajmi kevés,
de a majdnem-iker sorsunk
(zutpheni seb, esztergomi seb!)
adta merészség sokkal
erősebb az udvari kecsnél:
mondsza tehát,
hidegecske Csillagfiú-epedésnél
többre miért nem ostromozott
téged a vágy?
Jó Fülöpöm, Európa terajtd
gyakorolta a gyászt,
míg értem csak kevesen siratoztak,
ámde zsenge salátalevél
és májusi, édes eperje
nékem mindig elég volt,
hogy zsigerek mélyébe daloljam
az áhítóást.
Magyarán: hogyha lehetne,
smaragd mezeinken,
itt, nálam, várna a lecke,
(s mindig akadna hölgy, ki segít!)
hogy kitanuld az igazi vénusi kottát,
amiből az élők meg a holtak
csontja is olvadozik.

Love-lecturing letter

Bálint Balassi (could have written) to Sir Philip Sidney

Brother, it was the very same year
when the Maker placed you and me on this earth.
You began to taste the staff of life
a good full month after me;
I was a curly-headed
sun-burnt little lad,
while you – in true English fashion –
were pale, petal-faced (at least until
the pox ploughed furrows
across the snowfields of your skin).
And your hair was sandy red
I am not entitled
to give you lectures,
but our twin-like destinies,
(the wounds of Esztergom and Zutphen),
give me courage to defy
the constraints of courtly graces,
so, out with it:
beyond shiversome Starlover-romancing
have you never been lacerated
by desire?
Philip, my friend, while Europe mourned you
in ordered observance
I was lamented only by a few,
but some tender lettuce leaves
and the scented strawberries of May
were always enough to make me sing
desire into the innermost depths
of human entrails.
In other words, if all this happened
in our verdant meadows,
then you could count on my tutoring
(and on ladies, ready to help).
You'd have to master the true art of Venusian music
that melts the very bones
of the living and the dead.

Feltámadás a tájképszobában

A buddenbrooki időket
visszahívogató
mesteri géphang
ostromolja fülem,
de a sárga brokáttal
kárpitozott bútorok
és a négy rokokó képen
játszadózó pásztori népség,
– egyszóval az egész
babaház-szalonocska –
vendége mégsem a régmúlt,
hanem ő, ifjú anyám.
Látom megvillanni karján
innen, az ősök városából menekített
liliom-vésetű karperecét.

Resurrection in the landscape-room

Buddenbrook times are re-kindled
by the professional
period muzak
that lays siege to my ears,
but the real guest amongst
the yellow-brocaded furniture
and the playful pastoral folk
in the four rococo paintings,
– that is to say, in this entire
drawing room-in-the-doll's house scene –
is not the distant past
but she, my young mother.
I can see, glinting on her wrist,
an heirloom from here, the city of my forbears,
her bracelet with the lily-engraving.

Esszék

Születésnap képlap a Ráday utcából a Mátyás utcába

*Vámbáz körüli zebra:
Köznapból ünnepbe
hajló szívárvány –
Könyörülj minden átkelők
árvaságán.*

(Petrőczy Éva)

Mint ős-ferencvárosi, közelebről a Ráday utca őslakosa, örömmel szeretem tudomást arról, midőn Petrőczy Éva és családja a Mátyás utcába költözött. Évtizedek óta számon tartom, mely politikusok, művészek, tudósok, sportolók és más hírességek laktak, laknak a mi utcánkban, keresztutcáiban és közvetlen környékén. Nem is olyan kicsiny ez a körzet. Lélelben semmiképp, hiszen 1956 ősze óta azt a kilenc teret tekintem határ- és tájolási pontnak, amelynek többségén fegyverek csövét láttam égnek meredni. Hosszában a Kálvin tértől a Boráros térig fut a Ráday utca. Tágabb felségterülete a Nagyvásár-csarnokig, a Csarnok térig tart a Duna irányába, az Üllői úti fákig a VIII. kerülettel határos oldalon. Magába öleli hajdani foci-terünket, az Úttörő (ma: Markusovszky) teret. A másik labdatér, a Kinizsi tér eltűnt, beépítették, mint a Pál utcaiak grundját. Az Erkel, a Mátyás, a Köztelek, a Lónyay és a többi utca szép számú emléktáblái is hirdetik: miniszterelnök, festőművész, filmrendező, író, költő-képzőművész, aranyérmes olimpikon és sok más nevezetes személyiség lakott erre felé. (A legelső koszorú illesse az Arany János-emléktáblát.)

Jómagam gyűjtöttem, gyűjtöm adataikat, rádióműsort is készítettem a Ráday utca és környéke legendáriumáról. Hiszen eleve legendákba érkeztem. A kétemeletes házról, amelyben felcseperedtem, a még a 19. század vége táján beköltözöttek úgy tartották: pincéjében Rózsa Sándor is raboskodott. Ez persze csak az utcanév sugalmazása lehetett (ma már a Rádayaknak is van emléktáblájuk). Számon tartottam, miként írja le a térdeplő Czifra János temetésrendező körött a Bakáts téri templomot Krúdy Gyula (ebben az Ybl Miklós építette templomban kereszteltek meg engem, negyven-ötven esztendővel Czifra János térdeplése után) s miként ír e tér 1956-os alkalmi sírhantjairól Fejes Endre. Tudom, merre vezetett a Cholnokyak, Viktor és László útja, és mit örökített meg árva írói tolluk. Jártam a kiterjedt Remsey festő-bábművész családnál, és mindig dobogó szívvel néztem egy épületre: itt lakik Kontsek Jolán, a díszkoszvető bajnok.

A mi nemzedékünk, akik mostanában töltjük-lépjük a hatvanas éveinket, nem kevesekkel képviseltette magát a IX. kerület e fertályán. Olyanokkal, akiket már közelebről ismerhettünk magunk is. Bódy Gábor, Péli Tamás mára

ugyancsak emléktáblákba költözött. Itt telepedett le kicsit idősebb bátyánk, Lázár Ervin, akiről Petrőczy Éva oly szép esszében emlékezett meg. Ide jött haza egy időben Simonffy András, a szociológus Heleszta Sándor és mások. S Petri György is. Az ő költőzködéséről Várady Szabolcs ad lírai helyzetjelentést elhíresült *Székerek a Duna fölött* című versében. Kicsit odébb honos Dobai Péter, aki leginkább a Csarnokig, a Vámház körüti merészkedik be, de költeményt, számosat írt a tájékról. Innen indul mindentudni Bojtár Endre. Itt gyökerezett meg – ugyanabban a Ráday utcai házban, melybe én születtem, s melyben édesanyám, öcsém révén is mindmostanáig otthon vagyok – Závada Pál. *Idegen testünk* című regényében a Ráday-vidék egyik legplasztikusabb, részletes leírása olvasható.

Ki kivel rokonlélek, akár az idők felett is, ki kivel nem? A Kálvin–Boráros-tengely művelődéstörténete mindenkibe másként írja a maga szubjektív, ma is telő krónikáját. Petri, Petrőczy – villan be hirtelen a névközelség, mely a lírikusi távolság ellenére a könyvespolc ábécérendjében egymás mellé állítja a két poétát. Kritikus, irodalomtörténeti elme bizonyára képzelni sem tud különbözőbbet költészetüknél. Lehet, hogy Petri nemigen lapozta fel Petrőczyt, és Petrőczy nem Petri kötetait tartja az éjjeliszekrényén. És mégis: nincs-e elemezhető, megnyitható közös gyök epigrammatikus darabjaikban? A magukat érzelmentes híradásoknak, summáknak mutató, deklaratív, legtöbbször rímtelen Petri-*rövidversek*ben – és a törekénységüktől szilárduló, sörétesen szétzört rímű Petrőczy-medáliákban és -vésetekben? Elűtő a világkép és a hang, mégis helyenként rokon a forma a két *Petr*-nél. (Nota bene: Péterek nemzedéke...? Igaz, az epika.)

A Ráday utca csöndes önvédelmű belvárosi mellék-főutca volt régebben, csak a 15-ös busz szeldelte tízpercenként, túlkölésével pontosítva a Kálvin téri harangszó mérte időt. Vendégváró, vendéglátó utca, *nyitott utca* lett. Kinek öröme, kinek ellenérzése. Ám nemcsak étterem, kínai főzde, cukrászda, eszpresszó, kávézó, fagyfaltozó, diáktanya jelöli ki az utca és a környék vonalait. (A kocsmák szinte ellillantak. A Ráday és az Erkel sarkának literátus nevű vendéglője helyén működött bor-, sör- és pálinkaharapóból hoztam azt a teli szódásüveget, mely a jégtáblás hűtőszekrényből kikerülve a júniusi melegben felrobbant. Szilánkjai később összeöltött vágásokkal tetoválták gyermeki karomat. Nagyobb esemény volt, amikor a sörösüvegeket szállító, az Erkelből kikanyarodó lovas kocsis valahogy megbuckázott, és ezernyi palack tört össze az aszfalton. Az ép üvegeket a hirtelen összeverődő élelmesek sietve begyűjtötték a habtengerből. Az abszurd realitású jelenetet ablakunkból láttam, melyet máig rács véd, mert egyszer túlzottan is kihajoltunk öcsémmel.) Étterem ide, egyetemista zshivaj oda – nem vagyok aszkéta, végiglátogattam már magam is majdnem valamennyi vendéglátó-ipari intézményt –, akadnak más jellegű azilumok az utcában. Például rangos kiállító-terem (nem is egy) és a maga keretei közt fejedelmi könyves üzlet. (Én még egy régi könyvesboltra emlékszem. Átmene-tileg egy háztartási bolt helyén szűkösködött, közel a Török Pál utcához, s mielőtt hamari megszűnte bezárta volna ajtaját, Utassy József ott dedikálta nekem

1969-ben első kötetét, a *Tízem, lobogómat*.) Mindkettőnket a Rádayba átruccantott Goethe Intézet hívogat, Petrőczy Évát elsődleges célpontként a Ráday Gyűjtemény, engem a Stúdió K Színház (mely Ráday mozi korában anynyi jó filmmel ajándékozott meg, s ahol 1956 novemberében élelmiszersegélyosztó telephely várta a rászorulókat. Anyámnak csak háromszáz métert kellett megtennie odáig – hányszor megtette! –, mégis remegtünk mindig, gyerekek, hazaér-e épségben a nagydobozos sárga sajtal [Gift of American People], a tábla csokoládékkal. Még fogkrémet is adtak).

Magamról szaporítom szót, s nem az ünnepeltről beszélek?

A Ráday utcáról és környékéről beszélek. A Mátyás utcáról. Közös szűkebb fővárosi pátriánkról. A Rádayról: általános iskolai osztálytársam kis cége Petrőczy Éva *Vallomás, eperrel* (1999) című kötetének egyik szponzora lett (más támogató *rádaysták* mellett). A Mátyás utcáról beszélek, melynek névadója nem a *tízenthárom* apostol egyike: nem az, akít sorsvetéssel Karióti Júdás helyére választottak a hetvenkét tanítvány közül. A helytörténészek szerint Hunyadi Mátyás az egykori Mathias Gasse – 1854-től átmenetileg sajna Mist Gasse –, 1874-től Mátyás utca névadója.

A Mátyás utca sarkán szoktam volt összetalálkozni Ritoók Zsigmond professzorral. Ő – kezében a Bibliával – a Kálvin tér felé tart a Ráday páratlan oldalán, én – hátam mögött kulcsolt kézzel – a Bakáts térre. A templomba, de sosem könnyű szívvel. Miért nem? Érjen véget itt az igaz mese. Amikor még vasárnaponként apám kísért, sosem mulasztotta el tudatni: az író Cholnoky testvérek öccse, a Kossuth-díjas geográfus Cholnoky Jenő szerint, ha Budapest valaha vulkán keletkezne, az földtani okokból feltétlenül a Bakáts téren keletkezne. A templom alatt. A mai napig minden szentmise első percétől az utolsóig szorongva várom, hogy az oltár előtt tüzesen feltör a láva. Kétféle figyelek: a szertartásra és a tűzhányóra.

Isten hozott, Éva! – mondtam tizenvalahány esztendeje, amikor Te is a környék polgára lettél, s mondom, születésnapj tetézéssel, ma is. Lehet költőnek alkalmasabb laka, mint vulkán fölött?

Petróczi Éva (nem utolsó) üzenete

Egy költői életműnek sokféle forrásvidéke lehet. Természetesen vannak olyan költők, akiknél mindez homogén, ám vannak kétségtelenül olyanok is, akik nemcsak egy (tisztá) forrásból táplálkoznak. Petróczi Éva irodalmi munkásságának többféle forrása van. Író, költő, irodalomtörténész, magyar-angol szakos tanár, kapott irodalomtörténeti speciális képzést, járt teológiára, s jelenleg docens a Károli Gáspár Református Egyetemen. Azt hiszem, rá is illik a „tudós költő” kifejezés. Tudományos szakterülete a magyar és angolszász puritanizmus. Ahogy Szigeti Jenő jegyezte meg róla a *Fél-szentelek és fél-poéták* című kötet ürügyén: „okos, színes művelődéstörténeti olvasmányokat ír, amikből megismerjük a puritánok titkát.” Természetesen az a tény, hogy valaki művelt, és tudományos tevékenységet folytat, még nem jelenti, hogy költőnek is jelentős. Gondoljunk közelmúltunk szellemóriására, Németh Lászlóra, akit azért nem a verseiért szeretünk elsősorban... Másfelől említhetjük elődjét és kortársát, Babits Mihályt, akire viszont mindenképpen igaz a „tudós költő” titulus. Egy szó, mint száz: Petróczi Éva bizonyította, hogy életművének lírai vonulata is figyelmet érdemel. Ezt támasztja alá a *Dido utolsó üzenete* című verseskötete (Bp., Fekete Sas, 2006) is. Látjuk, persze, hogy látjuk itt is az életmű egységét, hiszen egyértelmű, hogy számára régóta lírai forrás is a protestantizmus, meditatív költészetének egyik alapélménye ez a nemes hagyomány. Hogy két vonzódást említsünk: korábban Jékely Zoltán vagy Szenci Molnár Albert egyszerre volt számára ihlető forrás, s persze fölvetett neve sem véletlen, hiszen Petrőcziből volt már korábban egy Kata Szidónia is.

A kötet kapcsán elmondhatjuk, hogy jellemzi a tömörség, a nemes szűkszavúság, a veretes nyelvezet. És csábít a gondolat: azt hihetnénk, hogy most ő is belebújt valakinek a bőrébe, miként annak idején Weöres Sándor *Psychéjébe*, de említhetnénk Takáts Gyula vagy éppen Pék Pál kitalált kínai szellemtársait is. Itt azonban másról van szó. Egyrészt az egész kötet nem a más bőrébe bújáról szól, másrészt Didoról tudni véljük, hogy görög-római mitológiai királylány, Karthágó alapítója volt, akit máglyán égettek el egy tragikus szerelem után. Micsoda történet, micsoda nyersanyag! Gyanítható, hogy költőnk játékos kedvében írta ezeket a verseket, ám ez a játék csöppet sem önfeledt, leginkább talán József Attila, tragikumot is magába foglaló játékoságára emlékeztet.

Bizonyos szempontból rendhagyó kötet ez, hiszen az átlagosnál is fontosabb szellemi kapcsolatot feltételez egy költő és egy képzőművész, nevesül Petróczi Éva és Barabás Márton között. Az sem mindennapos, hogy a köszöntőben a szerző elárulja, hogy a kötet legsikerültebb versét nem is ő írta, hanem afféle vendégként Csörsz Rumen István, a „fiam-lehetne irodalomtör-

ténész-régizenesz”, aki viszont szerzőnket köszöntötte imígyen egy korábbi születésnapon. Persze ez is játék, nyelvileg tökéletes, esztétikailag hiteles. Ám az olvasó mégis inkább arra a költőre kíváncsi, akinek neve ott a borítón díszlik. S akinek van öniróniája, bölcs humora, önismerete, kellő szerénysége, s ugyanakkor nem is becsüli alá önmagát. Nem könnyű beskatulyázni, s bizony földadja a leckét a recenzensnek, kritikusnak, méltatónak. S az okoskodó olvasónak is, aki játszi könnyedséggel, ha nem is, ám mégiscsak lubickolhat a gazdag anyag nyújtotta irodalmi boldogságban.

Az is sajátossága ennek a költészetnek, hogy nem könnyű benne megtalálnunk líránk számos megszokott témáját, mondjuk a szabadság-szerelmem összetettségét, vagy éppen a táj iránti szeretetet, a természetábrázolást. Közvetve persze mindegyik tárgy megvan, ám a leggyakrabban áttételesen. És megvan a hit, a protestantizmusban gyökerező hit varázsa, anélkül, hogy egyértelműen felekezeti jellegű lenne a hang. Egyetemes inkább, tehát – nem felekezeti értelemben – akár katolikusnak is mondható. Igaz, nincs sok értelme ezeknek a jelzőknek, hiszen tudjuk, hogy az igazi vers jelzők nélkül is megállja a helyét. Hogy milyen mesterien érzékeltet hangulatot, kultúrát, azt nagyszerűen megmutatja pl. a *Turku*: „Parti sétányt, / kis palotákat, / macskaköves tereket / kitartóan belebegnek / pirog-illat nélkül is itt / a sűrű szagú cári idők.” A melléje kerülő *Kicsit finnesen* még inkább erősíti a vonzalmat a rokonok iránt, sőt az otthonosság érzését. Ilyen otthonosság-ézés uralkodik az időjátékokban is, például a *Szerelmemre tanítató levélben*, ahol Balassi Bálint és az angol reneszánsz jeles alkotója, Sir Philip Sidney közötti képzelt verses levélben találunk míves sorokat. Itt is, másutt is egyértelmű: szokatlan hang ez a mai magyar lírában, hiszen az archaikus nyelv a maga természetességében szólal meg Petrőczy Éva tollán (avagy számítógépén). Ám van ereje a miniatűrökhöz is, miként azt a *Dal, februárban* igazolja: „Csak annyi vagy, / se több, se más, / mint fázós ujjaknak / a gyöngéd-sietősen / meleget bontó / kályhacsempe-virág.” Hasonlóképpen gyakran találkozunk nála a múltó tudomásulvételével, a női lét ebbéli sajátosságaival, a fiatalság maradandóságával.

Túlzás lenne közéletinek nevezni ezt a költészetet, ám azért finoman ilyenfajta hatások is érik. (Nyilvánvalóan mély nyomot hagytak költőnkben apjának ötvenes évekbeli viszontagságai, a meghurcolás évei.) Ám itt is nagyon finom minden utalás, mondhatjuk, hogy szemérmes. „Almazöld csempés, / meleg fészkekből / indulok azokhoz, / akik vacogtatnak.” (*Csendélet, az ötvenes évek végétől*) Rejtelmesen szól a nyomasztó valóságról, s ez a rejtelem átlengi számos költeményét.

Végül egy emlékezetes strófa a kötet címét is adó versből: „A máglya sír alattam, / te velem égsz, szerelmem. / Te velem égsz, bár tested itt marad; / önmagad üres, hideg héja vagy.” Nemcsak az ismert ókori történet rögzül itt, hanem néhány jelzéssel betekintheünk a belső lélekállapot világába is. Egy interjúban azt mondta Petrőczy Éva, hogy számára ellenszenves szó az „önmegvalósítás”. Igaza van, hiszen megy ez görcsös akarás nélkül is, miként az ebből a kötetből is jól látható.

Az esszénapló tágas horizontjai

Petrőczy Éva: *Áfonyabegyi jegyzetek*

Az emlékidéző és asszociatív naplóírás mint a nem fikciós önéletrajzi énelbeszélés jellegzetes fajtája különös hangulati–poétikai harmóniateremtést igényel. A kényes egyensúly sikeres kialakításához ugyanis egyszerre szükséges a múltbeli tudatállapotok hiteles megelevenítése, illetve az emlékező egyéniség aktuális érzelmi–értelmezői viszonyulásának megjelenítése. Az esszéisztikus öntanúsítás a jelen és a múlt, a mostani és az elmúlt időbeli személyesség, a szerzői és szereplői (auktoriális és aktoriális) nézőpontok, a régi és a máig ható lélekhelyzetek közötti állandó ingázás, utazás, szellemi vibrálás terméke és eredménye. Az egymásba szétválaszthatatlanul átáramló, egymásban villódzó tükörjátékként áttetsző tudatvilágok a folyton változó identitás mozgástartalmait éppúgy megragadhatják, mint az önportrét festő karakter szuverén alkotát; a gyermek-, ifjú vagy diákkori én mentalitását hasonló erőteljességgel, mint az önmagával számot vető naplóíró mai problémáit, reflexióit, habitusát. Úgy keverednek tehát a különféle idő-, szemlélet- és képzet-síkok, hogy közben az időben–térben eltérő személyiségvonalások, élményformák, hangulatdimenziók is élénken jelzik a maguk markáns önállóságát vagy sajátyszerűségét; azaz a reflexív distanciát nem az időmúlás távlata jelenti elsősorban, hanem az élettényeket átívelő, magukba ölelő szellemi szférákra nyíló közvetlen értelmezés optikája. És pontosan ez a komplex sokszínűségében, sokrétű összetettségében is átható vitális érzékenység, ez a frissen és bensőségesen sugárzó létderű, ez az életes és érzékletes szellemi igényesség hangolja a kiváló költő, esszéista és irodalomtörténész Petrőczy Éva új kötetét, *Áfonyabegyi jegyzetek* (Bp., Fekete Sas, 2010) című naplófüzérét.

Petrőczy Éva már a hetvenes években, költői indulásakor is nemzedéke legkiválóbbjai közé számított, aki feltűnő formakultúrájával és lírai szenzibilitásával váltott ki azonnal osztatlan elismerést. Szerepelt többek között a fiatal szerzőket bemutató, Vasy Géza által szerkesztett mértékadó antológiában, az 1979-es *Madáriumon* című gyűjteményben is, amelyet Kormos István megindítóan szép, korjellemző verse vezetett be („Utánunk igazabbak jönnek /.../ Ók szavak első jelentését mondják, / és rendbe raknak mindent majd utánunk”). Az az erkölcsi–szellemi tágasság és nyitottság, műformai változatosságával lebilincselő esztétikai minőség, amelyet ő képviselt, egybehangzó kritikái megbecsülést vívott ki – Vasadi Pétertől Szilassy Zoltánig és a többiekig. Alföldy Jenő az egyetemes és a magyar költészet, művészet, kultúra birodalmában nagy erudícióval és empátiával tájékozódó lelkületi mozgékonyt emeli ki: a költő, „aki éli a műveltséget”, „úgy diskurál holt mestereivel, Hans Sachsszal vagy

Kormos Istvánnal, mint aki szó szerint veszi a költést, mert hisz a »kelj fel és járj« – lélekben megtörténhető – csodájában. Ez a hit nagy természetességgel szólal meg” nála. Kenyeres Zoltán pedig az „imaginista fantázia” működés-módját boncolgatja, s ugyancsak a legfőbb karaktervonások között hangsúlyozza a személyes élményként átsajátított európai művelődéstörténeti hagyomány kitüntetett jelentőségét. És valóban: Petrőczy Éva költői arculatának, lírai világgépének legnemesebb értékei közé tartozik az az egészséges és könnyed életszeretet, érzelmi és intellektuális szenvedély, amellyel a világ végtelen szellemi térségeiben is otthonosságot tud teremteni, ahogyan Názárettől a szatmári fatemplomokig, Péctől Heidelbergig, a dunántúli pannon vidékektől a felsőmagyarországi vagy erdélyi hegyekig, falvakig, városokig, El Grecótól Van Gogh-ig, Szenci Molnártól és Árva Bethlen Katától Csontváryig annyi mindent és mindenkit képes újjáeleveníteni, amilyen érzéki és spirituális fogékonysággal vándorolja be a világkultúra külső-belső tájait és köti össze a lelki szálakat vaskosan valóságos és elvontan kozmikus, hétköznapi emberi és univerzálisan erkölcsi, profánul tapasztalati és szakrálisan emelkedett értékszférák között. A primer és szekunder élményszerűség sajátságos harmóniában ötvöződik tehát, az apró életmozzanatok finom rajzolatától a humanitás örök üzenetéig tágulnak a költői szemléletesség határai, s ez a korlátlan és elfogulatlan perspektíva öleli át az antiktól a modernig, a Kelettől a Nyugatig, a nemzeti sors-történelemtől az európai moráliságig megannyi örökséget a megtartó szellem tágasságának és teljességének. Jékelytől, Kormostól, Rab Zsuzsától, közvetlen mestereitől is ezt a feltétlen értékhuséget tanulhatta, nemkülönben a szavak, a poézis ígézetéből fakadó igazságkövetés tántoríthatatlanságát. És mindemellett a „poeta doctus”-okra általában jellemző játékoságot, amely azután verseinek és másféle írásainak is humoros kedélyében, maszkkokat öltő rugalmasságában, szerepjátszó és alakváltó stílusvarázsában, a próteuszi lélekkalandok izgalmas fordulatosságában, a sokszínű versalkat sziporkázó villódzásaiban, a poétikai tömörség és a miniatürizáló hajlam árnyalatos hatásalakzataiban, a cizellált, filigrán, míves formanyelv elemi szuggesztivitásában jut elsődleges érvényre. A formafegyelem, a műgond pedig megkapó szenzibilitást és távlatos absztrakciót feszít össze, így sűrítve keveredik hajlékony báj és veretesség, kellem és patináság, valami egyszerre ódon és üde atmoszféra, archaikus és friss, plasztikus és légies hangulatiság; „deákos” pallérozottság és életes derű. Vidám életkedv és elkomoruló rezignáció váltakozik a *Heléna báljától* a *Hárfakalitikán* át az *Ez is történelem* vagy a *Képes beszéd*, *A bokályos házban*, a *Legenda, változatlan*, *A betedük angyal*, a *Donátus* és a többi markánsan mély értelmű címet viselő sok-sok verseskötet lapjain, de mindig a kultúra időtlen és mindenoldalú sugárzásának közegében. És ennek a kifogyhatatlan élet- és művészszeretetnek a műfajteremtő lenyomata mármint ez a legutóbb megjelent lírai naplójegyzet-füzér, amely tarka önéletrajzi elemekkel fűszerezi a hiteles önjellemzést, és hangulatos jelentésgazdagsággal dúsítja fel a bensőséges, reflexív, olykor ironikus-önironikus vallomástételt. Van miről beszámolni az elsősorban „poetessa”, de sokirányú tevékenysége folytán enciklopédikus látókörű szerzőnek, hiszen pá-

lyafutása a komplex kulturális misszió olyan övezeteit is bejárta, amelyeknek csak a felvillantása is széles szellemi horizontokat nyit meg. Számottevő ugyanis az ő tudományos, értekezői munkássága, irodalom- és eszmetörténeti, régi és újabb korokat szakszerűen megélelénkítő világ- és magyar irodalmi, anglistikai és reformációtörténeti tárgyu, az európai és a magyar protestantizmus kialakulásával, a puritanizmus eszmeáramlataival és megjelenésformáival behatóan foglalkozó tanulmányainak, esszéinek számos kötetbe foglalt sorozata, a kulturális tudósítások, riportok, krónikák, publicisztikák, kritikák, recenziók, könyv- és eseményismertetések rengetege, a különféle lapoknál (az *Új Tükörről* a *Reformátusok Lapjág*), könyvkiadóknál, rádióknál, tévéknél betöltött munkatársi-szerkesztői tevékenység termése, az impozáns nyelvtudást mozgósító autentikus és invenciózus műfordítások sokasága, a gyermekköltészeti, gyerekirodalmi művek kiterjedt vonulata, valamint az egyéb szép- és szakirodalmi megnyilatkozások, fáradhatatlan kultúraszervező és kultúraápoló erőfeszítések dokumentumainak a tömege is – nem beszélve a magyarországi, Kárpát-medencei és külföldi egyetemeken végzett kiterjedt oktatói és kutatói munkáról.

Hogyan lehet mármost mindezt hivalkodásmentesen intim valóságközeléssel, plasztikusan pontos és oldottan könnyed leírással, lendületesen élvezetes előadásmóddal élénk vetíteni? Egybefoglalni értelmiségi hitvallást és keresztyén krédót, a létösszegzés pillanatnyi magaslatáról rátekinteni az eddigi megtett alkotói pályára, s a mindennapiság emberi melegével itatni át a szellemi vándorút sejtelmes távlatait. Ebben az ihletetten szép könyvben mindez bravúrosan sikerül.

A naplóvezetés újabb szempontokat bekapcsoló alapszituációja a heidelbergi egyetemen kutatómunkával eltöltött néhány hét, amely remek alkalmat és látószöveget nyújt a kontúros élettörténeti metszetek mozaikos vagy kaleidoszkópszerű összeszerkesztésére; a jelentésszerűen csillanó tükörcserepek összeépítésére. Térbeli távolságok és emlékidő szerinti közelségek, az utazás során felbukkanó vagy előúszó hangulatfoszlányok, az odaadó és elhivatott emberiszellemi munkálkodásból kirajzolódó törekvések kavargása közepette bontakozik ki a szerző valódi és autentikus arcéle: a gyerekkortól napjainkig. „Heidelberg, a Szenci Molnár Albertnek is oly kedves német egyetemi fészek mindig felszabadító hatással van rám, ugyanúgy, mint szülőhelyem, Pécs... Így történt ez 2010 csikorgóan hideg januárjában is, amikor ebben a franciásan könnyed városban az itt olvasható napló-önéletrajzot papírra vetettem. Mondhatnám, hogy Olvasóimat – akiknek szeretete, ragaszkodása sok nehéz korszakon átsegített már – akartam meglepni ezzel az erőteljesen vallomások, hitről, családról, tanári-tudósi-költői hivatásról, életre szóló olvasmányaimról, pályatársaimról, sőt konyhai, továbbá a szűk esztendőket ’szívárványosító’ furfangjaimról valló kis könyvben” – ajánlja művét Petróczi Éva a kötetborítón, valóban örömteli meglepetést okozva műfajváltó prózai konfessziójával, s mintha még a hely szelleme – a „genius loci” – által inspiráltan valóban a franciásan világos és szemléletes stílussajátságokkal is lebilincselve.

És csakugyan felszabadult gondolattársítások és lírai kommentárok csapongása teszi azonnal élővé a hajdani, a gyerekkori eszmélkedés pillanatait. Az életre keltett családtagok, rokonok, régi ismerősök egyéniségét, magatartásnormáit, sorsüzeneteit. A „világpolgári” alkatú anyját, a börtönviselt, ám a korkörülményekkel szívósan dacoló, mintegy szellemi ellenállásképpen a könyveivel „beszélgető” apát – a tollforgatói készséget egyaránt hordozó, sőt nem csekély írótehetséggel mindketten megáldott szülőkét –, a műveltségével is példaadó, román származású – „k. u. k. tisztt, hol bankigazgató, hol béliasztás munkanélküli” – nagyapát, aki „nem magyar volt és nem román, hanem a legnagyobbbetűsebb EMBER”, a viselkedésével a „bedutyizások”, „deklasszálások”, „állásból kidobások” bugris rákosista idején már az öltözködésével és a kislányunoka öltöztetésével is tartást adó nagymamát, az énekesi, tenorista karriert orvosi hivatásra cserélő „igazi férfiszépség” nagybácsiét, az orvos féltestvérékét, professzor férjéjét – Szabó Andrásét –, aki a reformáció magyar irodalmának kitűnő tudósa, s a „gyerek- és unokasereglet” egész familiáris–szellemi közösségét. De a pályára segítő mentorokét, a nagyszerű művész- és irodalmár-barátokét, a kultúra, a sajtó, a szerkesztőségek, kiadók, a rádiók, tévék világának megannyi területéről ismerős arcok viselőit is Jékely Zoltántól Kormos Istvánig és Rab Zsuzsáig, Karig Sárától Benyhe Jánosig, Hervay Gizellától Fekete Gyuláig és Ilia Mihályig, illetve a nemzedéktárs barátokét Deák Lászlótól Banos Jánosig, Liptay Katalintól Barabás Mártonig és Békési Sándorig, vagy verseinek angol (angliai) fordítójáig, Zollman Péterig. S tovább, a külföldi írókig, tudósokig, tanárokig. És közben helyszínek, városok és falvak, utcák, terek, épületek varázsa vetül elénk a Dunántúltól felső-magyarországi falvakig, a Balatontól Beregig, Erdélytől a reformáció és a szabadságharc fellegváráig, Sárospatakig (feltüntetve ottani kedves és kiváló tanárokat Földy Ferencről Dienes Dénesig) – vagy az egyetemista évek emlékével teli Szegedről a budapesti Ráday utcai református teológiai akadémián végzett tanulmányok színteréig, s a mai napi munka életközegéig: a Károli Gáspár Református Egyetem Reviczky utcai bölcsészkaráig. Forognak, röpködnek a múlt és a jelen helyzetképei, a heidelbergi ösztöndíjas időszak pillanatforgácsai, amikor a naplójegyzetek készítője egyszerre ír és főz, közben félszemmél filmet néz a tévében, könyveket halmoz az angol civilizáció történetéről vagy a puritán teológia korszakairól, Apáczai kortársairól vagy Sylvia Plathról, rágondol újabb műfordítói terveire főként angoltól vagy németből, ráfigyel következő tanulmányaira vagy forráskiadásaira, Medgyesi Páltól Tarpai Szilágyi András 17. századi kálvinista írásművéig tekintve szét, megosztva velünk műhelymunkájának legapróbb részleteit is, eszébe jut számtalan komoly- és könnyűzenei, képzőművészeti, irodalmi élménye, a költőversenyeken való részvételtől a gyerekkönyveinek sikeréig, ezenközben gyermekeit hívja, és számítógépen levelezik velük, boltba megy és takarít, olvas és tervez, elmereng és felidéz, beszélget és segítő baráti tanácsot ad, emlékezik és emlékeztet emberekre, örömökre, betegségekre; és így tovább a végtelenségig. De nem fárasztó hosszadalmassággal számolva ezekről be! Hanem sűrítő, gördülékeny olvasmányossággal, a szálló idő illanó,

röpke természetéhez igazodó gyors kedélyvillanások sodró dinamikájával. „Vil-lanásokra megismerjük a családot, a tudós férjet, a gyermekeket, unokákat, az operaénekes–sebézs nagybácsit, Heidelberget, és a szálláson gyorsan elkészíthető fejedelmi ebédek furfangjait, mindannyiunk életének nélkülöz-hetetlenül áldott társait és elemeit. Mindezek azonban csak felvillanások, hiszen az események, személyek említése csak eszköz arra, hogy – mint az ugródeszka a versenyzőt – ’magasba és mélybe’, majd újból magasba repítsen”; s „az *Áfo-nyahegyi jegyzetek* naplóbejegyzéseinek lenyűgöző szelete, ahogyan versek, művek, olvasmányok, publikációk, filmek, zenék; német–angol–francia alkotások és alkotók felvonultatása, említése, elemzése tárul elénk, amely olyan hatalmas szakmai tudásra, ugyanakkor intelligens érzékenységre vall, ami tiszteletet ébresztett bennem és az olvasóban” – írja avatottan minderről gyönyörű re-cenziójában Steinbach József (*Tempvölgy*, 2011. március). Egyébként Heidel-berg is ötletes–játékosan áfonyahegyi városnak nevezetik, merthogy az ott ter-mő gyümölcs az írónok egyik kedvence, s mert a helynév etimológiájában benne is rejlik a növény neve. Az egyik éppen a szembetegsége idején keletkezett – s ezáltal viszont inkább tűnődő szomorúságot árasztó – verse is így kezdődik: „Áfonyás hegynek / városa ez, amelyben / nyolc távoli esztendeje / még har-sogva szórta a nyár / színeit énrám.” Máskor Szenci Molnár kedvenc útjait járva állapítja meg szintén elégikusan, hogy „az egyik legtudásszomjasabb egy-kori magyar vándordiak heidelbergi hányattatásai talán-talán észbe juttatják egy-egy mai vendéglátónak–befogadónak, hogy számunkra – legalábbis, több-ségünk számára – a külföldjárás még ma sem könnyű és egyszerű feladat.” Has-onlóképpen írta *Szenci Molnár Albert lázbeszéde* című versét is (Nagy László Balassi-költeményéből kölcsönözve a szuggesztív műfajmegnevezést): „Azt hi-szitek / szerelem betegét / ápoljátok ti ma itt, / testét dúlt tajtékká / ez veti-hányja... Aki biztosabb ég alatt született, / meg nem értheti az / tallértól–tallér-ig / vonszolódó napjaimat.” A keletkezéstörténet adalékokkal színezett citá-tumok között szerepel azután még egy, a heidelbergi káté ihlette vers is, *A Káté városa, nyáron* című: „Szent város vagy, bizonyára, / De engem újra meg újra / Magamévá lenni taszít, / Ahogyan melegen lüktetnek a fényben / Hús-színű házaid és templomaid.” Mindez, a család- és a pályatörténeti utalások tömegével együtt egyfajta közép-európai és Kárpát-medencei sorstörténelmet, az európai viszonylatokhoz mért historikus távlatosságot és összefüggésrend-szert is felvillant: a nehéz körülmények fölé nőző örök műveltségsmény időtállóságával, a mindenkori szellemi erőfeszítés halhatatlan sorsjelentőségével kapcsolatban. Kimondva–kimondatlanul nyomatékosítva ezzel a humán-ontológiai vagy kultúranropológiai mélységekben gyökerező vallásos hitél-mény vagy religiózus létszemlélet emberségmegtartó erejének legyőzhetetlen örökérvényűségét is, a keserű magyar sorsérzéseket sem eltagadó transz-cendentális perspektíva gyógyító szükségképpeniségét és mindenekfölöttiségét. „Ez a napló egy tudós irodalomtörténész, elismert szakember imádsága, aki most nem versben, hanem vallomásban szól az Úrhoz és hozzánk; éppen ezért az olvasó szívét is felüdítik, imádságra hangolják az áfonyahegyi jegyzetek.

Mindezt Petrőczy Éva úgy teszi, hogy a hétköznapi keretei között maradva soha nem lesz tolakodó, érzelmes az önvallomások sora, sőt, saját hétköznapijainkat is krisztusi magaslatokba emeli. Köszönet érte!” – idézzük ismét (sokak véleményét megerősítendő) Steinbach József felemelő szavait.

És ilyen sugallatokkal is fejeződik be a naplófutamok sora. Valamifajta leheletnyi, árnyalatnyi kettős nosztalgia hangolja a végkifejletet: a hazautazás napjait. Nosztalgia a honvágygal keveredve aziránt, ami az egész életből elmúlt immár, meg némi visszarévedés az elmúlásba enyésző ösztöndíjas hetekre is. A folytonos változás melankóliája vonja be a visszatérés érzületét, az örömmek és a bánatnak a képlékenyen–múlékonyan igazán létszerűvé emelt ambivalenciája. S a Pál apostoli intelmek igazságának ragyogása: „Annakokáért tehát nem azé, aki fut, sem nem azé, aki akarja, hanem a könyörülő Istené.” A búcsúszavak ehhez kötődő és ehhez méltó reményteli emelkedettsége így válhat mindnyájunk számára megindítóan és megfogadásra hívó, fohászosan megszólító erejű lélekközeleti konfesszióvá: „E kis napló–önéletrajz végén azt kérem Heidelberg–Pécs–Budapest, és az egész teremtett világ Urától, engedje meg, hogy egész hátralévő életemben úgy tekinthessek erre a laptopunkon mementóként lebegő, örökérvényű mondatra, mint olyan vezérfonalra, amelyet a továbbiakban már nem csupán veretes szépségéért csodálni, de követni és képes leszek.”

Petrőczi Éva
tudományos műveinek
bibliográfiája

PETRŐCZI ÉVA
TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

(Szerkesztette: Péntes Tiborc Szabolcs)

Tanulmánykötetek:

1. *Fél-szentelek és fél-poéták: Epiizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*
Bp., Balassi, 2002 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 5), 207 l.
2. *Puritans and Puritanicals*
Bp., Balassi, 2005 (Studia Humanitatis, 13), 113 l.
3. *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*
Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 20), 214 l.
4. „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”: *Tanulmányok Medgyesi Pátról. „The Obedient Spiritual Servant of Your Highness”: Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*
Bp. – Debrecen, Barankovics István Alapítvány – Hernád, 2007 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 4), 101 l.
5. „...mi lelkünknek élető abraka”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomról*
szerk. PÉNTES Tiborc Szabolcs Bp., Fekete Sas – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 231 l.
6. *Kagylókéjrttel barangozni: Újabb tanulmányok a puritán irodalomból*
szerk. HORVÁTH Csaba Péter, Bp. – Debrecen, KRE Puritanizmuskutató Intézet – Hernád, 2011 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 6), 135 l.

Tanulmányok és lexikoncikkek:

1994

1. *A költészet védelmében – ismét*
= Egyház és Világ, 1994/5-6, 10–15.

1995

2. *Szent ember és poéta: John Bunyan*
= Egyház és Világ, 1995/3, 34–35.

1996

3. *Költészet és matematika Laputa országában*
= megjelent CD-n: abCD, 1996/1-2.

1997

4. *Poétika-töredékek tizenhetedik századi angol és magyar puritán „életvezetési könyvekben”*
= Confessio, 1997/2, 50-57.
5. *Magyar puritán szerzők mint művészek, a puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban*
= A Ráday Gyűjtemény Évkönyve VIII, 1997, 3–28.
= Református Egyház, 2004, 169–173, 212–215, 225–229.
= *Puritánia...*, 7–36. (*Puritán szerzőink mint művészek: A puritanizmus és a művészetek viszonya a magyar szakirodalomban* címmel.)
6. *Egy fordítás háttértörténete: Lewis Bayly: The Practice of Piety, Medgyesi Pál: Praxis Pietatis*
= Irodalomtörténeti Közlemények, 1997, 634–649.
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00392/pdf/itk_EPA00001_1997_05-06_634-649.pdf
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 11–32.
= „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”..., 7–27.
= *Puritans and Puritanicals*, 55–60. (angolul)

1998

7. *Debrecen és Bihar magyar puritán traktátusokban*
= Studia Litteraria, 1998, 121–130.
<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/99506/1/studia036.pdf>

= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 68–75. (Debrecen és Bihar Nógrádi Mátyás verseiben címmel.)

1999

8. *Miért sebzett olykor a 42. zsoltár szomjú szarvasa?*
= Jankovics József 50. születésnapjára, szerk. KÓSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1999, 28–29.
9. *Emily Dickinson három Bálint-napja*
= *Hagyományos női szerepek: Nők a populáris kultúrában és a folklórban*, szerk. KÜLLŐS Imola, Bp., Magyar Néprajzi Társaság – Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, 1999, 150–158.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 170–179.
10. *Egy XVII. századi puritán emblémagyűjtemény humora*
= *Confessio*, 1999/2, 104–106.
http://www.reformatus.hu/confessio/cikk.php?cikk=1999/2/confessio_99_2.htm
11. *Egy reformátor-poéta: Thúri György*
= *Confessio*, 1999/3, 43–44.
http://www.reformatus.hu/confessio/cikk.php?cikk=1999/3/confessio_99_3.htm
12. *Sir Philip Sidney 42. zsoltára: Kálvin és Castiglione köpenyegéből*
= *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX*, 1999, 179–190.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 141–150.
= *Puritans and Puritanicals*, 11–20. (angolul)
13. „Magyar kiadást nem említ...”: *Angolok a magyar puritánokról*
= Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve X, 1999, 289–295.
= *Studia Caroliensia*, 2000/1, 71–76.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 183–190.

2000

14. *John Bunyan, mint „íjásági szerző”*
= *Confessio*, 2000/2, 33–37.
http://www.reformatus.hu/confessio/cikk.php?cikk=2000/2/confessio_00_2.htm
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 164–169.
15. *Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál*
= *Erdély és Patak fejedelemszónya Lorántffy Zsuzsanna*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, I, 115–128.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 33–44.

- = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”..., 31–42.
= <http://www.keresztenyszso.katolikhos.ro/archivum/old/index.html>

2001

16. *Pajzánsg és puritanizmus egy gyékényen, avagy ki lakott Szenci Molnár Kockájában?*
= *Ritók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2001, 20–21.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 54–55.
= *Puritans and Puritanicals*, 51–54. (angolul)
17. *A magyar puritanizmus metaforakészletéből*
= *A metafora grammatikája és stilisztikája: Tanulmánykötet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által 1999. október 11–12-én rendezett konferencia előadásából*, szerk. KEMÉNY GÁBOR, Bp., Tinta, 2001 (Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához, 10), 203–209.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 59–67.
18. *John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába*
= *Egyháztörténeti Szemle*, 2001/2, 46–56.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 153–163.
= *Puritans and Puritanicals*, 82–89. (angolul)
19. *Pesti (Mizsér) Gábor: Novum Testamentum*
= *Magyar könyvek – magyar századok*, szerk. KOLLEGA TARSOLY István, Bp., Tarsoly, 2001, 43–46.

2002

20. „Babuk”, de nem „pispök”: *Bod Péter és a magyar puritanizmus*
= *Confessio*, 2002/2, 46–51.
http://www.reformatus.hu/confessio/cikk.php?cikk=2002/2/confessio_02_2.htm
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 96–104.
= *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, szerk. TÜSKÉS GÁBOR, Bp., Universitas, 2004 (*Historia Litteraria*, 15), 85–95.
21. *Venus anyánk mostohagyermekai: Szerelem, párkapcsolat, szexualitás magyar puritán művekben*
= *Ámor, álom és mámor: A szerelem a régi magyar irodalomban, és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 165–174.
= *Fél-szentek és fél-poéták...*, 76–85.

22. *A Váradi Biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában*
 = *Szent Biblia* (Várad – Kolozsvár, 1660–1661, hasonmás kiadás), Bp., Balassi, 2002, 5–8.
 = Egyháztörténeti Szemle, 2002/2, 40–44.
<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczi-varadi.htm>
 = *Puritánia...*, 94–100.
23. *Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Párizs Ferenc barátsága*
 = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X, 2002, 21–29.
<http://www.rgy.hu/Petroczi.htm>
 = *Puritánia...*, 159–167.
24. *Sion várai: A mezővárosok szerepe a magyar puritán irodalom keletkezésében és befogadásában*
 = *Fél-szentek és fél-poéták...*, 86–95.
25. „*Kindertotenlieder*”: *A gyermekehalál ábrázolása puritán irodalmi művekben*
 = *Fél-szentek és fél-poéták...*, 107–130.
 = Kharón: Thanatológiai Szemle, 2005/3-4, 81–115.
http://epa.oszk.hu/02000/02002/00024/pdf/2005-3-4_petroczi-kindertotenlieder.pdf

2003

26. *Egy puritán stilisztikai diadal a 17. századból*
 = *Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, szerk. KOROMPAY H. János, GYAPAY László, Bp., Balassi – MTA ITI, 2003, 13–14.
 = *Puritánia...*, 77–78.
 = „*Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója*”..., 29–30.
27. *Francis Quarles: Emblemes: Egy világhírű kép-szöveg gyűjtemény a 17. századból*
 = Egyháztörténeti Szemle, 2003/1, 71–80.
<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczieva.htm>
 = *Mindenes gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), I, 261–271.
 = *Puritánia...*, 69–76.
28. *Szenci Molnár Albert Bibliái, Szenci Molnár Albert és a Biblia*
 = Református Egyház, 2003, 249–252.
 = *Mozgó Világ: Tanulmányok a batvan éves Kulín Ferenc tiszteletére*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, Bp., Ráció, 2003, 206–214.

- = *A három magyar Biblia népszerűsítése*, szerk. ÖTVÖS László, Debrecen, Doctorok Collegiuma Irodalmi Szekciója, 2005 (Nemzetközi Theológiai Könyvsorozat, 69), 211–221.
- = *Puritánia...*, 52–59. (*Szenci Molnár Albert és a Biblia: Szenci Molnár Albert bibliái* címmel.)

29. *A puritán napló: Néhány angol, új-angliai és magyarországi példa*
 = *Múlt jövő időben: Írások Bodnár György 75. születésnapjára*, szerk. ANGYALOSI Gergely, SZÖRÉNYI László, Bp., Universitas, 2003, 188–198.
 = *Fél-szentek és fél-poéták...*, 131–140.

2004

30. *XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe*
 = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 473–483.
<http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/101429/1/CSK031.pdf>
 = *Puritánia...*, 86–93.
31. *A hatalom kritikus megjelenítése a magyar puritán írásokban*
 = *Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004, I, 110–116.
<http://mek.niif.hu/04900/04927/pdf/hatalom1.pdf>
 = *Puritánia...*, 101–109.
32. *Szenci Molnár Albert szerepe az angol puritán művek magyarországi honosításában*
 = *Kalligram*, 2004/11, 89–95.
 = *Puritánia...*, 60–68. (*Szenci Molnár Albert és az angol puritán művek magyarországi honosítása* címmel.)
33. *Sárospatak, a magyar puritanizmus egyik „fővárosa”?*
 = *A 800 éves város, Patak*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2004, 153–165.
 = *Fél-szentek és fél-poéták...*, 45–53.
34. *Egy 17. századi peregrinuscsífoló-vers tanulságai*
 = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004, 334–339.
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00414/pdf/itk_EPA00001_2004_03_334-339.pdf
 = *Puritánia...*, 45–51. (*Egy 17. századi peregrinuscsífoló-vers tanulságai* címmel.)

35. „Magyarosság” és „bibliásság” Medgyesi Pál három prédikációjában
 = *A tudás pillérei: Tanulmányok L. Erdélyi Margit tiszteletére*, szerk. PERES Imre, Komárom, Selye János Egyetem, 2005, 123–132.
 = *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*, szerk. Daniel HEINZ, FAZEKAS Csaba, RAJKI Zoltán, Miskolc, Bíbor, 2006, 264–270.
<http://mek.niif.hu/04400/04442/04442.pdf>
36. *Pengerváltás nélkül: Miskolci Csulyak Gáspár és Telkibányai István vitája a puritanizmusról*
 = „Tenger az igaz hitről való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 103–114.
<http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/tenger/petroczi.pdf>
 = *Puritánia...*, 110–122.
37. *A Praxis pietatis díszcímlapjának „titkai”*
 = *Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. BRETZ Annamária, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Balassi – MTA ITI, 2005, 40–42.
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”..., 51–53.
38. „Buborék grátián”: Szőnyi Nagy István, egy rejtőzködő költő a 17. századból
 = *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században: A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, k. n., 2005, 39–51.
 = *Puritánia...*, 144–158.
39. *Keresztúri Pál prédikációja Rákóczi Zsigmond keresztelőjén 1647-ben*
 = *Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 399–411.
 = *Puritánia...*, 123–135. („Double talk” egy 17. századi udvari igehirdetésben: *Keresztúri Pál prédikációja az 1647. esztendőben a nagyvárad vártemplomban, Rákóczi Zsigmond keresztelőjén* címmel.)
40. *A „puritanizált” Balassi: Esettanulmány Diószegi György 1670-ben írott késérőverséről*
 = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI*, 2005, 143–151.
 = *Puritánia...*, 37–44.

- = *A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 255–264.
41. *Oratio politico-ecclesiastica: Czeglédi István gyászbeszéde II. Rákóczi György fölött*
 = <http://www.itk.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Petroczi.pdf>
 = *Puritánia...*, 136–143.
42. „Tök-é avagy túrós étek?”
 = *Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben, 1), 54–60.
 = *Puritánia...*, 79–85. („Tök-é avagy túrós étek?": Szólások, köznyelvi fordulatok Medgyesi Pál két presbiteriánus párbeszédében címmel.)
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”..., 43–49. („Tök-é avagy túrós étek?": Szólások, köznyelvi fordulatok Medgyesi Pál két presbiteriánus párbeszédében címmel.)
- 2006**
43. *Medgyesi-triptychon*
 = *Confessio*, 2006/1, 45–50.
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”..., 55–61.
44. *Elfogultságok és elfogulatlanságok Bod Péter „Magyar Athenas”-ában*
 = *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 132–142.
 = *Puritánia...*, 168–176.
45. *Lorántffy Zsuzsanna*
 = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, VII, Bp., Balassi, 2007, 80–81.
46. *Erzsébet az ő szent visszavonultságában: Női hitéleti és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban*
 = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2006, 319–331.
<http://itk.mta.hu/megjelent/2006-34.098/petroczi.pdf>
 = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban: A kolozsvári Babeş – Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által szervezett nemzetközi konferencia előadásai: 2006. május 24–27.*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 153–165.
 = „...mi lelkünknek éltető abruka”..., 43–63.

47. *Csokonai „Dorottya”-ja és Pope „Fürtrablás”-a, avagy miért jobb a friss gyümölcs, mint a kandírozott?*
 = Eruditio – Educatio, 2006/2, 45–57.
 = „’s végre miné leszél?”: *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2007 (Ráció – Tudomány, 10), 141–152.
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 104–118.
48. *A magyar puritanizmus korának „születet vet – vihart arat” embere, Tolnai Dali János*
 = Református Egyház, 2006, 282–283.
49. *Kertészeti metaforák a magyar puritán irodalomban*
 = Irodalomtörténet, 2006, 610–618.
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 64–75.

2007

50. *Egy walesi utó-puritán, R. S. Thomas*
 = R. S. THOMAS, *Egy pap, népehez*, ford. P. É., Bp., Fekete Sas – Szenci Molnár Albert Egyházművészeti Intézet, 2007, 7–11.
 = Református Egyház, 2007, 184–187.
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 119–127.
51. *Zsoltár női hangra: I. Erzsébet, Mary Sidney, Apafjné Bethlen Kata*
 = Református Egyház, 2007, 204–208.
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 20–31. (*Zsoltár női hangra: I. Erzsébet, Mary Sidney, Dóczy Zsuzsanna* címmel.)
52. *Medgyesi Pál: Isteni és istenes Synat: Egy elfeledett prédikáció margójára*
 = Spanyolnátha Művészeti Folyóirat, 2007/4.
<http://www.spanyolnatha.hu/archivum/sarospatak/21/kollegium/petroczi-eva/1301/>
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”..., 73–79.
 = Collegium Doctorum, 2008, 113–118.
53. *Egy apaszívű lelkész a 17. század végén, avagy hogyan emlékezett a nevelt és az édes fiú Czeglédi Istvánra?*
 = Studia Caroliensia, 2007/4, 87–92.
http://www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2007.4.szam/9.Petroczi_Eva.pdf
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 95–103.
54. *Egy Rimay-topos puritán szellemű folytatása*
 = „Nem súlyed az emberiség!...: *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI, 2007, 481–483.
<http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Petroczi.pdf>

55. *Régi bort új tömlőbe: Néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához*
 = Medgyesi Pál *redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetemi Könyvtár, 2008, 164–172.
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”..., 63–71.
56. *Pápai Párizs Imre, a magyar puritánok „Szent Ambrusa”*
 = *Studia Litteraria*, 2007, 155–162.
<http://ganyemedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/99495/1/studia045.pdf>
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 32–42.
57. *Kis puritán kulinária: Ételek, italok az angolszász és magyar kegyességi írásokban*
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 76–84.

58. *A Bibliává változtatott lelképásztor, avagy életigenlő siratóének John Cotton halálára*
 = *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., Balassi, 2009, 311–314.
<http://www.balassikiado.hu/BB/NET/Studiolum/Petroczi.pdf>
 = *Az Írás és az írás*, szerk. FÜLÖP Éva, PATAKI Attila István, P. TÓTH Tamás, SÍPOS Dávid, Bp., KRE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2009, 164–168.
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 21–24.
59. *A puritán sabbath Angliában, Új-Angliában és Magyarországon*
 = *Egyháztörténeti Szemle*, 2009, 92–99.
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 32–39.
60. *Sir Philip Sidney 23. zsoltáráról*
 = *Reneszánsz kaleidoszkóp: A Ráday Gyűjtemény és a Károli Gáspár Református Egyetem 2008. május 7-én rendezett konferenciájának előadásai*, szerk. BERE CZ Ágnes, P. É., Bp., Ráday Gyűjtemény – Fekete Sas, 2009, 83–96.
 = „...mi lelkünknek éltető abraja”..., 9–19. (Udvári és protestáns vonások Sir Philip Sidney 23. zsoltárában címmel.)
61. *Margaret Winthrop, Új-Anglia „Lorántffy Zsuzsannája”*
 = *Sárospataki Füzetek*, 2009/1, 49–55.
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 25–31.

62. *Kálvin és Renáta hercegné – Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna*
 = Collegium Doctorum, 2009, 114–120.
 = *Kagylókiürttel harangozni...*, 40–47.
63. *Vázlatos helyzetjelentés az angolszász puritán irodalom magyarországi kutatásáról*
 = *Anglisztika és amerikanisztika: Magyar kutatások az ezredfordulón*, szerk.
 FRANK Tibor, KÁROLY Krisztina, Bp., Tinta, 2009, 153–158.
 = *Kagylókiürttel harangozni...*, 9–15.
64. *Pápai Párizs Imre*
 = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, IX, Bp.,
 Balassi, 2009, 44–45.
65. *Nem betyár, nem szépasszony – prédikátor: A „Czegglédi István históriája” című balladáról*
 = *Folklor és zene*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2009
 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben, 4), 269–277.
 = „...mi lelkünknek éltető abraka”..., 85–94.
66. *Az „igazi” Basirius Izsák levelezése alapján*
 = *Studia Caroliensia*, 2009/4, 61–69.
http://www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2009.4.szam/5.Petroczi_Eva.pdf
 = „...mint gyülcölzős és termett szőlővessző...”: *Tanulmányok P. Vásárbelyi Judit tiszteletére*, Bp., OSZK – Balassi, 2010, 299–308.
 = *Kagylókiürttel harangozni...*, 48–57.
67. *Új szempontok a váradi Biblia kutatásához*
 = *Biblia Hungarica Philologica, Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*,
 szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009, 147–159. (PÉNZES
 Tiborc Szabolccsal közös publikáció.)
 = *Kagylókiürttel harangozni...*, 16–20. (A tanulmány első fele *Ami a Váradi Biblia hasonmás kiadásának kísérőtanulmányából kimaradt* címmel.)

2010

68. *Két kárpátaljai parasztpróféta asszony: A puritán női modell követői és tagadói a 20. században*
 = *Hít – Élet – Tudomány: Tanulmányok Molnár Ambrus emlékére*, szerk.
 KÜLLŐS Imola, Bp., Soli Deo Gloria, 2010 (Vallási Néprajz, 15), 97–104.
 = *Kagylókiürttel harangozni...*, 103–108.
69. *Kálvin magyar puritán tanítványa, Tarpai Szilágyi András*
 = Collegium Doctorum, 2010, 70–75.

- = TARPAI SZILÁGYI András, *Szegények prókátorai...*, kiad. HORVÁTH Csaba Péter, PÉNZES Tiborc Szabolcs, tan. P. É., Bp., KRE Puritanizmus-kutató Intézet – Fekete Sas, 2010 (Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár, 1), 7–25.
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 86–93.
70. *Johannes Polyander, egy meghatározó tanáregyéniség Medgyesi Pál életében*
 = *Retrospectio: Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Intézet, 2010, 305–311.
<http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/heltai60/heltai60.pdf>
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 77–85.
71. *Egy magyar puritán „bestseller”:* Pápai Párizs Imre *Keskeny útja*
 = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza batvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 297–306.
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/Petroczi-Ghesaurus.pdf>
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 58–68.
72. *Selyei Balog István*
 = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, X, Bp., Balassi, 2010, 290.
73. *Sélhyei M. István*
 = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, X, Bp., Balassi, 2010, 292.

2011

74. *Miért ad(hatott) nemeslevelet III. Ferdinánd Medgyesi Pálnak?*
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 69–76.
75. *Házassági–válási kódex – puritán módra: Tarpai Szilágyi András: Libellius repudii et divortii Christiani (1667)*
 = *Kagylókörttel harangozni...*, 94–102.
 = *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bütskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 194–202.

Idegen nyelven:

1999

1. *Some Features Added to the Portrait of William Ames*
= *In Search of the Republic of Letters: Intellectual Relations between Hungary and the Netherlands 1500-1800*, ed. Arnoud VISSER, Wassenaar, NIAS – Study Centre on the Republic of Letters in the Early Modern Period, 1999, 57–66.
= *Könyv és Könyvtár XXI*, 1999, 193–204.
= *Puritans and Puritanicals*, 74–81.
2. *R. S. Thomas: A Druid-Bard of the Twentieth Century*
= *The Bible in Literature and Literature in the Bible*, ed. Tibor FABINY, Bp., Centre for Hermeneutical Research–Zürich, Pano, 1999, 160–169.

2000

3. *István Kolosi Török, a Female Chauvinist Male from the Seventeenth Century*
= *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., Balassi, 2000 (*Studia Humanitatis*, 11), 275–282.
= *Puritans and Puritanicals*, 107–113.
= <http://www.en.pwsbijo.pl/images/stories/hun.pdf>

2002

4. „Gnosis” and „Praxis” in *Sir Philip Sidney’s Astrophil and Stella*
= *Der Mythos von Amor und Psyche in der europäischen Renaissance*, Hrsg. József JANKOVICS, Katalin NÉMETH S., Bp., Balassi, 2002 (*Studia Humanitatis*, 12), 99–107.
= *Puritans and Puritanicals*, 21–30.
5. *On the Dramatic Nature of the Most Famous English Emblem-Collection: Francis Quarles: Emblemes, 1635*
= <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/volltextserver/volltexte/2002/2940/pdf/Petroeczi.pdf>
= *Iskola és színház*, szerk. KEDVES Csaba, NAGY Júlia, Miskolc, Academia Ludi et Artis, 2002, CD-ROM.
<http://magyarszak.uni-miskolc.hu/kiadvanyok/drama2002/ea/petroczi.htm>
= *Puritans and Puritanicals*, 90–97.
= *Porta Speciosa*, 2010, 66–74.
<http://www.parokia.hu/data/downloads/2011/01/12/beliv.pdf>

6. *Sir Philip Sidney, a Master of Communication in the 16th Century*
 = *Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the workshop held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, ed. Marcell SEBŐK, Bp., Collegium Budapest, 2005 (Workshop Series, 15), 169–182.
7. *Sir Philip Sidney and Sir Henry Wotton, Two Protestant „Ferry Boat”: Characters of England in the 16th–17th Century*
 = *Puritans and Puritanicals*, 31–41.
 = <http://www.pwsbijo.poznan.pl/gmi/FerryBoat2.pdf>
8. *The Pictorial and Verbal Icon of Sir Philip Sidney*
 = *Puritans and Puritanicals*, 42–50.
 = *The Iconology of Gender: Eastern and Western Traditions of European Iconography 3*, eds. KISS Attila, SZŐNYI György Endre, Szeged, JATE Press, 2008 (Papers in English and American Studies, 15), I, 171–180.
 = <http://www.pwsbijo.poznan.pl/gmi/Icon2.pdf>
9. *An English and a Hungarian Anti-Episcopal Dialogue from the 16th–17th Centuries*
 = *Puritans and Puritanicals*, 61–68. (*An English and a Hungarian Anti-Episcopal Dialogue from the Sixteenth and the Seventeenth Century* címmel.)
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”... , 93–101. (*An English and a Hungarian Anti-Episcopal Dialogue from the 16th–17th Centuries* címmel.)
 = *Színházvilág, világszínház: Tanulmányok a magyar és az európai dráma 18–19. századi történetéből*, szerk. CZIBULA Katalin, Bp., Ráció, 2008 (Régi Magyar Színház, 3), 171–179. (*English and a Hungarian Anti-Episcopal dialogue from the 16th–17th Centuries* címmel.)
10. *The Apocalypitics of the Hungarian Puritans*
 = *Puritans and Puritanicals*, 69–73.
 = „Nagyságodnak alázatos lelki szolgája”... , 81–86.
 = *Kerux: The Journal of Northwest Theological Seminary*, 2008/1, 48–55.
11. *Ábrahám Szenczi Kertész, a Remarkable Hungarian Printer of the Seventeenth Century*
 = *Puritans and Puritanicals*, 98–106.

12. *Anne Hutchinson, Anne Bradstreet and Hester Prynne: A Puritan Female Tryptic*
 = *Eruditio – Educatio*, 2006/1, 22–31.
 = „...mi lelkünknek élető abraká”... , 128–137.

2007

13. *R. S. Thomas, Poet of the Hidden God*
= *Porta Speciosa*, 2007, 68–76.
= „...*mi lelkünknek éltető abra*ka”..., 177–187.
14. *Sylvia Plath and the Puritan Goodwife Heritage*
= *Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2007. (A Történelmi Szemle 2007/2-es számának CD-melléklete.)
= „...*mi lelkünknek éltető abra*ka”..., 138–151.

2008

15. *Variations on a Brodsky-Theme: His „Aeneas And Dido”, its Translations, Paraphrases and Imitations*
= *Emlékkönyv Király Gyula 80. születésnapjára*
<http://www.gyulakiraly.hu/pdf/Petroczi.pdf>
= http://poeticanet.com/en/dokimia.php?show_cat=20
= Orpheus Noster, 2009/1, 129–136. (*Variations on a Virgil-Theme, from the Aeneid to Brodsky's Aeneas and Dido and Its Further Paraphrases* címmel.)
<http://www.kre.hu/portal/doc/orpheus/orpheus1.pdf>
16. *The Appearance of England and New England in Some 17th-Century Hungarian Religious Tracts, Letters, Biographies and Poems*
= „...*mi lelkünknek éltető abra*ka”..., 152–165.
17. *Samuel Hartlib a 'Man for All Countries', Including Hungary and Transylvania*
= „...*mi lelkünknek éltető abra*ka”..., 152–165.
= *The Round Table: Partium Journal of English Studies*, 2010/1.
http://www.theroundtable.ro/pages/cultural_studies/eva_petroczi_samuel_hartlib_a_man_for_all_countries_including_hungary_and_transylvania.htm
18. *A Minor Poem of a Major Poet in Puritan Context: Milton's Fair Infant-Elegy*
= *Kagylókiürttel barangoz*ni..., 109–116.

Recenziók

1. Ferencz Győző: *A költészet mechanikája. Verselemzések*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 230 l.
= Irodalomtörténeti Közlemények, 1999, 746–748.
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00010/pdf/itk_EPA00001_1999_05-06_746-748.pdf
2. *The Croatian Muses in Latin (A Trilingual Anthology Latin–English–Croatian) – Musae Croaticae latini sermonis (Anthologia trilinguis Latino–Anglico–Croatica) – Hrvatske Muze na latinskom (Trojezična antologija latinsko–englesko–hrvatska)*, ed. Vladimir VRATOVIĆ, Zagreb, 1998, 312 l. (*Most – The Bridge: A Journal of Croatian Literature, Special Editions*).
= Irodalomtörténeti Közlemények, 2001, 223–224.
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00401/pdf/itk_EPA00001_2001_01-02_223-224.pdf
3. Alan STEWART, *Sir Philip Sidney. A Double Life*, Chatto and Windus, London, 2000.
= Helikon, 2002, 376–378.
4. *The Autobiography of Miklós Bethlen (Bethlen Miklós élete leírása magától)* Fordította Bernard Adams, London–New York–Babrain, Kegan Paul, 2004, 583 l.
= Irodalomtörténeti Közlemények, 2005, 620–622.
http://epa.oszk.hu/00000/00001/00419/pdf/itk_EPA00001_2005_04-06_620-622.pdf